

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
STATE HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT
«UZHGOROD NATIONAL UNIVERSITY»
FACULTY OF HISTORY AND INTERNATIONAL RELATIONS

ISSN 2523-4498 (Print)
ISSN 2786-6513 (Online)

**НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія: ІСТОРІЯ

**SCIENTIFIC HERALD
OF UZHGOROD UNIVERSITY**
Series: HISTORY

Засновник і видавець ДВНЗ
«Ужгородський національний університет».
Виходить з 1995 року

Founder and publisher – State higher educational establishment
«Uzhhorod National University».
Published since 1995

ВИПУСК 2 (49)
ISSUE 2 (49)

Ужгород 2023
Uzhhorod 2023

Рекомендовано до друку Вченою радою Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» 18 грудня 2023 р., протокол № 11

Наказом Міністерства освіти і науки України збірник включено до КАТЕГОРІЇ «Б»

Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі «ІСТОРИЧНІ НАУКИ» (Наказ МОН України № 1301 від 15.10.2019 р., додаток 8).

Науковий вісник проіндексовано в науково-репозитарних базах, наукометричних базах даних та наукових пошукових системах: **Index Copernicus International, Crossref, Google Scholar, National Library of Ukraine Vernadsky, Open Ukrainian Citation Index (OUCI).**

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор) та ін.]. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2023. Вип. 2 (49). 134 с.

Головний редактор:

Данилець Юрій – кандидат історичних наук, PhD., доцент; доцент кафедри археології, етнології та культурології Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» (далі – ДВНЗ «УжНУ»), Україна.

Заступник головного редактора:

Прохненко Ігор – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент; доцент кафедри археології, етнології та культурології ДВНЗ «УжНУ», Україна.

Редакційна колегія:

Бабіч Марек – магістр, PhD, доцент, декан Філософського факультету Католицького університету в Ружомберку, Словаччина; **Галемба Агнешка** – доктор габілітований, професор Інституту археології та етнології Польської Академії Наук, Польща; **Гутька Мирослав** – магістр, PhD, доцент, завідувач кафедри історії Філософського факультету Католицького університету в Ружомберку, Словаччина; **Калішевська Івона** – доктор, доцент, заступник директора Інституту етнології та культурної антропології Варшавського університету, Польща; **Кічера Віктор** – кандидат історичних наук, PhD., доцент; доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн ДВНЗ «УжНУ», Україна; **Марек Павел** – PhDr. PaedDr., Ph.D., професор, почесний професор кафедри історії університету Палацького в Оломоуці, Чехія; **Міщанин Василь** – доктор історичних наук, доцент; професор кафедри модерної історії України та зарубіжних країн ДВНЗ «УжНУ», Україна; **Немеш Ярослав** – магістр, PhD, доцент; доцент кафедри історії Педагогічного факультету Університету Коменського в Братиславі, Словаччина; **Нікжентайтис Альвідас** – доктор габілітований, професор Литовського інституту історії, Литва; **Радченко Наталія** – докторка історичних наук, доцентка кафедри модерної історії України та зарубіжних країн ДВНЗ «УжНУ», Україна; **Тодоров Ігор** – доктор історичних наук, професор; професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій ДВНЗ «УжНУ», Україна; **Худіш Павло** – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології ДВНЗ «УжНУ», Україна; **Цоранич Ярослав** – доцент PhDr., PhD., завідувач кафедри історичних наук, заступник декана з освіти та акредитації Греко-католицького богословського факультету Пряшівського університету, Словаччина; **Шмігель Міхал** – doc. PhDr., PhD., доцент кафедри історії Філософського факультету Університету Матей Бела в Банській Бистриці, Словаччина; **Шмід Марек** – доцент PhDr., Ph.D., доцент кафедри історії церкви та історії літератури Католицького теологічного факультету Карлового університету, доцент інституту історії Філософського факультету Південночеського університету в м. Чеське Будейовіце, Чехія; **Шніцер Ігор** – кандидат історичних наук, PhD., доцент; завідувач кафедри модерної історії України та зарубіжних країн ДВНЗ «УжНУ», Україна; **Шульце Вессель Мартін** – доктор, професор; професор історичного семінару Історія Східної та Південно-Східної Європи, університету Людвіга-Максиміліана в Мюнхені, Німеччина.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: серія KB № 7972 від 9 жовтня 2003 р.

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів. За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/>
Адреса редакції: ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Факультет історії та міжнародних відносин, пл. Народна, 3, м. Ужгород, 88000, e-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

Recommended to publication by the Scientific Council of Uzhhorod National University, record № 11 from December 18, 2023.

Under the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine, the collection is included in CATEGORY «B» of the List of electronic professional publications of Ukraine authorized to publish theses of applicants for the degree of doctor and candidate of sciences in the field «HISTORICAL SCIENCES» (Order of the MES of Ukraine № 1301 on 15.10.2019, Appendix 8).

Scientific Herald is indexed in: **Index Copernicus International, Crossref, Google Scholar, National Library of Ukraine Vernadsky, Open Ukrainian Citation Index (OUCI).**

Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History / Ministry of Education and Science of Ukraine; State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University», Faculty of History and International Relations; [Editorial board: Y. Danylets (editor-in-chief) and other]; Uzhhorod: Publisher of Uzhhorod National University «Hoverla», 2023. Issue 2 (49). 134 p.

Editor-in-chief:

doc. **Yurii Danylets**, Candidate of History, PhD., Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University» (further SHEE «UzhNU»), Ukraine.

Deputy Editor:

doc. **Igor Prokhnenko**, Candidate of History, Senior Research Fellow, Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine.

Editorial board:

doc. Mgr. **Marek Babic**, PhD., Dean of the Faculty of Arts and Letters, Catholic University in Ruzomberok, Slovakia; dr hab. **Agnieszka Halemba**, Professor of the Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences, Poland; Mgr. **Miroslav Hutka**, PhD., Head of Department of History of the Faculty of Arts and Letters, Catholic University in Ruzomberok, Slovakia; dr **Iwona Kaliszewska**, Assistant Professor, Deputy Director (International Collaboration) of the Institute of Ethnology and Cultural Anthropology University of Warsaw, Poland; doc. **Viktor Kichera**, Candidate of History, PhD., Docent Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine; doc. **Pavlo Khudish**, Candidate of History, PhD., Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine; prof. PhDr. PaedDr. **Pavel Marek**, Ph.D., Professor; Emeritus Professor of the Department of History of the Faculty of Arts, Palacký University Olomouc, Czech Republic; doc. **Vasyl Mishchanyn**, Doctor of History, Professor of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine; doc. Mgr. **Jaroslav Nemeš**, PhD., Docent of the Department of History of the Faculty of Education Comenius University in Bratislava, Slovakia; prof. habil. dr. **Alvydas Nikžentaitis**, Professor of the Lithuanian Institute of History, Lithuania; **Nataliia Radchenko**, PhD hab. (History), Associate Professor of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine; prof. **Ihor Todorov**, Doctor of History, Professor of the Department of Country Studies of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine; doc. PhDr. **Jaroslav Coranič**, PhD., Head of Department of historical sciences, Vice-dean for education and accreditation of the Greek-Catholic Theological Faculty, University of Prešov, Slovakia; doc. PhDr. **Michal Šmigel**, PhD., Docent of the Department of History of Faculty of Arts, Matej Bel University, Slovakia; doc. PhDr. et PaedDr. **Marek Šmíd**, Ph.D., Docent of the Department of Ecclesiastical History and Literary History of the Catholic Theological Faculty, Charles University, Docent of the Institute of History of the Faculty of Arts, University of South Bohemia České Budějovice, Czech Republic; doc. **Ihor Shnitser**, Candidate of History, Docent, Head of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine; prof. Dr. **Martin Schulze Wessel**, Professor of Eastern European History at the Ludwig-Maximilian University, Germany.

Certificate of state registration of the printed mass media: series KB № 7972 from October 9, 2003.

The editorial board publishes materials without sharing author's views in some cases. The author is responsible for the content of publication, credibility of the facts, quotations, dates etc. The Peer-reviewed Journal.

All electronic versions of articles in the collection are available on the official website edition <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/>

Editorial Board Address: SHEE «Uzhhorod National University», Faculty of History and International Relations,
3 Narodna-sq., Uzhhorod, 88000, e-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Стасюк Андрій Францисканська місія в Галичі XIII століття: історія та легенда	8
Керецман Надія, Дегтярьова Еліна Адміністративні будівлі Малого Ґалаґова в Ужгороді 1919 – 1938 рр.	15
Яшин Вадим Українські націоналісти у спецвідділі «Вінета»: історико-біографічні розвідки та просопографічні спостереження	28
Дроздов Віктор Проблеми радянської монументальної пропаганди на західноукраїнських землях у 1944 – 1953 рр.	39
Міщанин Василь Відгомін «Празької весни» 1968 року на Закарпатті: за матеріалами Державного архіву Закарпатської області	49
Легкодух Віктор Взаємодія Збройних Сил України та громадянського суспільства у питанні протидії російській пропаганді.....	57

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Міговк Ріхард, Зубанич Ласлов Розвиток міст Лампертсас і Севлюш у середньовіччі.....	66
Марек Павел До заснування Чехословацької соціалістичної партії в 1948 році (англійською).....	78
Шніцер Ігор Вплив Словацького фактора на серпневі події 1968 р. в Чехословаччині	88
Ферков Клаудія-Штефанія Закарпатська Реформатська Церква в умовах кризи і краху радянської системи (кінець 60 – початок 1990-х рр.).....	95

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Карліна Оксана Урядова статистика про міста Волинської губернії (до 1870-х років).....	102
--	-----

Данилець Юрій

Архієпископ Адам (Филиповський): нові документи про візит на Підкарпатську Русь..... 109

Алешкевич Ярослав

Іллірійська проблематика в англомовних дослідженнях Мар'єти Шашел Кос 118

ВІДГУКИ, ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ

Ферков Оксана

Історія Закарпаття. Спадщина та виклики..... 125

НЕКРОЛОГ

Олашин Микола

Пам'яті Ростислава Романюка 128

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ ПУБЛІКАЦІЇ 129

CONTENT

HISTORY OF UKRAINE

Stasiuk Andrii The Franciscan mission in Halych in the 13th century: history and legend	8
Keretsman Nadiya, Degtyaryova Lina The administrative buildings of Maly Galagov in Uzhhorod 1919 – 1938.	15
Yashyn Vadym Ukrainian nationalists in the «Vineta» special department: historical and biographical investigations and some prosopographical observations	28
Drozdov Viktor Soviet monumental propaganda problems in Western Ukrainian lands in 1944 – 1953.....	39
Mishchanyn Vasyl Echoes of the «Prague Spring» of 1968 in Transcarpathia: according to the materials of the State Archive of the Transcarpathian Region.....	49
Lehkodukh Viktor Interaction of the Armed Forces of Ukraine and Civil Society in Countering Russian Propaganda.....	57

WORLD HISTORY

Mihovk Rikhard, Zubanych Laslov Medieval urban development of Lampertsas and Sevlus	66
Marek Pavel The establishment of the Czechoslovak Socialist Party in 1948	78
Ihor Shnitser Influence of the Slovak factor on the events of August 1968 in Czechoslovakia	88
Ferkov Klaudiia-Stefania The Transcarpathian Reformed Church in the conditions of crisis and the call of the Soviet system (late 1960s – early 1990s)	95

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDY AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Karlina Oksana Government statistics on cities of Volyn province (until the 1870s)	102
Danylets Yurii Archbishop Adam (Philipovsky): new documents about his visit to Subcarpathian Rus	109

Aleshkevych Yaroslav

Illyrian issues in the English-language studies of Marjeta Šašel Kos..... 118

REVIEWS

Ferkov Oksana

History of Transcarpathia. Legacy and challenges 125

OBITUARY

Olashyn Mykola

In Memory of Rostislav Romanyuk..... 128

SUBMISSION REQUIREMENTS AND FORMATTING GUIDE 129

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 2-762:27-789.5Францисканці(477.83/.86-21)“ХІІ”
DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(49\).2023.290240](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(49).2023.290240)

ФРАНЦИСКАНСЬКА МІСІЯ В ГАЛИЧІ ХІІІ СТОЛІТТЯ: ІСТОРІЯ ТА ЛЕГЕНДА

Андрій Стасюк

кандидат історичних наук, завідувач науково-освітнього відділу Національного заповідника «Давній Галич», Галич
E-mail: aveandriy1987@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1229-9236>

У статті розглядається питання щодо можливості заснування францисканської місії в Галичі, одному зі столичних центрів держави Романовичів ХІІІ ст. Окремлена проблематика доволі опосередковано представлена в історіографії, а також мало відображена тогочасними джерелами. Водночас міноритська історична традиція, оперта на некритичне прочитання джерел, дає появу Братів Менших у Галичі 1238 роком, пов'язуючи фундацію конвенту з особою краківського князя Болеслава Сором'язливого. Ряд інших францисканських легенд про прибуття міноритів на Русь загалом і до Львова зокрема, також визначають ХІІІ ст., як час започаткування тут місіонерської праці. Аналізуючи політико-релігійні обставини упродовж ХІІІ ст., слід відзначити, що попри активність і сталість контактів різних правлячих князівських і королівських династій в Галичі з Римською курією, все ж пряме підтвердження про функціонування саме францисканської місії тут відсутні. Водночас соціально-економічні, культурні та політико-релігійні зв'язки середньовічного Галича із країнами латинської Європи добре представлені, як у письмових, так і в археологічних джерелах. Відтак, цілком ймовірно, що в столичному центрі Галицької землі існували окремі місійні осередки для адептів латинського обряду. Головно серед таких слід виокремити купців, групи міщан (можливо німецька громада), наймане рицарство, котрі потребували духовної опіки Католицької Церкви. Не виключено, що у ХІІІ ст. поряд з іншим місійним духовенством, до цього процесу були долучені також францисканці.

Ключові слова: Галич, Галицька земля, францисканці, латинський обряд, римські папи, монастир, ченці, Русь, династія Романовичів.

Постановка проблеми. Вплив Римської Церкви на теренах руських князівств неодноразово був предметом наукових досліджень низки вітчизняних та іноземних істориків. Більшість таких студій присвячена діяльності ченців бенедиктинців (*Ordo Sancti Benedicti – OSB*), цистерціанців (*Ordo Cisterciensis – OCist*) й домініканців (*Ordo Praedicatorum – OP*) зокрема, та контактам римських пап з князями Русі загалом. Однак, вивчення місій Ордену францисканців (*Ordo Fratrum Minorum – OFM*) у землях династії Рюриковичів досі перебувало на периферії академічної науки.

Серед основних напрямів діяльності міноритів були терени Галицької, Волинської земель і Поділля, об'єднані від 1253 р. у королівство Русі. Орієнтація зовнішньої політики династії Романовичів на європейський Захід сприяла розвитку францисканських місій. Показово, що коронування Данила Романовича в середині ХІІІ ст. відбулося в контексті екуменічних переговорів між Римом та Нікеєю. Натомість Брати Менші стали безпосередніми учасниками цього процесу. Організація та функціонування вікаріату Русі OFM ХІІІ – першої третини ХІV ст. заклала фундамент католицьких церковних структур в низці сучасних країн Східної Європи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Напрочуд цікавою і водночас маловивченою є проблема започаткування місії міноритів у середньо-

вічному Галичі. Брак автентичних джерел та недостатня історіографічна база суттєво ускладнюють процес її об'єктивного висвітлення. Серед істориків, які присвятили окремі розвідки про діяльність Братів Менших у Галичі варто виділити Ісидора Шараневича [Szaraniewicz, 1888, s. 91–100], о. Антіна Петрушевича [Петрушевич, 1881, с. 18–19, 53–54], Йосипа Пеленського [Pelenski, 1914, s. 169–183; Пеленський, 2018], о. Алоїзія Карвацького [AFrK, Sygn. E-I-8, s. 3–40] та Даріуша Карчевського [Karczewski, 2013, s. 308–310]. Проте, жоден з дослідників не ставив собі за мету спеціально вивчити організацію та функціонування такої місії у столиці Галицької землі або загалом на Русі.

Мета дослідження полягає у всебічному вивченні передумов та обставин можливого заснування францисканської місії в Галичі у ХІІІ ст., в контексті поширення міноритів на терени Русі перед монгольським вторгненням. Реалізація поставленої мети передбачає виконання наступних завдань, а саме критичного аналізу джерельної та історіографічної бази, характеристики історико-релігійної ситуації у Східній Європі ХІІІ ст., визначення ролі та впливу францисканських ченців в місіонерській діяльності Католицької церкви в регіоні.

Виклад основного матеріалу. Становлення францисканських орденських структур у центрально-європейських державах упродовж 20–30-х років ХІІІ ст. сприяло просуванню впливів міноритів далі на

Схід Європи до князівств Русі, володарі яких разом із грецькими, сербськими та болгарськими правителями тяжіли до «Грецької (православної) ойкумени».

Першочергове завдання, сформоване Римською курією перед місіонерами, які проповідували серед православного населення, полягало у подоланні так званої «схизми» та забезпеченні релігійних потреб місцевих католицьких громад. Постійна присутність останніх (літописні – *Латининь, Латина*) на Русі зумовлювалася вигідним транзитним торговельним розташуванням руських земель та значними господарськими ресурсами. Через землі Рюриковичів проходили численні маршрути європейських «купців-латинян». Активною була й матримоніальна політика руських князів, спрямована на союзи із сусідніми католицькими династіями – головно Арпадів та П'ястів [Войтович, 2006, с. 24–26; Abraham, 1904, с. 45–72].

Присутність латинського духівництва на Русі чітко простежується як у писемних, так і археологічних джерелах упродовж другої половини X – першої третини XIII ст. [Abraham, 1904, с. 3–44; Чубатий, 1965, с. 172–188, 331–338, 551–573, 576–596; Томенчук, 2000, с. 3–12; Мельничук, 2009, с. 242–244]. Католицькими місіонерами тут, головно, були бенедиктинці й цистерціанці. Проте вже наприкінці 20-х – на початку 30-х років XIII ст. активну проповідницьку діяльність розгорнули домініканці.

Документи з папської канцелярії та агіографія св. Яцека (1183 – 1257) синхронно засвідчують, що брати-проповідники при монастирі ірландських бенедиктинців у Києві між 1228 – 1234 рр. започаткували окрему місію [ВР, 1982, с. 58–60, 65; МРН, 1884, с. 857–858]. Згідно Яна Длугоша (1415 – 1480) 1233 р. їх вигнав місцевий князь Володимир Рюрикович (1223 – 1238). Ченці, прибули, відтак у 1238 р. до Галича [Dlugossii, 1973, с. 283; Щавелева, 2004, с. 209, 363–364].

Поява на початку другої чверті XIII ст. домініканських місій на Русі активізувала місіонерську діяльність францисканців, яка, за оцінками вчених XIX – XX ст., проходила майже синхронно із Орденем проповідників [Reifenkugel, 1875, с. 413–421; Abraham, 1904, с. 164–165; Kantak, 1937, с. 272; Грушевський, 1993, с. 299; Чорний, 2011, с. 595–597]. Початок організації домініканців в руських землях добре висвітлений у середньовічних джерелах та історіографії, тому їхню можливу появу на Русі варто датувати *terminus post quem* 1228 р. [Kłoczowski, 1998, с. 301; Чорний, 2009, с. 259]. Натомість започаткування тут місіонерської діяльності францисканців однозначно з'ясувати важко через брак автентичних джерел та загалом недостатнє вивчення.

Згідно францисканської історичної традиції XVI – XIX ст., перші мінорити прибули на Русь у 30-х роках XIII ст. Офіційна історіографія ордену сформулювала за цей час основні легенди про заснування конвентів у Перемишлі (1235 р.), Львові (1236 р.) та Галичі (1238 р.). Таке обґрунтування появи

Братів Менших в руських землях (окрім Львова) сприймалося Римо-Католицькою Церквою у Галичині практично до початку XX ст.

Прибуття OFM до Галицької землі церковна католицька традиція, заснована на архівному матеріалі міноритської обителі святого Станіслава¹ в околицях Галича, пов'язувала із фундацією у місті 1238 р. францисканського монастиря Святого Хреста за сприяння сандомирського та краківського князя Болеслава V Сором'язливого (1226 – 1279) [Pełenski, 1914, с. 206]. Проте у 1917 р. конвент разом із давнім архівом був спалений внаслідок воєнних подій Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) [AFrK, Sygn. E-I-8, с. 3–5]. Розповідь про появу Братів Менших у Галичі 1238 р. виникла на основі згадок «Хроніки європейської Сарматії» італійського ранньомодерного історика Алессандро Гваньїні (1534 – 1614). У параграфі, присвяченому князеві Болеславу, зазначено, що у 1237 р. той запросив францисканців із Праги до Кракова, і збудував для них костел. Продовжуючи сюжет, автор занотував, що наступного, тобто – 1238 р., було засновано монастир у Галичі [Гаваньїні, 2007, с. 111].

Інформація А. Гваньїні про фундацію францисканського конвенту в Галичі 1238 р., найімовірніше, запозичена від Я. Длугоша, де під цим же роком датується прибуття домініканців до Галича. Очевидно, італійський хроніст сплутав назву двох жебрачих орденів, адже у «Хроніці» автор помилково називав францисканцями – св. Яцека та папського легата до монголів ченця Асцеліна з Ломбардії (? – † після 1248 р.), які належали до Ордену проповідників [Гаваньїні, 2007, с. 109–110].

Безперечно, 1238 р. 12-ти річний польський князь не міг організувати місію францисканців до Галича, а тим паче збудувати для ченців конвент. Цікаво, що «легендарною» виглядає також фундація краківським правителем місцевого конвенту Братів Менших у 1237 р., яку правдоподібно здійснив тамтешній каштелян Теодор Грифіта (?–†1237) [Laduba, 1983, с. 369–381]. Тому, традиція галицьких францисканців про заснування їхнього монастиря Болеславом Сором'язливим у 1238 р. позбавлена історичного підґрунтя.

Не менш інтригуючи звучить легенда про прибуття у 30-х роках XIII ст. міноритів до Львова за сприяння галицького короля Коломана (1208 – 1241). Зокрема, 5 травня 1633 р. львівські мінорити опираючись на копію (радше фальсифікат) втраченого привілею, який буцімто їм надав угорський правитель Галичини у 1235 р., пред'явили документ польському королю Владиславові IV Вазі (1595 – 1648) задля підтвердження монастирських володінь [Trajdos, 2001, с. 443]. Відтак, ця версія закріпилася в історіографії ордену упродовж XVII – XVIII ст.

Розповіді про заснування францисканських монастирів на Русі у 30-х роках XIII ст. неодноразово піддавали науковій критиці дослідники XIX – XXI ст.

¹ Костел святого Станіслава – давня галицька церква святого Пантелеймона збудована в кінці XII ст., приблизно з середини XIV ст. перебувала під юрисдикцією католицької громади Галича. Впродовж 1596 – 1945 рр. тут знаходився францисканський

монастир святого Станіслава, зараз діюча церква святого Пантелеймона Української Греко-Католицької Церкви в селі Шевченкове Галицької міської територіальної громади Івано-Франківської області, Україна.

Легендарність появи францисканців у Львові на початку XX ст. встановив Владислав Абрагам, а остаточно довів Тадеуш Трайдос. Львів, за словами вчених, станом на 1235 р. ще не був політичним центром Русі, а Коломан на той час вже втратив свій вплив у Галичині [Abraham, 1904, s. 189–190; Trajdos, 2001, s. 443–444]. Критичне спростування версій про львівську та галицьку фундацію OFM від XIII ст. довершив Д. Карчевський [Karczewski, 2013, s. 308].

Обґрунтування проникнення Братів Менших до Львова чи Галича, безумовно, мають, радше, легендарний, аніж історичний контекст. Проте, імовірність формування таких традицій на підставі раніших переказів або невідомих чи втрачених джерел, на наш погляд, не виключена. Більше того, «львівська легенда», через особу Коломана¹, безпосередньо тяжіє до галицьких реалій 20–30-х років XIII ст.

Зокрема, соціально-політична й релігійно-культурна ситуація в Галичі першої третини XIII ст. сприяла діяльності латинських місіонерів. Упродовж 1214–1219 та 1225–1234 рр. (з перервами) Галицькою землею володіли сини угорського короля Андрія II (1177–1235) – король Коломан і герцог Андрій (1210–1234). Відповідно, Галич (1214–1219, 1226–1230, 1232–1233/1234 рр.) був резиденцією угорських правителів [Nagirnyj, 2011, s. 187–188, 197–201].

Місто небезпідставно вважалося вагомим торгівельним центром, де постійно перебувала значна кількість іноземних купців, втім і католиків. На існування німецької колонії або про важливість німецького напряму торгівлі Галича вказує літописна згадка 1238 р. про наявність в граді «*Нѣмьцьскыхъ вратъ*» [МРН, 2017, s. 207]. Підтверджують існування в Галичі католицької церковної громади результати археологічних досліджень, під час яких були виявленні фундаменти латинських храмів першої половини XIII ст. [Мельничук, 2009, с. 362–376].

У цьому контексті варто звернути увагу на «феномен» галицьких ротонд XII–XIII ст. З 8-ми відомих центричних храмів на Русі – 5 виявлено у Галицькій землі, з них 4 безпосередньо на теренах столиці [Іоаннісян, 1994, с. 104]. Ротонди, в архітектурному плануванні латинського походження, проте функціональне призначення, на думку Олега Іоаннісяна, могло здійснюватися за обома обрядами [Іоаннісян, 1994, с. 106–111]. Окрім ротонд, на галицькому підгородді археологи дослідили фундаменти католицького храму, більш відомого, як «Благовіщенська церква», датувавши його другою

половиною XII – 30-ми роками XIII ст. [Мельничук, 2009, с. 370–371]².

Опосередкованим підтвердженням діяльності католицьких місіонерів на Русі в першій третині XIII ст., втім у Галичі, можуть слугувати листи римських пап до руських князів з 1227 і 1231 рр. Адресатами таких послань дослідники часто вказують галицьких правителів – Мстислава Мстиславича (1176–1228) та Данила Романовича (1201–1264) [Abraham, 1904, s. 105–107; Чубатий, 1965, с. 586–587; Nagirnyj, 2011, s. 197; Паславський, 2012, с. 26].

Певну роль у таких контактах могли відіграти й мінорити. Адже 17 травня 1233 р. буллою «*Pro zelo fidei*» («*Прагнучи до віри*») папа Григорій IX (1227–1241) доручив Братам Меншим навернення невірних, подолання «схизми» та ересі серед сарацин і поган [BF, 1759, р. 103]. Про започаткування францисканської місії у 1235 р. загалом на Русі згадує «*Хронологія монастиря Святого Іоана в Брні Ордену Міноритів Святого Франциска Конвентуалів з 1658 р.*» [Zakony, 1983, s. 436]. Інші чеські наративи міноритів XIV–XVII ст. між 1238–1240 рр. фіксують брата Творимира Богемця, що виконував уряд провінціала Польщі та Русі [Zakony, 1983, s. 354, 450].

Тим не менш «*руські епізоди*» у ранньомодерних францисканських хроніках варто розглядати критично. Інформація про використання у титулі чесько-польських провінційних міністрів додатку «*Russiae*» відсутня у будь-яких інших джерелах різнопланового географічного та хронологічного походження. Тому має рацію Д. Карчевський, що уживання такого титулу треба пов'язувати із працями пізніших компіляторів та копіїстів [Karczewski, 2013, s. 256].

Найдавніші автентичні повідомлення про францисканців у руських землях датовані 1242 р., збереглися у трьох листах з «*Великої хроніки*», Матвія Паризького (бл. 1200–1259), де повідомляється про татарську загрозу для країн Європи [Матузова, 1979, с. 107–171]. Один із авторів кореспонденції, вікарій польських міноритів Йордан (бл. 1195–1262) писав, що з відомої йому Русі татарами були прогнані Брати Проповідники та Брати Менші [Матузова, 1979, с. 130, 157]. Також анонімні домініканець (*frater R. de ordine Preparatorum*) та мінорит (*J. de ordine fratrum Minorum*) – автори одного з послань 1242 р., розповідаючи про руйнування монголами Русі, зазначили, що таку інформацію отримали від руських біженців у Саксонії [Матузова, 1979, с. 131, 158].

Безпосередня поява францисканських місіонерів на

¹ Коломан після виїзду з Галича упродовж 1221–1241 рр. у відведених йому батьком землях всіляко сприяв жебрачим орденам. Зокрема, на середньовічній печатці Угорської провінції міноритів зображені два правителі, покровителі ордену в королівстві – Бела IV (*Rex*) та Коломан (*Dux*) [Homza, Sroka, 2009, s. 263]. Не менш цікава інформація про останнього під 1235 р., занотована в «*Анналах Міноритів*» – князь Русі і король Галичини, що перебував зі своєю дружиною Саломеєю (1212–1268) у чистоті шлюбу від першої подружньої ночі аж до своєї смерті [АМОФ, 1732, pp. 392–393]. Факт шотливості подружнього життя цієї сім'ї дозволяє припускати, що перед 1241 р. Коломан та Саломея могли вступити до світського (третього) чину OFM. Такої версії дотримується сучасна польська францисканська традиція та окремі вчені [Birkenmajer, 1925 s. 28; Fazekaš, 2008, s. 40].

² На тлі таких археологічних фактів цікавою виглядає легенда про цілоще джерело «Францискові очі», що розташоване між фундаментами ротонд в урочищі «Воскресенське» та «Прокаліїв сад». Переказ місцевих старожилів оповідає про монаха поляка на ім'я Франциск, котрого місцеві правителі запросили для переписування книг. Працюючи над рукописами чернець втратив зір, а під час одного з нападів татар на Галич, кочівники скинули Франциска з монастирської гори. Прийшовши до тьми сліпий, напівживий монах омився у джерелі, що протікало поруч і до нього повернувся зір. З того часу цілоще джерело місцевої люд називає «Францискові очі» [Драбчук, Дідух, 2007, с. 6–7]. Достеменно невідомо, про який саме історичний період йдеться у легенді, однак, важливо, що розповідь згадує польського монаха на ім'я Франциск, очевидно католика, можливо мінорита.

Русі між 1239 – 1240 рр. могла пов'язуватися з папською буллою Григорія IX серії «*Cum hora undecima*»¹, наданої Братам Меншим 11 червня 1239 р. [Karczewski, 2013, s. 256], якою понтифік уповноважив міноритів проповідувати та уділяти Святи Таїнства в землях сарацинів (*Saracenorum*), поган (*Paganorum*), греків (*Graecorum*), болгар (*Bulgrorum*), куманів (*Cumanorum* – половців) та інших невірних (*aliorumque infidelium*) [BF, 1759, pp. 269–270]. Серед згаданих у буллі народів не вказані русини, проте географічний діапазон поширення місіонерів, безумовно, сягав меж їхнього проживання. Натомість 21–22 березня 1245 р. папа Інокентій IV (1243 – 1254) видав чергову буллу із серії «*Cum hora undecima*» для францисканських ченців, відряджених в землі численних невірних народів Сходу, серед яких вперше у практиці міноритських місій виокремлено Русь [BF, 1759, pp. 360–361; BF, 1904, s. 83].

Опосередкованим підтвердженням того, що прибулі на Русь францисканські місіонери перед 1241 р. або ж після 1245 р. відвідали Галич є згадка Галичини на сторінках енциклопедії «*Про властивість речей*», авторства магдебурзького мінорита Бартоломея Англійського (бл. 1190 – 1250). Частина праці чернець присвятив середньовічній географії. Описуючи різні регіони відомого на той час Світу, автор згадував область у Європі – Галичину (*Galacia*)², яку ще називає Рутенією (*Rutenea*), як частину Русі [Матузова, 1979, с. 74, 77, 83, 85].

Свідчення Бартоломея Англійського є важливими з огляду на особливе місце Галичини у його розповіді про Русь. Цей унікальний випадок, на нашу думку, пояснюється походженням анонімного інформатора Бартоломея, добре обізаного зі статусом Галича і

Галицької землі, який надав необхідні знання з географії. Ймовірно, францисканець довідався про край в часи присутності тут угорців, можливо через осіб духовного сану. Відомий і факт перебування у Саксонії після 1241 р. біженців з Русі, які теж могли контактувати з Бартоломеєм. Втім, джерела інформації мінорита при описі Русі не встановлено.

Висновки. До кінця 60-х – початку 70-х років XIV ст. будь-які прямі, опосередковані чи «*легендарні*» свідчення про перебування францисканців у Галичі відсутні. Виключенням можуть бути тільки почергові підтвердження місіонерського привілею «*Cum hora undecima*» понтифіками у 1253, 1258, 1288, 1291, 1307, 1318 та 1321 рр. [BF, 1761 pp. 214; BF, 1768, p. 197; BF, 1904, pp. 35–37, 150, 211] для Братів Менших на Сході, де згадується й Русь. Акт руського старости Отто з Піліци (бл. 1340 – 1384) з 1367 р. повідомляє про заснування міноритами костелу Святого Хреста у Галичі [Петрушевич, 1881, с. 18–19]. Відповідно, біля 1370 р. галицький місіонерський осередок згаданий у реєстрі «*Вікаріату Русі*» OFM [BF, 1898, p. 602]. Надалі постійна присутність францисканців у Галичі добре відображена у джерелах й потребує ґрунтовного наукового опрацювання.

Отже, будь-які прямі автентичні джерельні свідчення щодо заснування й функціонування галицької місії Братів Менших у XIII ст. відсутні. Орденська історіографічна традиція про фундацію францисканського конвенту 1238 р. не витримує наукової критики. Однак, частково археологічні та опосередковано письмові джерела, а також політичні, соціально-економічні й культурні реалії Галича першої третини – середини XIII ст. допускають існування католицької громади, духівниками якої могли виступати місіонери з OFM.

Список використаних джерел

- Abraham, Władysław, 1904. *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi*, Lwów: Nakładem Towarzystwa dla popierania nauki polskiej, t.1, 418 s.
- Annales Minorum seu trium Ordinum a S. Francisco institutorum auctore A. R. P. Luca Waddingo hiberno, 1732. (AMOF)*, Romae: Typis Rochi Bernarbo, t. 2, 668 p.
- Archiwum OO. Franciszkanów w Krakowie (AFrK). Alojzy Karwacki, sygn. E-I-8, s. 3–142.
- Birkenmajer, Zdzisław, 1925. *Z najstarszych dziejów zakonów serafickich w Polsce*, Krakow: s.n., 30 s.
- Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco, 1759. (BF)*. / Ed. Fr. J. B. Constantii, Fr. J. H. Sbaraleae, Romae: Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, t. 1, 798 p.
- Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco, 1761. (BF)*. / Ed. Fr. J. B. Constantii, Fr. J. H. Sbaraleae, Romae: Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, t. 2, 595 p.
- Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco, 1768. (BF)*. / Ed. Fr. D. A. Rossi, Romae: Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, t. 4, 602 p.
- Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco, 1898. (BF)*. / Ed. Reverendissimi patris magistri L. C. de Signia, Romae: Typis Vaticanis, t. 5, 643 p.
- Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco, 1904. (BF)*. / Ed. Reverendissimi patris magistri L. C. de Signia, Romae: Typis Vaticanis, t. 7, 774 p.

¹ *Cum hora undecima* (з лат. «Об одинадцятій годині») – серія папських булл для католицьких місіонерів, які відправлялися на Схід. Перша з них адресувалася 1235 р. домініканським ченцям, що отримали право причащати, сповідати, відлучати від Церкви, проповідувати та виконувати інші таїнства в землях «еретиків і

схизматиків». Назва походить із євангельського тексту від Матвія (20: 1–16).

² Бартоломей очевидно сплутав два співзвучні географічні терміни «Галація» (*Galatae, Galacia*) і «Галичина» (*Galiciae, Galitiae*), відомі європейським канцеляристам і хроністам XIII ст., які часто їх плутали [Nagimuj, 2011, s. 106].

- Bullarium Poloniae, 1982 (BP). / Ediderunt et curaverunt I. Sułkowska-Kuraś et St. Kuraś, Romae: PAN ; IH; KUL, t. 1: (1000 – 1342), 386 s.
- Długosii, Joannes, 1973. *Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae*. Lib. 5–6, Varsaviae: PWN, t. 3, 413 p.
- Fazekas, Erik, 2008. *Rády sv. Františka a Arpádovci. Príspevok k rozšíreniu rádov sv. Františka v Chorvátsku, Slavónsku a Dalmácii, Uhorsku a Poľsku*. Diplomová práca. Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta, Katedra slovenských dejín. Školiteľ: Doc. Martin Homza, Dr., Bratislava, 79 s.
- Historia Scepusii* / Ed. M. Homza i St. A. Sroka. Bratislava; Kraków, 2009. vol. 1, 661 s.
- Kantak, Kamil, 1937. *Franciszkanie Polscy*, Kraków: Nakładem Prowincji Polskiej OO. Franciszkanów, 1937. t. 1. 1237 – 1517, 443 s.
- Karczewski, Dariusz, 2013. *Franciszkanie w monarchii Piastów i Jagiellonów w średniowieczu. Powstanie – rozwój – organizacja wewnętrzna*, Kraków: Wyd-wo AVALON, 521 s.
- Kłoczowski, Jerzy, 1998. Kontrata Ruska w polskiej prowincji dominikańskiej XIV – XVI wieku, *Україна: культурна спадщина, національні свідомість, державність*. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Я. Ісаєвича / Уклад Б. Якимович. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, вип. 5, с. 301–309.
- Laduba, Gerard, 1983. Kto był fundatorem-założycielem klasztoru franciszkanów w Krakowie? *Zakony franciszkańskie w Polsce* / Red. J. Kłoczowski, Kraków: Prowincjałat OO. Franciszkanów Konwentalnych Prowincji św. Antoniego i bł. Jakuba Strepy, t. 1. Franciszkanie w Polsce średniowiecznej, cz. 1, s. 369–381.
- Monumenta Poloniae Historica, 1884*. (MPH) / Ed. A. Bielowski, Lwów: Wydany nakładem Akademii Umiejętności w Krakowie, t. 4, 992 s.
- Monumenta Poloniae Historica, 2017*. (MPH) / Ed. D. Dąbrowski, A. Jusupović, Kraków–Warszawa: PAU, t. 16, 709 s.
- Nagirmij, Vitaliy, 2011. *Polityka zagraniczna księstw ziem Halickiej i Wołyńskiej w latach 1198 (1199) –1264*, Kraków: PAU, t. 12, 362 s.
- Pelenski, Józef, 1914. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych, Kraków, 207 s.
- Reifenkugel, Karl, 1875. Die Gründung der Römisch-Katholischen Bistümer in den Territorien Halicz und Wladimir. *Archiv für österreichische Geschichte*. Wien: in Commission bei Karl Gerold's Sohn, bd. 52. s. 403–473.
- Szaraniec, Izidor, 1888. Die Franciskaner-Kirche in Halitsch. *Mitteilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historische Denkmale*. Wien, bd. 14. s. 91–100.
- Trajdos, Tadeusz, 2001. Dominikanie a franciszkanie we Lwowie do 1370 r. *Dzieje Podkarpacia*. Krosno: Podkarpackie Towarzystwo historyczne, t. 5 (*Początki chrześcijaństwa w Małopolsce*). s. 423–448.
- Zakony franciszkańskie w Polsce, 1983. / Red. J. Kłoczowski. Kraków: Prowincjałat OO. Franciszkanów Konwentalnych Prowincji św. Antoniego i bł. Jakuba Strepy, t. 1. *Franciszkanie w Polsce średniowiecznej*. cz. 2–3. 515 s.
- Войтович, Леонтій, 2006. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавель Олександр Пшонківський, 2006. 782 с.
- Гаваньніні, Олександр, 2007. Хроніка європейської Сарматії / Упорядкув. та пер. з пол. о. Ю. Мицика. Київ: Вид. дім «Кисво-Могиллянська академія», 1006 с.
- Грушевський, Михайло, 1993. Історія України-Руси : В 10 т., 11 кн. Київ: Наукова думка, т. 3. 640 с.
- Драбчук, Іван, Дідух, Володимир, 2007. Галич запрошує. Галич: Інформаційно-видавничий відділ Національного заповідника «Давній Галич», 50 с.
- Іоаннісян, Олег, 1994. *Храми-ротонди в Древней Руси. Иерусалим в русской культуре*. Москва, с. 100–147.
- Лукомський, Юрій, 2008. Архітектура Княжого Галича XIII ст. *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі (Матеріали Міжнародної наукової конференції 29–30 листопада 2007 р. Львів)*. Львів, с. 362–376.
- Матузова, Вера, 1979. Английские средневековые источники IX–XIII вв. Тексты, перевод, комментарий / Под ред. В. Т. Пашуто. Москва: Наука. 266 с.
- Мельничук, Олег, 2009. Стародавній Галич в історії католицької Церкви XII–XIV ст. (за археологічними даними). *Галицька митрополія в історії європейського християнства. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Галич, 14 травня 2009 року*. Галич: Інформаційно-видавничий відділ Національного заповідника «Давній Галич», с. 242–244.
- Паславський, Іван, 2012. Яким «руським королям» папа Гонорій III адресував свого листа від 17 січня 1227 року? *Вісник НТШ*, Львів, ч. 48, с. 25–27.
- Пеленський, Йосип, 2018. Галич в історії середньовічного мистецтва на основі археологічних досліджень і архівних джерел, *Галич. Збірник наукових праць* / за ред. М. Волощука, Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2018, серія 2, вип. 4, 319 с.
- Петрушевич, Антін, 1881. *Историческое извѣстiе о церкви св. Пантелеймона близъ города Галича, теперь костель св. Станислава оо. Францискановъ, яко древнѣйшемъ памятникѣ романскаго зодчества на Галицкой Руси съ первой половины XIII столѣтiя*, Львовъ: Иждивеніе и собственность Ставропигійскаго Института, 119 с.
- Томенчук, Богдан, 2000. Давній Галич в історії Церкви (XII – початку XVII ст.), *Вісник Прикарпатського університету. Історія*, Івано-Франківськ: Плай, вип. 3, с. 3–12.
- Чорний, Модест, 2011. Організація домініканських монастирів у містах Центрально-Східної Європи XIII–XIV століть, *Actes testanibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. УКРАЇНА: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / Відп. ред. М. Литвин. Львів: НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, вип. 20, с. 727–736.
- Чорний, Модест, 2009. Формування земельної власності домініканських монастирів Галичини у XIII – першій половині XV ст., *Гуржійські історичні читання. Збірник наукових праць*, Черкаси, с. 259–263.
- Чубатий, Микола, 1965. *Історія Християнства на Русі-Україні*. Рим; Нью Йорк: Український Католицький Університет, т. 1 (*до 1353 р.*), 816 с.
- Щавелева Наталья, 2004. *Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (Книги I–IV)*. Текст, перевод, комментарии / Под. ред. А. Назаренко, Москва: Памятки исторической мысли, 495 с.

References

- Abraham, Władysław, 1904. *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi*, Lwów: Nakładem Towarzystwa dla popierania nauki polskiej, t.1, 418 old. (in Polish).
- Annales Minorum seu trium Ordinum a S. Francisco institutorum auctore A. R. P. Luca Waddingo hiberno*, 1732. (AMOF). Romae: Typis Rochi Bernarbo, t. 2, 668 old. (in Latin).

- Archiwum OO. Franciszkanów w Krakowie (AFrK). Alojzy Karwacki, sygn. E-I-8, s. 3–142. (in Polish).
- Birkenmajer, Zdzisław, 1925. *Z najstarszych dziejów zakonów serafickich w Polsce*, Krakow: s.n., 1925, 30 old. (in Polish).
- Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco*, 1759. (BF). / Ed. Fr. J. B. Constantii, Fr. J. H. Sbaraleae, Romae: Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, t. 1, 798 old. (in Latin).
- Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco*, 1761. (BF). / Ed. Fr. J. B. Constantii, Fr. J. H. Sbaraleae, Romae: Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, t. 2, 595 old. (in Latin).
- Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco*, 1768. (BF). / Ed. Fr. D. A. Rossi, Romae: Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, t. 4, 602 old. (in Latin).
- Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco*, 1898. (BF). / Ed. Reverendissimi patris magistri L. C. de Signia, Romae: Typis Vaticanis, t. 5, 643 old. (in Latin).
- Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco*, 1904. (BF). / Ed. Reverendissimi patris magistri L. C. de Signia, Romae: Typis Vaticanis, t. 7, 774 old. (in Latin).
- Bullarium Poloniae*, 1982 (BP). / Ediderunt et curaverunt I. Sułkowska-Kuraś et St. Kuraś, Romae: PAN ; IH; KUL, t. 1: (1000 – 1342), 386 old. (in Latin).
- Długosii, Joannes, 1973. *Annales seu Cronicae ingliti regni Poloniae*. Lib. 5–6, Varsaviae: PWN, t. 3, 413 old. (in Latin).
- Fazekaš, Erik, 2008. *Rády sv. Františka a Arpádovci. Príspevok k rozšíreniu rádov sv. Františka v Chorvátsku, Slavónsku a Dalmácii, Uhorsku a Poľsku*. Diplomová pracá. Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta, Katedra slovenských dejín. Školiteľ: Doc. Martin Homza, Dr. Bratislava, 79 old. (in Slovak).
- Historia Scopusii* / Ed. M. Homza i St. A. Sroka, Bratislava; Kraków, 2009, vol. 1, 661 old. (in Slovak; in Polish).
- Kantak, Kamil, 1937. *Franciszkanie Polscy*, Kraków: Nakładem Prowincji Polskiej OO. Franciszkanów, 1937, t. 1. 1237 – 1517, 443 old. (in Polish).
- Karczewski, Dariusz, 2013. *Franciszkanie w monarchii Piastów i Jagiellonów w średniowieczu. Powstanie – rozwój – organizacja wewnętrzna*, Kraków: Wyd-wo AVALON, 521 old. (in Polish).
- Kłoczowski, Jerzy, 1998. Kontrata Ruska w polskiej prowincji dominikańskiej XIV – XVI wieku, *Ukraina: kulturalna spadshchyna, natsionalni svidomist, derzhavnist. Istorychni ta filolohichni rozvidky, prysviacheni 60-richchiu akademika Ya. Isaievycha* / Uklav B. Yakymovych, Lviv: Instytut ukrainoznavstva imeni I. Krypiakevycha, vyp. 5, s. 301–309. (in Polish).
- Laduba, Gerard, 1983. Kto był fundatorem-założycielem klasztoru franciszkanów w Krakowie? *Zakony franciszkańskie w Polsce* / Red. J. Kłoczowski, Kraków: Prowincjałat OO. Franciszkanów Konwentualnych Prowincji św. Antoniego i bł. Jakuba Strepy, t. 1. *Franciszkanie w Polsce średniowiecznej. cz. 1*, s. 369–381. (in Polish).
- Monumenta Poloniae Historica*, 1884. (MPH) / Ed. A. Bielowski, Lwów: Wydany nakładem Akademii Umiejętności w Krakowie, t. 4, 992 old. (in Latin).
- Monumenta Poloniae Historica*, 2017. (MPH) / Ed. D. Dąbrowski, A. Jusupović, Kraków–Warszawa: PAU, t. 16, 709 old. (in Polish; in Slavic)
- Nagirnyj, Vitaliy, 2011. *Polityka zagraniczna księstw ziem Halickiej i Wołyńskiej w latach 1198 (1199) – 1264*, Kraków: PAU, t. 12, 362 old. (in Polish).
- Pełenski, Józef, 1914. *Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych*, Kraków, 207 old. (in Polish).
- Reifenkugel, Karl, 1875. Die Gründung der Römisch-Katholischen Bisthümer in den Territorien Halicz und Wladimir, *Archiv für österreichische Geschichte*. Wien: in Commission bei Karl Gerold's Sohn, bd. 52, s. 403–473. (in German).
- Szaraniewicz, Izidor, 1888. Die Franciskaner–Kirche in Halitsch. *Mitteilungen der k. k. Central–Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historische Denkmale*, Wien, bd. 14, s. 91–100. (in German).
- Trajdos, Tadeusz, 2001. Dominikanie a franciszkanie we Lwowie do 1370 r. *Dzieje Podkarpacia*. Krosno: Podkarpackie Towarzystwo historyczne, t. 5 (*Początki chrześcijaństwa w Małopolsce*), s. 423–448. (in Polish).
- Zakony franciszkańskie w Polsce, 1983. / Red. J. Kłoczowski, Kraków: Prowincjałat OO. Franciszkanów Konwentualnych Prowincji św. Antoniego i bł. Jakuba Strepy, t. 1. *Franciszkanie w Polsce średniowiecznej. cz. 2–3*, 515 old. (in Polish; in Latin).
- Voitovych, Leontii, 2006. Kniazha doba na Rusi: portrety elity [Princely age in Rus': portraits of the elite], Bila Tserkva: Vydavets Olexsandr Pshonkivskiy, 2006, 782 old. (in Ukrainian).
- Havanini, Olexsandr, 2007. *Khronika yevropeiskoi Sarmatii* [Chronicle of European Sarmaty] / Uporiad-kuv. ta per. z pol. o. Yu. Mytsyka, Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 1006 old. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, Mykhailo, 1993. *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Rus']: V 10 t., 11 kn., Kyiv: Naukova dumka, t. 3, 640 old. (in Ukrainian).
- Drabchuk, Ivan, Didukh, Volodymyr, 2007. Halych zaprosuie [Halych invites], *Halych: Informatsiino-vydavnychiy viddil Natsionalnoho zapovidnyka «Davnii Halych»*, 50 old. (in Ukrainian).
- Ioannisian, Oleg, 1994. KHramy-rotundy v Drevnei Rusi [Rotunda temples in Ancient Rus'], *Ierusalim v russkoi kulture*, Moskva, s. 100–147. (in Russian).
- Lukomskiy, Yuriy, 2008. Arkhitektura Kniazhoho Halycha XIII st [The architecture of Halych of the 13th century], *Doba korolia Danyla v nautsi, mystetstvi, literaturi (Materialy Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii 29–30 lystopada 2007 r. Lviv)*, Lviv, s. 362–376. (in Ukrainian).
- Matuzova, Vera, 1979. *Angliiskie srednevekoveye istochniki IX–XIII vv.* [English medieval sources of the 9th–13th centuries.] Teksty, perevod, kommentarii / Pod red. V. T. Pashuto, Moskva, Nauka, 266 old. (in Russian; in Latin).
- Melnychuk, Oleh, 2009. Starodavnii Halych v istorii katolytskoi Tserkvy XIII–XIV st. (za arkhelohichnymy danymy) [Ancient Halych in the history of the Catholic Church of the 12th–14th centuries. (according to archaeological data)], *Halytska mytropoliiia v istorii yevropeiskoho khrystyanstva. Materialy Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii. Halych, 14 travnia 2009 roku*, Halych: Informatsiino-vydavnychiy viddil Natsionalnoho zapovidnyka «Davnii Halych», s. 242–244. (in Ukrainian).

Paslavskiy, Ivan, 2012. Yakym «ruskym koroliam» papa Honorii III adresuvav svoho lysta vid 17 sichnia 1227 roku? [To which "kings of Rus'" did Pope Honorius III address his letter of January 17, 1227?], *Visnyk NTSh*. Lviv, ch. 48, s. 25–27. (in Ukrainian).

Pelenskyi, Yosyp, 2018. Halych v istorii serednovichnoho mystetstva na osnovi arkeolohichnykh doslidzhen i arkhivnykh dzherel, *Halych. Zbirnyk naukovykh prats / Za red. M. Voloshchuka*, Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, seria. 2, vyp. 4, 319 old. (in Ukrainian).

Petrushevych, Antin, 1881. *Istorycheskoe yzvestie o tserkvy sv. Panteleimona blyz horoda Halycha, teper kostele sv. Stanislava oo. Frantsyskanov, iako drevneishem pamiatnyke romanskaho zodchestva na Halytskoi Rusy s pervoi polovyny XIII stoletia* [Historical news about the church of St. Panteleimon near the city of Halych, now the Church of St. Stanislava oo. Franciscan, as the oldest monument of Romanesque architecture in Galician Rus' from the first half of the 13th century], Lvov: Izhydenie y sobstvennost Stavropriiskago Instytuta, 119 old. (in Ukrainian).

Tomenchuk, Bohdan, 2000. Davnii Halych v istorii Tserkvy (XII – pochatku XVII st.) [Ancient Halych in the history of the Church (XII – beginning of XVII centuries)], *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istorii*, Ivano-Frankivsk: Plai, vyp. 3, s. 3–12. (in Ukrainian).

Chorny, Modest, 2011. Orhanizatsiia dominikanskykh monastyriv u mistakh Tsentralno-Skhidnoi Yevropy KhIII–XIV stolit [The organization of Dominican monasteries in the cities of Central-Eastern Europe in the 13th–14th centuries], *Actes testanibus. Yuvileinyi zbirnyk na poshanu Leontii Voitovycha. UKRAINA: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist / Vidp. red. M. Lytvyn*, Lviv: NAN Ukrainy. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha, vyp. 20, s. 727–736. (in Ukrainian).

Chorny, Modest, 2009. Formuvannya zemelnoi vlasnosti dominikanskykh monastyriv Halychyny u XIII – pershii polovyni XV st [The formation of land ownership of the Dominican monasteries of Halychyna in the 13th - the first half of the 15th centuries], *Hurzhiivski istorichni chytannia*. Zbirnyk naukovykh prats, Cherkasy, s. 259–263. (in Ukrainian).

Chubaty, Mykola, 1965. *Istoriia Khrystyianstva na Rusy-Ukraini* [History of Christianity in Rus'-Ukraine], Rym; Niu York: Ukrainyskyi Katolytskyi Universytet, t. 1 (do 1353 r.). 816 old. (in Ukrainian).

SHCHhaveleva, Natalia, 2004. *Drevniaia Rus v Polskoi istorii IAna Dlugosha* [Ancient Rus in Polish History by Jan Dlugosz]. Knigi I–IV. Tekst, perevod, komentarii / Pod red. A. Nazarenko, Moskva, Pamiatki istoricheskoi mysli, 495 old. (in Russian; in Latin).

Andrii Stasiuk

Ph.D., Head of the Scientific and Educational Department of the National Reserve «Davnii Halych», Halych

THE FRANCISCAN MISSION IN HALYCH IN THE 13TH CENTURY: HISTORY AND LEGEND

The article examines the issue of the possibility of establishing a Franciscan mission in Halych, one of the capital centers of the state of the Romanovychi dynasty in the 13th century. The outlined issues are somewhat indirectly presented in the historiography, as well as little reflected in contemporary sources. At the same time, the Minorite historical tradition, based on an uncritical reading of the sources, dates the appearance of the Friars Minor in Halych to 1238, linking the foundation of the convent with the person of the Kraków prince Boleslaw the Shy. Many other Franciscan legends about the arrival of the Minorites in Rus' in general and Lviv in particular also define the 13th century as the time of the beginning of missionary work here. While analyzing the political and religious circumstances during the 13th century, it should be noted that despite the activity and stability of the contacts of various ruling princely and royal dynasties in Halych with the Roman Curia, there is still no direct confirmation of the functioning of the Franciscan mission here. At the same time, the socio-economic, cultural, and political-religious ties of medieval Halych with the countries of Latin Europe are well represented, both in written and archaeological sources. Therefore, it is pretty likely that in the capital center of the Galician land, there were separate missionary centers for followers of the Latin rite. Mainly among them, merchants, groups of burghers (perhaps the German community), and mercenary knighthood, who needed the spiritual protection of the Catholic Church, should be singled out. It is possible that in the 13th century, along with other missionary clergy, the Franciscans were also involved in this process.

Keywords: Halych, Galician land, Franciscans, Latin rite, Roman popes, monastery, monks, Rus', Romanovich dynasty.

УДК 930.2:725.1(477.87-21Ужгород)"1919/1938"(091)
DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(49\).2023.290286](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(49).2023.290286)

АДМІНІСТРАТИВНІ БУДІВЛІ МАЛОГО ГАЛАґОВА В УЖГОРОДІ 1919 – 1938 РР.

Надія Керецман

кандидатка історичних наук, доцентка, завідувачка кафедри археології, етнології та культурології, ДВНЗ
«Ужгородський національний університет»
E-mail: nadiya.keretsman@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-8769-1649>

Еліна Дегтярьова

аспірантка, викладачка кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: dehtiarova.lina@uzhnu.edu.ua
Scopus Author ID: 57219893497
<https://orcid.org/0000-0003-3215-4242>

У статті розглядається історія розбудови адміністративних будівель нового кварталу Малий Галаґов м. Ужгород урядом Першої Чехословацької республіки протягом 1919–1938 рр. Після входження Підкарпатської Русі до складу республіки у 1919 р. постало питання розбудови столиці краю, в перспективі – автономного. До Ужгорода прибули численні чиновники та фахівці різних рівнів, переважно з чеських земель, задля організації адміністративного апарату. Потужностей міської інфраструктури, зокрема адміністративних будівель, не було достатньо для розміщення новоприбулих чиновників. Наявні будівлі не відповідали сучасним нормам та місткості, необхідної для перспектив зростання міста. Перед центральною владою постало питання будівництва філій міністерств та інших урядових будівель, причому в стислі терміни. Для даної мети було обрано досі не урбанізовану територію, що вимагала попередніх підготовчих під забудову робіт. Відповідно, проєктування будівель велося паралельно в часі з будівництвом інших об'єктів і прокладанням доріг та міських комунікацій. В результаті до 1938 р. було збудовано одинадцять адміністративних та інших будівель міністерств, що стали предметом даного дослідження. Основою для статті послужили фонди Державного архіву Закарпатської області в м. Берегово, зокрема фонд №21 «Крайове управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород». Матеріал також доповнено порівнянням ситуації в сфері архітектури адміністративних будівель в містах республіки – Празі, Братиславі та інших на основі відомостей з добових і сучасних джерел та літератури. У статті присутній аналіз особливості антикризових, урбаністичних і технічних рішень. При цьому не оминається питання стилістики як одного з факторів державної політики ідентичності. Саме через архітектуру та урбаністику надаються до прослідковування вектор і пріоритети, які ставила Чехословацька республіка в мультиетнічному регіоні, яким була на той час Підкарпатська Русь зі столицею в Ужгороді. У статті подано матеріал, що вводиться в науковий обіг вперше. Дослідження історії розбудови будівель адміністрації Ужгорода міжвоєнного періоду допоможе окреслити дану проблематику та стати підґрунтям для досліджень по кожному з висвітлених об'єктів.

Ключові слова. Перша Чехословацька республіка, Підкарпатська Русь, антикризові рішення, архітектура міжвоєнного модернізму, модернізм, Ужгород, адміністративні будівлі.

Постановка проблеми. За результатами Сен-Жерменської мирної угоди у 1919 р. Підкарпатська Русь з центром у місті Ужгород увійшла до складу Першої Чехословацької республіки. Прогнозованим було збільшення кількості населення міста та зокрема кількості урядовців і клерків різних рівнів, які мали обійняти державні посади в майбутній столиці краю. Наявних будівель у місті не вистачало для розміщення адміністративних урядових установ. Окрім того, вони не відповідали сучасним критеріям до адміністративних будівель в країні. Міністерством громадських робіт республіки було сформульовано завдання для департаменту громадських робіт в Ужгороді щодо розробки плану реалізації будівництва адміністративного кварталу. В результаті департаментом велися кілька напрямків робіт, в тому числі і будівництво доріг, розробка та проєктування будівель тощо. У перші роки існування держави департамент спрямо-

ував власні ресурси на розробку планів адміністративних будівель, а згодом делегував завдання найкращим архітекторам республіки. Окрім суто технічної мети – забезпечення функціонування канцелярій в належних приміщеннях – завданням архітекторів було створити через технічні і стилістичні засоби та сучасне оснащення будівель репрезентативний образ нової сучасної держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Адміністративні будівлі Ужгорода, що були збудовані в період 1919–1938 рр., мабуть, найчастіше згадуються в матеріалах зарубіжних та вітчизняних дослідників про міжвоєнний період в місті. Однак дана тема наразі не була висвітлена комплексно. Адміністративні будівлі Ужгорода міжвоєнного періоду описані в загальних нарисах з історії міста і краю іноземними та українськими науковцями [Кобаль, 2012], [Hrbek, 2018]. Деякі об'єкти побіжно

згадуються в фундаментальній праці Пола Роберта Магочі [Magocsi, 2015], проте атрибуція авторства будівель не є точною у всіх випадках, даній темі не приділено достатньо уваги. Більшість будівель проаналізовані та частково досліджені і атрибутовані в дисертаційній праці Растіслава Попелки [Popelka, 2013]. Авторами Еліною Дегтярьовою та Олегом Олашиним було досліджено більшість будівель у публікації «Ужго-родський модернізм» у формі коротких науково-популярних довідок, що вийшли друком як каталог архітектурного онлайн мануалу [Degtyarova, Olashyn, 2018]. Також деякі будівлі висвітлені в формі науково-популярних нарисів на сторінці Чеського центру в Києві [Khudish, Degtyarova, Olashyn, 2021]. Чеською дослідницею Веронікою Ролловою в збірнику під редакцією Вендули Гнідкової [Hnidková, 2020] побіжно згадується будівництво адміністративних споруд в Ужгороді, в той час як основна увага приділяється політиці держави щодо Підкарпатської Русі.

У зв'язку із зазначеним вище, **метою цієї статті** є комплексне дослідження адміністративних будівель адміністративно-житлового кварталу Малий Галагов в Ужгороді.

Виклад основного матеріалу. Об'єднання Підкарпатської Русі з так званими «чеськими землями»¹ та Словаччиною в складі щойно утвореної Чехословацької республіки у 1919 р. спричинило кардинальні зміни в багатьох сферах функціонування краю. Статус Ужгорода змінився з провінційного, занедбаного державною політикою Транслейтанії, жупного містечка до майбутньої столиці Підкарпатської Русі. До того ж, цей статус фактично ставив Ужгород в один ряд з головними містами інших двох частин демократичної республіки. Рядність «Прага – Братислава – Ужгород» мала вибудовуватися поступово на всіх рівнях, і в першу чергу вимагала створення відповідного представницького образу міста. На момент, коли Ужгород став частиною республіки, адміністративна, соціальна та промислова інфра-структури не відповідали потребам сучасного адміністративного центру. Так само не відповідав Ужгород і критеріям сучасного міста в межах республіки. Перед урядом республіки та відповідними міністерствами постала задача виправити дану ситуацію в якомога коротші терміни.

У 1927 р. центральною владою розглядався варіант перенесення столиці Підкарпатської Русі в Мукачево [Rollová, 2020, s. 233], незважаючи на те, що велика частина адміністративних будівель вже була збудована на Малому Галагові в Ужгороді. Задля відвоювання столичного статусу в Ужгороді було проведено анкетування. Остаточо статус столиці було закріплено за Ужгородом у 1927 р. скасуванням наказу від 1 червня 1926 р., за яким підкарпаторуські жупи були об'єднані в одну, мукачівську, з центром в м. Мукачево [Hrbek, 2018, s. 157].

В перші роки чиновники адміністрацій міністерств були змушені працювати в наявних в місті приміщеннях. Уряд винаймав споруди та приміщення, якими не володів. Канцелярію губернатора Підкар-

патської Русі, окружний суд та в'язницю було розміщено в палаці колишнього жупанату, цивільну адміністрацію – у будівлі дівочої горожанської школи, земське військове командування – у реальній школі, седріальний суд – в інтернаті Василянського монастиря, поліційне управління і значна частина департаментів цивільної адміністрації – у палаці Фріда, інші урядові установи були розміщені в приватних будинках, що їх держава винаймала [Lidové poviny, 1922, s. 5].

Подібна ситуація, однак з відмінним масштабуванням, була і в Празі. На час проектування та будівництва відповідних адміністрацій міністерств уряд тимчасово винаймав для своїх потреб приміщення палаців, академії та освітніх установ [Vybíral, 2020, s. 127].

Роботи з проектування і будівництва адміністративного кварталу в Ужгороді розпочалися ще під час воєнного стану, який тривав до 1922 р. На замовлення Міністерства громадських робіт виконавчим органом в Ужгороді, рефератом громадських наземних робіт, у жовтні 1921 р. було запропоновано для будівництва адміністративного кварталу досі не опановану територію болотистої місцини Галаго [ДАЗО, ф. 93, оп. 1, спр. 201, арк 55]. На цій частині міста, що починалася неподалік історичного ядра, і носила назву ще з часів італійських графів Другетів, ужгородські болгари вирощували городину. Територія Галаго була непридатною для урбанізації внаслідок щорічних повеней на річці Уж. Регуляція цієї території та берегів гірської річки для подальшого будівництва була серйозним фінансовим викликом для уряду, проте це рішення врятувало історичний центр Ужгорода від кардинальних перетворень. Відомий чеський архітектор, урбаніст і викладач, проф. Адольф Лібшер (Adolf Liebscher ml., 1887 – 1965) розробив план Малого Галагова та концепцію розбудови досі не урбанізованих частин Ужгорода, попередньо провівши з членами реферату громадських робіт аналіз історії міста та його ключових будівель [Liebscher, 1927, s. 153].

Будівництво адміністративного центру для розміщення всіх управлінь, відомств, філій міністерств та інших публічних об'єктів було не єдиним і не найскладнішим завданням, яке мав вирішити уряд республіки в короткі терміни. Не менш нагального вирішення потребували питання розбудови міської інфраструктури, в першу чергу об'єктів соціального та житлового призначення, будівництво доріг та підприємств із забезпечення міста енергією, мережею водопостачання і водовідведення.

В результаті більшість із термінових робіт велися паралельно в часі, принаймні в частині проектування та розробки планів. Будівництво на Малому Галагові було розпочато паралельно з регуляцією русла річки Уж і велось до 1938 р.

Хронологічно першою будівлею, що з'явилася в рамках розбудови Малого Галагова, стала будівля, що в документації на побудову носила назву «**Тимчасова будівля уряду**». З даного об'єкту починається не лише відлік будівництва на Малому Галагові, але й

¹ Йдеться про Богемію, Моравію та Моравську Сілезію.

хронологічна репрезентація архітектурних стилів, що були притаманні для Чехословацької республіки впродовж неповних 20 років її існування. Будівля за проектом одного з найбільш відомих та активно діючих чеських архітекторів 1920-их років Алоїза Дріяка (чеськ. Alois Dryak, 1872 – 1932 pp.) [Popelka, 2013, s. 27] була збудована в стилі рондокубізм, що став своєрідним штучно винайденим мистецьким конструктом на піднесенні національної ідеї та пошуку чехословацької ідентичності. Однак навіть в межах одного стилю ця будівля помітно відрізняється від урядових та адміністративних рондокубістичних будівель метро-полій республіки в ті ж роки. Спроектвана як житлова в перспективі, тимчасова будівля уряду і зараз виконує функції багато-квартирного будинку.

Будівництво було розпочато 26 травня 1923 р. і завершено в 1924 р. [ДАЗО, ф. 21, оп. 12, спр. 1358, арк. 28]. До появи будівлі цивільної адміністрації Підкарпатської Русі, місце якої було визначене ще в 1921 – 1923 pp. на плані авторства Лібшера, канцелярії цивільного уряду розмістилися тут. Очевидно, будівля одразу була спроектована придатною для використання під функції житлової, її фасад рівномірно оздоблений рондокубістичними елементами – виразними, проте не настільки масивними, як зустрічаються на монументальних урядових будівлях Праги, Острави, Брно та інших міст республіки тих років. У триповерховій будівлі на першому і другому поверхах були три трикімнатні квартири, на останньому поверсі – одна двокімнатна. Будівля була оснащена за сучасними вимогами електричним освітленням, каналізацією та системою водопостачання [ДАЗО, ф. 21, оп. 12, спр. 1358, арк. 8], яка була згодом підключена до водогону після завершення його будівництва. В середині будівлі спроектований світловий колодязь, через який додатково освітлюються технічні приміщення квартир світлом зі сходової клітки з широкими сходовими маршами. В підвалі були спроектовані 14 окремих комор, пральня та холодильник [ДАЗО, ф. 21, оп. 12, спр. 1358, арк. 8].

1924 рік вважається часом завершення існування рондокубізму в усіх типах будівництва на території республіки. Модерністичний класицизм, який став провідним стилем міністерств та урядових адміністрацій вже в перші роки в Празі та інших великих містах республіки, поступово прийшов і до Ужгорода.

Першою будівлею, спроектованою в модерністичному класицизмі для Ужгорода згідно знайдених наразі архівних матеріалів, слід вважати будівлю **поліційного управління в Ужгороді** (збудована в 1926 – 1931 pp.) авторства празького архітектора проф. Франтішека Сандера (чеськ. František Sander, 1871 – 1932 pp.). Забезпечення порядку в перші роки після війни було не лише першочерговим завданням, але і складним викликом для уряду республіки на Підкарпатській Русі. За часів Австро-Угорщини міські поліцейські управління були частиною міської влади. Загальні настрої тимчасового зниження авторитету уряду після Першої світової війни та тенденції серед проугорсько налаштованих представників міської влади приймати до лав поліції односторонців, що не

дбали про інтереси республіки, спонукали центральну владу до націоналізації поліції [Hubený, 2022, s. 591–592]. Поліційну дирекцію в Ужгороді було засновано 14 грудня 1921 р. В сфері юрисдикції установи був Ужгород та прилеглі села з перспективою зростання філій дирекції [Hubený, 2022, s. 600].

Перший лінійний проект будівлі був розроблений департаментом громадських робіт у березні 1923 р. [ДАЗО, ф. 21, оп. 12, спр. 1270, арк. 1282]. Детальні плани будівлі на замовлення департаменту розробив у 1924 – 1925 pp. празький архітектор проф. Франтішек Сандер [ДАЗО, ф. 21, оп. 12, спр. 1270, арк. 830]. Відповідно, проект ужгородської будівлі того ж автора був спроектований раніше, ніж блоковий комплекс адміністративних будівель окружної дирекції поліції в м. Кошице (1929 – 1931 pp.) [Ernyeu, Priatková, s. 292–293], однак завершений у тому ж році, що і кошицький об'єкт. У споруді в Кошицях прослідковувалися вже випрацьований в Ужгороді стилістичний камертон.

Будівля поліційного управління в Ужгороді утворює собою закритий блок в межах рядової забудови, що залишає лише невеликий простір для уяви про те, яким є внутрішній простір об'єкту. За високими стінами будівлі були сховані три внутрішні двори, в найбільшому з яких, куди виходили вікна адміністративних квартир, був запланований літній сад і гараж. Один з двох менших дворів слугував прогулянковим двором для в'язнів, які на той час утримувалися в будівлі. Перші версії ідейних пропозицій [Popelka, 2013, s. 31] пройшли через певний етап спрощення.

Попри офіційне призначення будівлі, фасад дирекції поліції в Ужгороді є кількісно найбільш оздобленим скульптурами фасадом на Малому Галагові: дві алегоричні статуї на північному фасаді, скульптури ведмедів – на південному і 6 аттикових ваз. Бронзові написи на фасаді були трьома мовами: державною (чеською), русинською (українською) та угорською. Причому, оскільки угорське населення масово залишало Ужгород, напис угорською розмістили з боку над першим поверхом. У разі зменшення кількості угорського населення (менше 20%) можна було легко демонтувати напис без змін у написах іншими мовами [ДАЗО, ф. 21, оп. 12, спр. 1270, арк. 1037].

З перших років існування республіки над розробкою та в деяких випадках реалізацією об'єктів наземного будівництва працювала установа, підпорядкована Міністерству громадських робіт – **департамент громадських робіт в Ужгороді**. Під час військового стану канцелярії департаменту було розміщено в дівочій горожанській школі на набережній Рошковича [ДАЗО, ф. 21, оп. 12, спр. 1358, арк. 106], де в той час базувалася і цивільна адміністрація. Відділення наземного будівництва департаменту було розміщене за адресою Собранецька, 3 [ДАЗО, ф. 21, оп. 12, спр. 1067, арк. 148]. Вже у 1924 р. канцелярії департаменту цивільної справи разом із канцеляріями департаменту громадських робіт переїхали до новозбудованого тимчасового урядового будинку, аби школа могла повноцінно функціонувати. Проте і там кабінетів було недостатньо, тож Міністерство громадських робіт

видало дозвіл на проектування окремої будівлі для ужгородського відділення.

Проект розробив празький архітектор Владімір Єжек (чеськ. Vladimír Ježek, 1887 – 1968 рр.) [ДАЗО, ф. 21, оп. 12, спр. 1358, арк. 106]. Міністерство громадських робіт надіслало ужгородському департаменту проект будівлі 28 червня 1924 р. Це було досить нетипове для архітектури 1920-х рр. у республіці лаконічне вирішення фасаду відомства, підпорядкованого міністерству. Ймовірно поясненням є часова тиснява, адже при об'ємі та терміновості робіт, які виконували працівники реферату, необхідність працювати в повноцінних кабінетах, без переїздив, була особливо гострою. До початку зими будівлю вже було вкрито скатним дахом, а 7 серпня 1926 р. реферат громадських робіт розпочав роботу у новому, власному, приміщенні [ДАЗО, ф. 21, оп. 12, спр. 1358, арк. 111]. На момент здачі в експлуатацію в будівлі департаменту був 51 робочий кабінет, а також дві однокімнатні квартири – для сторожа та водія. Двір установи було вимощено бетонною бруківкою, адже тут базувалася важка техніка для будівництва доріг. У цоколі дворових крил будівлі було розміщено два гаражі та майстерні відділення будівництва мостів [ДАЗО, ф. 21, оп. 12, спр. 1358, арк. 106]. Саме в цей час було проведено адмінреформу, і замість цивільної адміністрації в Ужгороді було сформовано Земський уряд. Цього разу вже будівля реферату виступила в ролі господаря, і деякі урядові кабінети було тимчасово розміщено тут.

На Малому Галагові за проектами проф. Адольфа Лібшера було збудовано «блок правосуддя» – комплекс Крайового (1930 – 1933 рр.) та Окружного (1925 – 1927 рр.) суду і в'язниці (1925 – 1927 рр.). В'язниця була «схована» від людського ока всередині майже замкненої квартальної забудови, блоку, що був утворений будівлями судів і комплексами житлових будинків.

Трактування автором модерністичного класицизму у вирішенні фасаду крайового суду є лаконічним у порівнянні з низкою об'єктів подібного призначення на території республіки чи іншими адміністративними об'єктами межі 1920 – 1930 рр. на Малому Галагові. Класицистичне вирішення вхідної групи завдяки асиметричному розташуванню з жіночої та чоловічої скульптурами¹ позбавлене автором сухості та академізму, а великі вікна зі склоблоків обабіч входу та стрічкове електричне освітлення в стелі над вхідною групою додає сучасних рис загальному характеру будівлі. Для оздоблення публічних інтер'єрів крайового та окружного судів обрані міцні ужиткові матеріали: поліхромна шамотна плитка різних відтінків на кожному із поверхів, натуральний камінь на сходах, «штучний камінь» та гладкі поверхні стін. Склоблоки фірми «Duplex Prisma a skloželezobetonů, spol. s. r. o. v Praze» в крайовому суді використані в інтер'єрі судової зали, в приміщеннях обабіч входу, в одному з яких було розміщено кімнату сторожа.

Окрім вже звичних для державних проектів

республіки сучасно вирішених питань гігієни та водопроводу, в'язниця була обладнана окремою станцією парового опалення, пекарнею, ординаційним відділенням та пральнею [Liebscher, 1927, s. 156], що зробило в'язницю в Ужгороді однією з найбільш сучасних в республіці. На підлозі паноптичних галерей, на стелі та перекриттях між поверхами в'язниці було використано 2900 м² склоблоків [Liebscher, 1927, s. 157], що зробило інтер'єр просторів загальною користування в'язниці максимально освітленим. Головним підрядником в Ужгороді та згодом у Братиславі виступила фірма В. Неквасіла (чеськ. Václav Nekvasil) – празька і братиславська філії відповідно.

Міністерство внутрішніх справ Чехословацької республіки на прохання Міністерства фінансів розпочало в квітні 1924 р. процес будівництва будівлі **фінансового управління Ужгорода**. Проект було, вочевидь, без конкурсу доручено розробити архітектору Франтішеку Ксав'єру Чтрнацтому (František Xaver Čtrnáctý, 1890 – 1969 рр.) [ДАЗО, ф. 21, оп. 12, спр. 1260, арк. 455]. Після затвердження концептуального проекту на всіх рівнях архітектор розробив детальний план триповерхової будівлі. Будівельні роботи були розпочаті у липні 1927 р. головним підрядником, фірмою «Кораб і Железні» [ДАЗО, ф. 21, оп. 12, спр. 1260, арк. 456] з міста Брно, яка виграла конкурс. Будівля, що має в плані літеру «П», утворює разом з будівлею військової адміністрації майже закритий невеликий блок в межах кварталу Малий Галагов. Південний чільний фасад будівлі фінансового управління, що виходив на невелику площу Тирша, вирішений симетрично, без декоративних елементів. Інтер'єри публічних просторів вирішені лаконічно, лише сходові марші є витвором мистецтва в техніці «штучний камінь».

У підвалі були підсобні приміщення, склад і кімната для водонапірного насосу. В процесі розробки планів довелося внести в проект корективи і спроектувати ще один поверх, аби додатково розмістити кабінети земельного реєстру, податкового управління, бухгалтерії фінансового управління та архів кадастральних мап. Також в процесі додалася вимога облаштувати спеціальну кімнату для сейфу фінансового управління. Будівля була обладнана електричним освітленням, центральним опаленням та сигналізацією. Системи водогону на момент введення будівлі управління в експлуатацію в 1929 р. [ДАЗО, ф. 21, оп. 12, спр. 1260, арк. 461] в місті ще не було. До його побудови у дворі будівлі стояла криниця з помпою [ДАЗО, ф. 21, оп. 12, спр. 1260, арк. 455].

Спочатку, згідно проекту, в триповерховій будівлі мали розміститися кабінети пенсійного контролю, фінансового управління, фінансової прокуратури, вимірального відділу, архів, однокімнатна квартира сторожа та трикімнатна квартира директора. На документі за 1936 р. об'єкт вже фігурував як будівля податкової служби [ДАЗО, ф. 21, оп. 12, спр. 1260, арк. 496], однак на зображенні в добовій публікації 1935 р.

¹ Судячи з добових фотографій, скульптури були виконані з м'якої пористої породи каменю нахштальт раківника. Зараз скульптури вкриті товстим шаром білої фарби.

металевими літерами на фасаді назва саме «Фінансове управління» [Hansa, 1935]. Таке впорядкування могло залежати від змін у законодавстві республіки. В перші роки заснування країни Міністерство було організоване з дев'яти департаментів, чотири з яких керували державними прибутками, а інші департаменти займалися бюджетом, управлінням державним боргом, фінансами та валютою, а також персоналом. Ця система фактично була запозичена з австро-угорської. У 1930 р. було створено спеціальну інспекцію при Міністерстві фінансів, метою якого стало запобігання ухилянню від сплати податків і забезпечення належного функціонування фінансових органів [Fischerová, 2016, s. 7].

З історії будівництва споруди **командування 12-ї піхотної дивізії** наразі зібрано лише невелику кількість фактів. Очевидно, причина полягає в непорядкованості деяких архівних справ у Державному архіві Закарпатської області в Берегові (далі – ДАЗО). Також справи військової адміністрації могли зберігатися в той час у відповідних засекречених відомствах в Празі, а не в архівах департаменту громадських робіт та крайового управління в Ужгороді. Найбільш ймовірним розробником будівлі була канцелярія Військового проектного бюро в Кошицях, що була філією празької канцелярії (Vojenská projekční kancelář v Praze), ескіз лінійних поверхових креслень якої зберігається в ДАЗО [ДАЗО, ф. 21, оп. 12, спр. 1258, арк. 51]. Будівництво триповерхової будівлі в стилі функціоналізм з переважаючими рисами модерністичного класицизму було завершено у 1927 р.

Будівля командування первісно проектувалась як тимчасовий житловий будинок для офіцерів та сержантів 12-ї піхотної дивізії чехословацької армії, вище командування якої в Ужгороді на той час було сформоване з французьких військових [Khudish, Degtyarova, Olashyn, 2021]. Припускаємо, що змішаний характер призначення будівля носила одразу після будівництва, і в ній могли вже наприкінці 1920-х рр. розміщуватися канцелярії та квартири військових урядовців. У червні 1926 р. земське військове будівельне управління в Кошицях оголосило конкурс із визначення будівельних підрядників [Zprávy veřejné služby technické, 1926, s. 159], за результатами якого перемогла братиславська фірма Антоніна Бартоша (Antonín Bartoš) [Zprávy veřejné služby technické, 1926, s. 469]. Щодо функцій будівлі прочитуємо стислу довідкову інформацію зі сторінки Чеського центру в Києві: «Саме із цієї будови командир дивізії керував двома піхотними та однією артилерійською бригадою, кавалерійським полком, автомобільною ротою, авіаційною метеостанцією та дивізійним госпіталем. Крім того, у 1920 році в Ужгороді дислокувалася авіаційна ескадрилья з чотирма літаками. Також тут знаходився дивізійний суд і військова прокуратура. Останнім командиром 12-ї дивізії був чехословацький бригадний генерал Олег Сватек, котрий керував героїчною обороною Підкарпатської Русі під час угорської окупації у березні 1939 року» [Khudish, Degtyarova, Olashyn, 2021].

Чехословацька жандармерія в Ужгороді розпочала виконувати свої функції 7 березня 1919 р., коли до

міста приїхав жандармський інспектор Вацлав Рендла (Václav Rendla) із шістьма підлеглими. Структура жандармського управління в Ужгороді була остаточно сформована під керівництвом полковника Алоїза Їрки (Alois Jirka) [Hubený, 2023, p. 106]. Жандармерія на Підкарпатській Русі виконувала роль забезпечення порядку на кордонах і внутрішнього спокою всередині держави [Попович, 2018, с. 93]. Станції були найнижчою ланкою в організації жандармерії в республіці. Спочатку **Земське жандармське командування в Ужгороді** (Zemské četnické velitelství v Užhorodě) розміщувалося в орендованій для цього державною будівлі Ендре Горлата на Другетовій площі [Літераті, 2023]. Однак вже в середині 1920-х років місткості будівлі для всіх потреб командування було замало. Тож на замовлення Міністерства внутрішніх справ у 1927 р. розпочалися роботи з розробки нової будівлі за проектом професора Богуміла Слами (чеськ. Bohumil Sláma, 1887 – 1961 рр.) [ДАЗО, ф. 21, оп. 12, спр. 1054, арк. 13], що були завершені в 1930р. [ДАЗО, ф. 21, оп. 12, спр. 1278, арк. 61, 210, 211, 212] Кошторис будівництва склав 2 млн чехословацьких крон. [Podkarpatská Rus, s. 2] Фактично жандармське управління переїхало в нову будівлю в стилі модерністичного класицизму в 1930 р., [ДАЗО, ф. 21, оп. 12, спр. 1278, арк. 61]. Недоліки будівництва остаточно були перевірені і вирішені до 3 червня 1932 р. [ДАЗО, ф. 21, оп. 12, спр. 1278, арк. 563].

Монументальна наріжна триповерхова будівля жандармського командування з традиціоналістським двоскатним дахом спроектована у формі літери «L» і є найбільш яскравою демонстрацією реалізації побудови житла урядовців в близькості від місця роботи. Ансамбль будівлі командування з жандармською станцією, житловою спорудою для працівників адміністрації жандармерії, спортзалу та технічних приміщень утворював замкнений простір, що використовувався як плац для тренувань [ДАЗО, ф. 21, оп. 12, спр. 1056, арк. 17].

Характер будівлі, що призначений демонструвати владу та міць у даному випадку, передано не лише через масивні пропорції та виразні елементи фасаду. Інтер'єри також призначені «домінувати». Особливо це відчутно у вирішенні масивної вхідної групи сходових маршів з круглими колонами. Будівля була оснащена за сучасними стандартами – водогоном, центральним опаленням [ДАЗО, ф. 21, оп. 12, спр. 1277, арк. 83] і навіть телефонним зв'язком, для якого була спроектована окрема переговорна кімната [ДАЗО, ф. 21, оп. 12, спр. 1056, арк. 17]. В загальній їдальні в 1930 р. харчувалося 100 жандармів, для офіцерів була окрема їдальня [ДАЗО, ф. 21, оп. 12, спр. 1278, арк. 61].

З 3 січня 1921 р. управління пошти і телеграфу в Ужгороді змінило назву на Поштову інспекцію, яка була підпорядкована управлінню пошти і телеграфу в місті Кошице [Švagerka, 1933, s. 40]. У 1924 р. департаментом громадських робіт та поштовим управлінням було узгоджено план побудувати **адміністрацію пошти та телеграфу** на ділянці поруч із керамічною школою. Автором розробленого у 1928 – 1930 рр. проекту нової будівлі став видатний чеський професор архітектури Йозеф Гочар (чеськ. Josef Gočár, 1880 – 1945 рр.) [Lukeš, Panoch, 2010,

s. 191]. Будівельні роботи були реалізовані протягом 1930 – 1932 рр. фірмою-підрядником Lanna [Akciová stavební společnost Lanna, filiálka v Užhorodě, 1933, s. 290], відомою родинною династією будівельників з Праги.

Адміністрація поштового та телеграфного управління одноосібно репрезентує феномен «чеського авангарду» в списку державної забудови на ужгородському Малому Галагові. Вписана на складному рельєфі біля колишнього руслу Малого Ужа, триповерхова будівля зі скругленим пуристичним фасадом ненавче проводить кордон нового урядового кварталу зі старим центром. Варто відмітити тенденції в будівництві управлінь пошт і телеграфів в багатьох містах республіки саме в авангардних модерністичних формах, наприклад, в Банській Бистриці, Кошицях та інших. В Пієштянах словацьким архітектором Еміллом Белушем [Dulla, Moravčíková, 2002, s. 154] було створено в ті самі роки об'єкт управління пошти, що має спільні стилістичні і планувальні характеристики з ужгородським поштовим та телеграфним управлінням. Споруда в Ужгороді має чотири з п'яти ознак модерністичної архітектури за Ле Корбюзьє: плаский дах, стрічкові вікна (в даному випадку ще й виконані з тонких металевих рам, що додає модерністського шикучого тогочасному вигляду будівлі), вільне планування інтер'єрів, що є вкрай доречним при проектуванні публічних та операційних просторів будівлі, а також вільне планування фасаду. Стриманість проекту будівлі порушена лише двома рельєфами в межах підвищеного аттику, гербом республіки в центрі аттику та флашштоком біля вхідного простору. Сучасний зовнішній вигляд ужгородської будівлі цілком відповідає її технічному оснащенню та авангардному інтер'єру. Гоچار щедро використав властивості склоблоків для освітлення приміщення першого поверху операційних залів через підлогу футуристичного атриуму зі світловим ліхтарем та вікном-термометром. Публічні зали, міжміська і міська телефонні станції були обладнані тогочасною провідною системою кондиціонування.

На першому поверсі були розміщені простори кореспонденції та вантажної пошти, на другому – зали грошових переказів, телеграф і телефон, телеграфна станція, кабінети директора та його заступника, на третьому – канцелярії телефонного і телеграфного будівельних управлінь та квартири. У просторі двору пошти були розміщені гаражі, а в підвалі – комунікації, сейф та склади [Gočar, 1932, s. 74]. Зала кореспонденції, грошова та вантажна секції були частково оздоблені світлим опакситом, а операційна півкругла стійка в публічній залі – світло-зеленим опакситом. Підлога публічних приміщень була викладена шамотною мозаїкою.

Центральною в кварталі стала будівля цивільної адміністрації Підкарпатської Русі, для якої було зафіксоване стале місце на всіх ітераціях плану Лібшера – посередині бульвару Бескида. Масштабний конкурс тривав з 1928 р. У конкурсі переміг проєкт чеського архітектора Франтішека Крупки (чеськ. František Krupka 1885 – 1963), який на той час вже мав канцелярію в Братиславі [Popelka, 2013, s. 42]. Симетричний дизайн проєкту шестиповерхової будівлі

Земського уряду Підкарпатської Русі зі спрощеними рисами модерністичного класицизму був, мабуть, «золотою серединою» серед розмаїття пропозицій – від помірковано-класицистичних до елегантних модерністичних в своїй візуальній морфології. Однак в процесі підготовки фінальних креслень поступово з фасадів зникли більш прямолінійні свідчення стильових ознак класицизму. В фінальній реалізації вже не було скульптур щитотримачів з гербом на фронтоні чільного південного фасаду та герба республіки між ними, а також на тілах колон з ліхтарями. Так само був максимально спрощений північний фасад з боку парку. В якості класицистичного оздоблення вхідної групи залишилися лише кулі з травертину обабіч порталу, металеві ліхтарі та монохромні вітражі. Цоколь був оздоблений колотим травертином. Загальне рішення всіх фасадів будівлі звелось до функційно-мінімалістичного.

При загальній урочистості та класичному плануванні з рядами колон атриум справляє враження сучасного простору завдяки освітленню світловим ліхтарем на стелі. Будівля обладнана сучасною системою парового опалення та вентиляції, двома ліфтами безперервної дії, патерностерами, які були унікальним ноу-хау в регіоні в той час. Один діючий патерностер залишається на разі єдиним в Україні. Вперше край побачив також і відкриті людському оку засклені канцелярії урядовців, що було свого роду кроком демонстрації демократії та відкритості уряду республіки. Будівля на момент створення була мірилом сучасності в аспектах технічного оснащення, зокрема системою кондиціонування та очищення повітря, центральним опаленням, водоводом, електрикою та телефонним зв'язком. На побудову урядової споруди, що вмістила всі крайові уряди та канцелярії Підкарпатської Русі, було витрачено 24 млн чехословацьких крон [Hrbek, 2018, s. 159]. Будівлю було урочисто відкрито 10 липня 1936 р. за участі міністра внутрішніх справ [Podkarpatoruská Revue, 1936, s. 3].

Франтішек Шрадек (чеськ. František Šrámek, 1884 – 1952) був одним із архітекторів, які взяли участь у конкурсі на проектування урядової будівлі. Концептуальне рішення чільного фасаду [Šrámek, 1929, s. 107], з яким архітектор не переміг, він адаптував і невдовзі реалізував аж двічі – на проєктах філій **Народного банку в Ужгороді** та Оломоуці. Навесні 1933 р. Франтішеком Шрадеком було розроблено детальні плани ужгородської філії банку, і вже у червні виписані конкурси підрядників.

Будівництво було розпочато в серпні, і, попри проблему з підземними водами та затримку в будівництві, здано в експлуатацію згідно планів до кінця 1933 р. Як і більшість адміністративних споруд Малого Галагова в ті роки, філія банку була збудована з залізобетонним каркасом. Особливої уваги варта підвісна рамкова конструкція стелі фойє, що є несучим каркасом для двох верхніх поверхів.

На другому поверсі був кабінет директора, операційна зала, переговорна кімната, кабінет цензорів, архів, банківське сховище, тамбур сховища, гардероб, умивальня, дві житлові кімнати, кухня, коридор, ванна, дві комори та лоджія. Імовірно на

цьому поверсі розташовувалася квартира директора банку. На третьому поверсі було 8 житлових кімнат, 2 кухні, 2 ванни, 3 кімнати для прислуги, 2 комори, 2 гардероби, 2 лоджії. Припускаємо, що цей поверх містив дві житлові квартири. На мансардному поверсі були пральня, коридори та туалети [ДАЗО, ф. 93, оп. 1, спр. 3967, 1 арк.]. Будівля вписана в складний силует набережної, що робить в цій ділянці поворот за руслом Ужа, та площі Тирша. Південний фасад є втопленням в лінію забудови, а східний – відповідно опуклим. На чільному східному фасаді, оздобленому прямокутними в розрізі півколонами, на рівні балкона, розміщені чотири жіночі алегоричні скульптури з натурального каменю. Інтер'єр будівлі вирізняється вишуканістю рішень у вигляді делікатних вітражів з рифленого світло-жовтого і прозорого скла та виконаних з жовтого металу ваз у стилі ар деко, що увінчують колони на сходах.

Висновки. Комплексний підхід у проектуванні більшості ключових адміністративних будівель практично паралельно в часі, причому на спільній, урбанізованій для побудови кварталу території, став прецедентом не лише для історії міста Ужгород. Не буде перебільшенням розглянути будівництво Малого Галагова в оптиці значущості для аналізу урбаністики та містобудування, а також історії створення «з нуля»

нової адміністративної одиниці на мапі держави саме в міжвоєнний період для всієї Центрально-Східної Європи. Давалася взнаки часова тиснява та економічні чинники, однак це жодним чином не позначилося ані на візуальній якості проєктів, ані на технічній якості реалізованих будівель. Ці фактори, очевидно, зіграли певну роль лише в стилевих відмінностях в порівнянні з об'єктами державних адміністрацій і служб в більших містах республіки. На декоративних елементах, що не несуть функційного навантаження, в Ужгороді переважно заощаджували. Натомість в таких чеських містах як Прага, Брно, Моравська Острава значно більш помітним є розмах у питаннях мистецького оздоблення фасадів, що вписувався в формат модерністичного класицизму. Однак мінімізація «візуального шуму» в модерністичній архітектурі Малого Галагова робить ужгородські проєкти більш позачасовими та такими, що мали б стати точкою відліку для наступних поколінь архітекторів та урбаністів. Технічне ж оснащення за новітніми винаходами того часу та продуманість і комфортність інженерних і стилістичних рішень в поєднанні з виваженими пропорціями будівель і приміщеннями дозволяє успішно користуватися архітектурою міжвоєнних адміністративних об'єктів Ужгорода за призначенням вже майже 100 років.

Список використаних джерел

- Akciová stavební společnost Lanna, filiálka v Užhorodě, 1933. *Technická práce v zemi Podkarpatoruské 1919 – 1933*, (J. Musil, ed.), Užhorod: Odbor spolku československých inženýrů v Užhorodě, s. 290–292.
- Anon, 1936. Nová budova zem. úřadu v Užhorodě, *Podkarpatoruská Revue*, č. 5, s. 3.
- Degtyaryova, L., Olashyn, O., 2018. *Uzhhorod Modernism*, Uzhhorod: Poligrafcentr Lira, 44 p.
- Dulla, M., Moravčíková, H., 2002. *Architektúra Slovenska v 20. Storočí*, Bratislava: Slovart, 512 s.
- Ernyey, G., Priatková A., 2013. Architektúra. Modernizácia a art déco, *Lena Lešková (ed.). Košická moderna. Umenie Košic v dvadsiatych rokoch 20. storočí* Košice: Východoslovenská galéria, ISBN 978-80-85745-65-8, s. 292–293.
- Fischerová, A., 2016. *Finanční správa v České republice* [Diplomová práce]. Západočeská univerzita v Plzni. Fakulta právnická, 63 s.
- Gočar, J., 1932. Poštovní a telegrafní úřad v Užhorodě, *Stavitel*, roč. 6, č. 13, Praha: Sdružení architektů v Praze, s. 74–75.
- Hansa, K., 1935. *Stero črt a obrazků z Podkarpatské Rusi*, Praha: Smíchov, 521 s.
- Hrbek, A., 2018. *Podkarpátska Rus. Stoleté výročí vzniku*, Olomouc: Poznání, 264 s.
- Hubený, D., 2023. The Formation of the Czechoslovak Gendarmerie in Carpathian Ruthenia. *Novotný, L., Valkoun, J., Dömök, C. (eds.). Central and Eastern Europe and the World in the 20th Century. Continuities nad Discontinuities*, Wien – Hamburg, pp. 104–117.
- Hubený, D., 2022. Počátky československé státní policie v Užhorodě v letech 1919 – 1922, *Paginae historiae*, roč. 30, č. 1, s. 591–606.
- Nejblížší stavby v Užhorodě a v Mukačevě, 1928, *Podkarpatská Rus*, roč. 1, č. 10, s. 2.
- Kaspar, M., 1933. Vodovod města Užhorodu, *Technická práce v zemi Podkarpatoruské 1919 – 1933*, (J. Musil, ed.), Užhorod: Odbor spolku československých inženýrů v Užhorodě, s. 113–116.
- Khudish, P., Degtyaryova, L., Olashyn, O., 2021. *Velitelství 12. československé pěší divize. České stopy v Užhorodu*. URL: <https://kyiv.czechcentres.cz/o-nas/Czech-steps-uzhorod/velitelstvi-12-ceskoslovenske-pesi-divize?locale=cs> (дата звернення: 20.10.2022).
- Lukeš, Z., Panoch, P., 2010. *Josef Gočar*, Praha: Grada, 435 s.
- Magocsi, P.R., 2015. *With Their Backs to the Mountains: A History of Carpathian Rus' and Carpatho-Rusyns*, Budapest: Central European University Press, 511 p.
- Liebscher, A., 1927. Regulace Malého Galaga v Užhorodě, *Horizont: revue současné kultury v Československu*, roč. 1, č. 1–10, s. 153–155.
- Liebscher, A., 1927. Soudní budova a trestnice v Užhorodě, *Horizont: revue současné kultury v Československu*, roč. 1, č. 1–10, s. 156.
- Popelka, R., 2013. *Šíření funkcionalizmu – Československá mezivojnová architektúra Užhorodu*. [Dizertační práce], 203 s.
- Šrámek, F., 1929. Soutěž na návrhy budovy pro Zemský úřad v Užhorodě. 1928 (IV cena), *Styl*, roč. 14, č. 1, s. 107.
- Švagerka, P., 1933. Pošta, telegraf a telefon. *Technická práce v zemi Podkarpatoruské 1919 – 1933*, (J. Musil, ed.), Užhorod: Odbor spolku československých inženýrů v Užhorodě, s. 40–43.
- Užhorodské stavební projekty, 1922, *Lidové noviny*, roč. 30 č. 197, s. 5.
- Vybíral, J., 2020. Vážnost a důstojnost ministerských budov *Hnídková, Vendula (ed.). Duch, který pracuje. Architektura a česká politika 1918 – 1945*, Praha: Vysoká škola uměleckoprůmyslová v Praze, s. 125–171.
- Zprávy veřejné služby technické*, 1926. roč. 8, 1, č. 1, s. 159
- Zprávy veřejné služby technické*, 1926. roč. 8, 1, č. 15, s. 469
- Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф. 21, оп. 12, спр. 1054, на 207 арк.

ДАЗО, ф. 21, оп. 12, spr. 1056, на 29 арк.
 ДАЗО, ф. 21, оп. 12, spr. 1067, на 339 арк.
 ДАЗО, ф. 21, оп. 12, spr. 1258, на 477 арк.
 ДАЗО, ф. 21, оп. 12, spr. 1260, на 560 арк.
 ДАЗО, ф. 21, оп. 12, spr. 1270, на 1510 арк.
 ДАЗО, ф. 21, оп. 12, spr. 1277, на 173 арк.
 ДАЗО, ф. 21, оп. 12, spr. 1278, на 1002 арк.
 ДАЗО, ф. 21, оп. 12, spr. 1358, на 237 арк.
 ДАЗО, ф. 93, оп. 1, spr. 201, на 267 арк.

Кобаль, Й., 2008. *Ужгород відомий та невідомий*, Львів: Світ, 196 с.

Літераті, Т. Втрачений Ужгород: будинок Ендре Корлата й жандармерії (Фото). URL: <https://prozahid.com/vtrachenyj-uzhhorod-budynok-endre-korlata-j-zhandarmerii-foto/> (дата візиту: 26.09. 2023)

Попович Т., 2018. Організація чехословацької жандармерії на Підкарпатській Русі (1919 – 1921), *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Історія*, вип. 2 (39), с. 87–94 URL: <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/article/view/160579/166136> (дата звернення: 20.09. 2023). DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(39\).2018.160579](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(39).2018.160579).

References

Akciová stavební společnost Lanna, filiálka v Užhorodě, 1933. *Technická práce v zemi Podkarpatoruské 1919 – 1933*, (J. Musil, ed.), Užhorod: Odbor spolku československých inženýrů v Užhorodě, s. 290–292. (in Czech).

Anon, 1936. Nová budova zem. úřadu v Užhorodě, *Podkarpatoruská Revue*, č. 5, s. 3. (in Czech).

Degtyaryova, L., Olashyn, O., 2018. *Uzhhorod Modernism*, Užhorod: Poligrafcentr Lira, 44 p. (in English).

Derzhavnyy arkhiv Zakarpats'koyi oblasti (DAZO), f. 21, op. 12, spr. 1054, na 207 ark. (in Czech).

DAZO, f. 21, op. 12, spr. 1056, na 29 ark. (in Czech).

DAZO, f. 21, op. 12, spr. 1258, na 477 ark. (in Czech).

DAZO, f. 21, op. 12, spr. 1260, na 560 ark. (in Czech).

DAZO, f. 21, op. 12, spr. 1067, na 339 ark. (in Czech).

DAZO, f. 21, op. 12, spr. 1270, na 1510 ark. (in Czech).

DAZO, f. 21, op. 12, spr. 1277, na 173 ark. (in Czech).

DAZO, f. 21, op. 12, spr. 1278, na 1002 ark. (in Czech).

DAZO, f. 21, op. 12, spr. 1358, na 237 ark. (in Czech).

DAZO, f. 93, op. 1, spr. 201, na 267 ark. (in Czech).

Dulla, M., Moravčíková, H., 2002. *Architektúra Slovenska v 20. Storočí*, Bratislava: Slovart, 512 s. (in Slovak).

Ernyey, G., Priatková A., 2013. Architektúra. Modernizácia a art déco, *Lena Lešková (ed.). Košická moderna. Umenie Košíc v dvadsiatych rokoch 20. storočia*, Košice: Východoslovenská galéria, s. 292–293. (in Slovak).

Fischerová, A., 2016. *Finanční správa v České republice* [Diplomová práce]. Západočeská univerzita v Plzni. Fakulta právnická, 63 s. (in Czech).

Gočar, J., 1932. Poštovní a telegrafní úřad v Užhorodě, *Stavitel*, roč. 6, č. 13, Praha: Sdružení architektů v Praze, s. 74–75. (in Czech).

Hansa, K., 1935. *Stero črt a obrázků z Podkarpatské Rusi*, Praha: Smíchov, 521 s. (in Czech).

Hrbek, A., 2018. *Podkarpatska Rus. Stoleté výročí vzniku*, Olomouc: Poznání, 264 s. (in Czech).

Hubený, D., 2022. Počátky československé státní policie v Užhorodě v letech 1919 – 1922, *Paginae historiae*, roč. 30, č. 1, s. 591–606. (in Czech).

Hubený, D., 2023. The Formation of the Czechoslovak Gendarmerie in Carpathian Ruthenia. *Novomý, L., Valkoun, J., Dömök, C. (eds.). Central and Eastern Europe and the World in the 20th Century. Continuities nad Discontinuities*, Wien – Hamburg, pp. 104–117. (in English).

Kaspar, M., 1933. Vodovod města Užhorodu, *Technická práce v zemi Podkarpatoruské 1919 – 1933*, (J. Musil, ed.), Užhorod: Odbor spolku československých inženýrů v Užhorodě, s. 113–116. (in Czech).

Khudish, P., Degtyaryova, L., Olashyn, O., 2021. Velitelství 12. československé pěší divize. České stopy v Užhorodu. URL: <https://kyiv.czechcentres.cz/o-nas/Czech-steps-uzhorod/velitelstvi-12-ceskoslovenske-pesi-divize?locale=cs> (20.10. 2022) . (in Czech).

Kobal', J., 2008. *Uzhgorod vidomy'j ta nevidomy'j* [Uzhhorod known and unknown], L'viv: Svit, 196 s. (in Ukrainian).

Liebscher, A., 1927. Regulace Malého Galaga v Užhorodě, *Horizont: revue současné kultury v Československu*, roč. 1, č. 1–10, s. 153–155. (in Czech).

Liebscher, A., 1927. Soudní budova a trestnice v Užhorodě, *Horizont: revue současné kultury v Československu*, roč. 1, č. 1–10, s. 156–159. (in Czech).

Literati, T. Vtrachenyi Uzhhorod: budynok Endre Korlata y zhandarmerii (Foto). [Lost Uzhhorod: the house of Endre Korlat and gendarmerie]. URL: <https://prozahid.com/vtrachenyj-uzhhorod-budynok-endre-korlata-j-zhandarmerii-foto/> (26.09. 2023) (in Ukrainian).

Lukeš, Z., Panoch, P., 2010. *Josef Gočar*, Praha: Grada, s. 435. (in Czech).

Magocsi, P.R., 2015. *With Their Backs to the Mountains: A History of Carpathian Rus' and Carpatho-Rusyns*. Budapest: Central European University Press, 511 p. (in English).

Nejbližší stavby v Užhorodě a v Mukačevě, 1928, *Podkarpatská Rus*, roč. 1, č. 10, s. 2. (in Czech).

Popelka, R., 2013. *Šíření funkcionalizmu – Československá medzivojnová architektúra Užhorodu*. [Dizertační práce], 203 s. (in Slovak).

Popovych T., 2018. Orhanizatsiia chekhoslovatskoï zhandarmerii na Pidkarpatskii Rusi (1919 – 1921), [The organization of czechoslovakian gendarmerie in Pidkarpatsjka Rus(1919 – 1921)], *Naukovyy visnyk Uzhhorodskoho universytetu: Serii: Istoriia*, vyp. 2 (39), s. 87–94. URL: <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/article/view/160579/166136> (20.09. 2023). DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(39\).2018.160579](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(39).2018.160579). (in Ukrainian).

- Rollová, V., 2020. Vztahy mezi centrem a periferií – proměna Slovenska a Podkarpatské Rusi, *Hnídková, Vendula (ed.). Duch, který pracuje. Architektura a česká politika 1918 – 1945*, Praha: Vysoká škola uměleckoprůmyslová v Praze, pp. 221–267. (in Czech).
- Šrámek, F., 1928. Soutěž na návrhy budovy pro Zemský úřad v Užhorodě. 1928 (IV cena). *Styl*, XIV (1), 1929, s. 107. (in Czech).
- Švagerka, P., 1933. Pošta, telegraf a telefon. *Technická práce v zemi Podkarpatoruské 1919–1933*, (J. Musil, ed.), Užhorod: Odbor spolku československých inženýrů v Užhorodě, s. 40–43. (in Czech).
- Vybíral, J., 2020. Vážnost a důstojnost ministerských budov *Hnídková, Vendula (ed.), Duch, který pracuje. Architektura a česká politika 1918 – 1945*, Praha: Vysoká škola uměleckoprůmyslová v Praze, s. 125–171. (in Czech).
- Užhorodské stavební projekty, 1922. *Lidové noviny*, roč. 30 č. 197, s. 5. (in Czech).
- Zprávy veřejné služby technické, 1926. roč. 8, 1, č. 1, s. 159. (in Czech).
- Zprávy veřejné služby technické, 1926. roč. 8, 1, č. 15, s. 469. (in Czech).

Nadiya Keretsman

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Archeology, Ethnology and Cultural Studies, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Lina Degtyaryova

Postgraduate student, lecturer at the Department of Archeology, Ethnology and Cultural Studies, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

**THE ADMINISTRATIVE BUILDINGS OF MALY GALAGOV IN UZHGOROD
1919 – 1938.**

The paper examines the history of the construction of administrative buildings in the new Maly Galagov quarter of Uzhhorod by the government of the First Czechoslovak Republic during the years 1919–1938. After the incorporation of Subcarpathian Ruthenia into the republic in 1919, the question arose regarding developing the region's capital to become autonomous. Numerous officials and experts from various levels, mainly from the Czech lands, arrived in Uzhhorod to organize the administrative apparatus. The city's infrastructure, including administrative buildings, could not accommodate the newly arrived officials. The existing buildings did not meet modern standards or the capacity required for the city's prospective growth. This prompted the central government to consider the construction of ministry branches and other government buildings within tight deadlines. For this purpose, a non-urbanized territory was selected, which required preliminary preparation for the beginning of construction works. Accordingly, building design was carried out in parallel with constructing other objects and laying roads and municipal communications. As a result, by 1938, eleven administrative and other ministry buildings were erected, which are the subject of this research. The basis for the paper is the materials from the State Archives of the Zakarpattia Region in Berehove, particularly Fund No. 21, «Regional Administration of Subcarpathian Ruthenia, Uzhhorod.» The paper is also supplemented by comparing the situation in the architecture of administrative buildings in the republic's cities, such as Prague, Bratislava, and others, based on information from contemporary and modern sources and literature. The paper includes an analysis of the features of anti-crisis, urban planning, and technical solutions. In this context, the issue of stylistics is not overlooked as one of the factors of state policy identity. Through architecture and urban planning, the vectors and priorities set by the Czechoslovak Republic in the multi-ethnic region, which was then Subcarpathian Ruthenia with its capital in Uzhhorod, can be traced. The article presents material introduced into scientific circulation for the first time. Research into the history of the construction of administrative buildings in Uzhhorod during the interwar period will help outline this issue and provide a basis for research on each highlighted object.

Keywords: First Czechoslovak Republic, Subcarpathian Ruthenia, anti-crisis solutions, architecture of interwar modernism, modernism, Uzhhorod, administrative buildings.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Фрагмент чільного фасаду тимчасової будівлі уряду. Фото: William Vandivert, LIFE, травень, 1939 р.

Рис. 2. Будівля поліцейного управління, південний і західний фасади, добова поштівка 1930-х рр.

Рис. 3. Будівля Крайового суду, добова поштівка 1930-х рр.

Рис. 4. В'язниця. Ліворуч: фасади будівлі з внутрішнім двором. Праворуч: інтер'єр в'язниці, *Horizont*, роč. 1, č. 1–10, с. 159, 161.

Рис. 5. Фінансове управління в м. Ужгороді, Stero črt a obrázků z Podkarpatské Rusi.

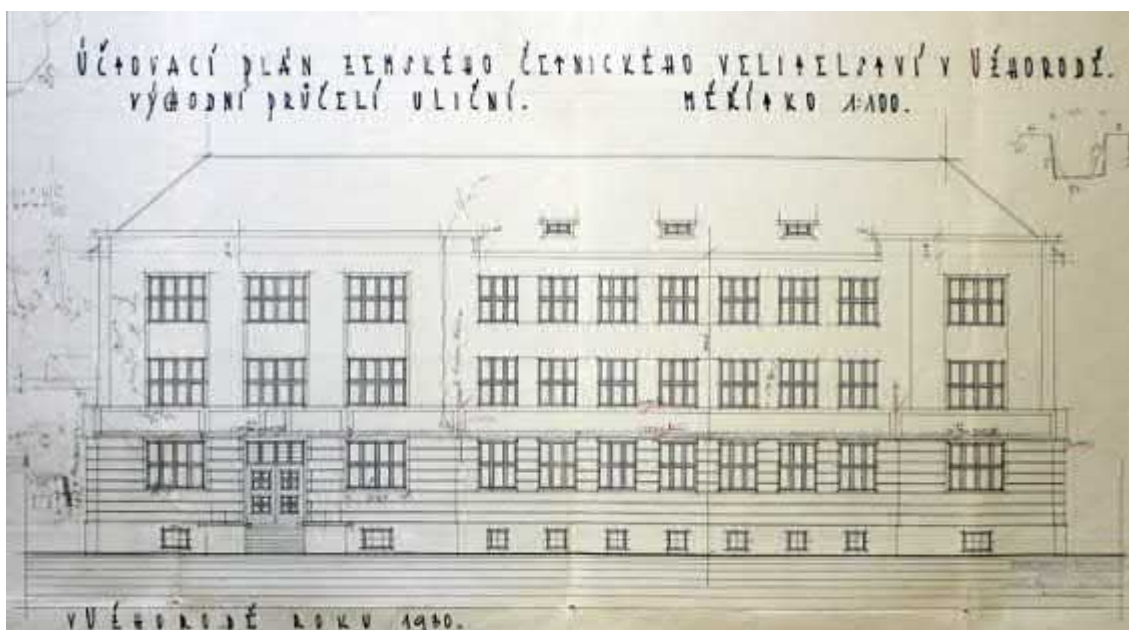

Рис. 6. Земське жандармське командування в Ужгороді, ДАЗО, ф. 21, оп. 12, спр. 1278, арк. 65.

Рис. 7. Адміністрація пошти та телеграфу Підкарпатської Русі, Stavitel, роč. 6, č. 13, s. 74.

Рис. 8. Будівля Земського цивільного уряду Підкарпатської Русі. Ліворуч: ідейний ескіз будівлі, автор Ф. Крупка, Technická práce v zemi Podkarpatorské 1919 – 1933, p. 56. Праворуч: чільний південний фасад будівлі 1930-х рр., добова поштівка.

УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛІСТИ У СПЕЦВІДДІЛІ «ВІНЕТА»: ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНІ РОЗВІДКИ ТА ПРОСОПОГРАФІЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Вадим Яшин

доцент, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії
Криворізького державного педагогічного університету, Кривий Ріг
E-mail: vadimyash@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9176-9207>

У цій статті досліджується спільні елементи біографії деяких українських націоналістів, що співпрацювали у спецвідділі «Вінета», який був створений в 1941 році в структурі Міністерства пропаганди Райху для цілей тотальної пропаганди, орієнтованої на населення «східних окупованих територій», війська, тилове населення, військовополонених та остарбайтерів. Автором показано, що у штатному складі «Вінети» та і серед залучених фахівців були відомі члени ПУН, ОУН, учасники Української Революції 1917 – 1921 років, зокрема, відомі лінгвісти, філологи, літературознавці, перекладачі, журналісти, художники тощо. У статті містяться дані стосовно одинадцяти таких осіб. Досліджено елементи «вінетівського» етапу їхнього життєвого шляху. Встановлено невідомі факти їхніх біографій. В якості джерел залучено нещодавно розсекречені справи радянських репресивних органів, документи Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі. З'ясовано, що в жодній відкритій біографії досліджених персоналій нема згадок про співробітництво із «Вінетою». Встановлені нові або виправлені відносно відомі факти біографії деяких персоналій. Висловлено обґрунтовані сумніви щодо існуючої біографії Дмитра Нарбута: доведено, що Євген Вировий був членом ОУН; уточнено факти із берлінського періоду життя Йосипа Позичанюка тощо. Висловлено обґрунтоване припущення, що співробітництво з «Вінетою» слабо корелювалося із участю в українському визвольному русі, також не було колаборацією. Показано, що спільними біографічними рисою тієї частини співробітників, життєвий шлях яких був досліджений, є безпосередня причетність або дотичність до визвольних змагань, більша чи менша участь в політичній діяльності еміграції; репресії з боку радянської влади; інтелектуальна творча діяльність, заняття літературою, журналістикою, образотворчим мистецтвом тощо, в Європі чи в СРСР. Показано, що більша частина колишніх співробітників спецвідділу продовжила свою діяльність й після війни в галузі політики, економіки та культури. Автором запропоновано напрямки подальших досліджень в цій тематичі.

Ключові слова: Друга світова війна, пропаганда, ОУН, ПУН, УПА, Вінета, Східний відділ.

Вступ. Спецвідділу «Vineta» Східного відділу Імперського міністерства освіти та пропаганди нацистської Німеччини в роки Другої світової війни належала провідна роль у пропагандистській діяльності на окупованих «східних територіях». За багатьма знаками, зокрема, за своїм персональним складом це була унікальна структура, адже в абсолютна більшість із декількох тисяч її працівників не тільки були німцями, натомість українцями, білорусами, естонцями, литовцями, росіянами представниками кавказьких, закавказьких, уральських народів тощо, але й були представниками інтелектуального, наукового та творчого прошарку, знані філологи, лінгвісти, літератори, психологи, філософи, письменники тощо, що вже могло б привабити дослідників. Але наприкінці війни «Вінета» тихо розчинилася і зникла у вирі подій і була тихо забута. З 1945 року й до початку процесів масового розсекречування документів спецслужб на початку 2000-х років в Україні документи стосовно діяльності «Vineta» перебували в архівах вітчизняних спецслужб під різними грифами обмеження доступу, хоча самі спецслужби втратили оперативний інтерес до діяльності цієї організації ще на початку 1950-х. Навіть про існування такої структури, хіба що окрім декількох колишніх працівників спецслужб, довгий час мало кому було відомо. Між тим, за своїм персональним

складом, завданнями, специфічними функціями та, зокрема, в силу абсолютного мовчання усіх її колишніх співробітників ця організація, можливо, варта більшої уваги дослідницької спільноти.

Історіографія та джерела. Варто зауважити, що вітчизняна наукова історія «Вінети» тільки зароджується, тому не має біографічного відгалуження. Спізніла увага до «Вінети» з боку українських дослідників є наслідком історичних умов та об'єктивних особливостей функціонування вітчизняної історичної науки, адже до останніх часів документи стосовно діяльності «Vineta» перебували під різними грифами обмеження доступу. У скудній вітчизняній історіографії «Вінета» фігурує, здебільшого, лише як сюжетно пов'язаний, дотичний об'єкт у дослідженнях з історії пропаганди. На сьогодні в історико-юридичній тематиці «Вінети» з певним психологічним ухилом останні 10–12 років плідно працює дослідниця К. Долгорученко та в біографічних дослідженнях дослідник В. Яшин. [Долгорученко, 2021; Яшин, 2019]. Інші прямі дослідження, на жаль, невідомі; тільки побічні короткі згадки в роботах деяких вітчизняних авторів, що прямо не стосуються біографістики.

Щодо *зарубіжної історіографії*, то із безпосередньо присвячених «Вінеті» досліджень можна згадати працю Вернера Краузе 2017 р. та, майже

півстолітньої давнини (1974 р.), розлогу документально-аналітичну публікацію Y. Baird¹ у французькому часописі «Revue d'histoire de La Deuxième Guerre Mondiale» [Baird, 1974, L'appareil; Baird, 1974, L'expert; Krause, 2017]. Робота В. Краузе української редакції майже не стосується. Автор зупиняється на більш загальних питаннях впливу діяльності відділу на деякі події війни та пропаганду в цілому. Дослідження Y. Baird є, скоріше, описом загальних напрямків діяльності спецвідділу, супроводжуване довідкою стосовно діяльності Е. Тауберта у 1920 – 1930-ті рр., але позбавлене посилань на джерела інформації, хоча остання, як можна перевірити сьогодні, є достовірною. Іншої інформації стосовно «Вінети» досліджені, в рамках цієї статті, бази даних наукових видань (книг) та періодики не видають. Історія спецвідділу в зарубіжній історіографії залишається непрямим, дотичним, другорядним, на рівні 1–2 речень згадки в текстах історичних розвідок в межах історії пропаганди часів Другої світової війни.

Джерелами виступають розсекречені матеріали радянських спецслужб, що тепер є частиною фондів ЦДАВО України; матеріали фонду Державного центру УНР в екзилі; документи архіву Служби зовнішньої розвідки України; мемуарна література (С. Онацький, Є. Вировий, В. Маруняк); довідково-біографічні матеріали (частково). Варто зауважити, що у повоєнний час жоден вінетівець ніколи публічно не згадував про свою роботу в спецвідділі «Вінета», як не робили цього й їхні біографи, коли такі були. Це звучує джерельне поле, обмежуючи його майже виключно документами самої «Вінети» коли дослідження стосується саме обставин перебування у спецвідділі. Але й наявні документи достатньо інформативні для здійснення пропонованого дослідження.

В історії спецвідділу «Вінета» існує певна кількість **недосліджених питань**. Деякі з них, як: загальна регламентація діяльності, субординаційна та координаційна взаємодія, – можливо вирішити повністю або майже повністю тільки із залученням матеріалів Бундесархіву (ФРН). Інші: кадрова політика, персоналії, довоєнна та повоєнна доля співробітників, – з певними обмеженнями, але загалом вирішуються на матеріалах центральних (ЦДАВО) та галузевих (СБУ, СЗР) вітчизняних архівів. Цьому також сприяє активна діяльність щодо оцифрування архівів (щира подяка голові Держкомархіву пану А. Хромову), яка уможливила науково-дослідну діяльність у складних умовах пандемії а, тепер – московсько-рашистського вторгнення.

Метою цієї статті є на основі архівних джерел, верифікації документальних матеріалів встановити та ідентифікувати ту частину персонального складу українського перекладацького штабу спецвідділу «Вінета» Східного відділу Міністерства освіти та пропаганди Райху в 1941 – 1944 рр., що мала стосунок до ОУН, ПУН та УПА; з'ясувати їхню загальну функцію у спецвідділі; уточнити й доповнити їхні біографічні відомості.

Виклад основного матеріалу. Спеціальний відділ

«Вінета» Східного відділу Імперського Міністерства освіти та пропаганди, створений в червні 1941 р., був важливою структурою пропагандистського апарату Райху, полем діяльності якого були так звані «східні території», зокрема, Україна. Творцем відділу, ідеологом і куратором увесь час його існування був очільник Східного відділу міністерства доктор Ебергард Тауберт, досвідчений нацистський пропагандист, багаторічний найближчий співробітник Й. Гьоббельса. Саме Тауберт організовував більшість пропагандистських кампаній Райху, а надто – антибільшовицьких: від поширення в Німеччині і Європі інформації про Голодомор і до створення комісії із розслідування масових згвалтувань, вчинених советською армією у Східній Пруссії в 1944 р.

На «Вінету» покладалися завдання здійснення пропаганди серед населення «східних територій», військовополонених, оstarбайтерів, евакуйованих, радянських емігрантів та червоноармійців [Долгорученко, 2021, с. 77; Baird, 1974, L'appareil, p. 32]. Відділ забезпечував функціонування підокупаційної преси, виготовлення та поширення радіо- та друкованих пропагандистських матеріалів [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 332, арк. 1; Долгорученко, 2021, с. 77]. У своїй діяльності «Вінета», на правах нижчої структури, координувалася із пропагандистськими службами Вермахту та «східним міністерством» А. Розенберга. Структурно «Вінета» складалася з дванадцяти груп, серед яких три групи радіомовлення (Rundfunk und Aktive Propaganda), розділені на національні редакції; група таємних радіостанцій під шифрами V та Z² та перекладацький штаб, який і є предметом нашого інтересу.

У складі перекладацького штабу функціонувало три сектори, зокрема, український. Штаб забезпечував переклад німецьких пропагандистських текстів, зокрема, українською, та німецькою розвідувальних матеріалів, здобутих агентами на окупованих східних територіях. Перекладацький штаб отримував завдання на переклад від підрозділів («рефератів») Східного відділу, а також: Антиконтиненту; Deutsches Propaganda Atelier; Міністерства східних територій; Управління СС; Вермахту; німецького видавництва «Signal», рекламної агенції та усіх груп «Вінети» [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 332, арк. 194 зв].

Під виконання цих та інших завдань д-ром Таубертом та його підлеглими підбиралися найкращі фахівці: філологи, лінгвісти, літератори (письменники та літературознавці), перекладачі, етнографи, психологи тощо та художники, переважно графіки. Загальну кількість працівників «Вінети» різні джерела оцінюють до 4000 осіб, із яких близько 3000 осіб – актори, танцюристи, співаки, виконавці тощо, які були зібрані у різний спосіб та гастролювали територією Райху в складі десятків концертних груп для «культурного обслуговування» ostarбайтерів, етнічних військових формувань (РОА³, кавказькі, українські, білоруські, формування та ін.), військовополонених, нових радянських емігрантів тощо [Baird, 1974, L'appareil s. 26]. Кількість німців, що працювали

¹ Онім подається мовою оригіналу. Адекватна українська транскрипція сумнівна.

² Цікаве співпадіння.

³ Російська Визвольна Армія. Аббревіатура подається в оригіналі.

у «Вінеті», була мізерна. У рамках цієї статті використувався список орієнтовно з 500 осіб штатних співробітників берлінського відділення «Вінети» і є підстави вважати цей список близьким до повного. Якщо додати позаштатних співробітників: радників («дорадників»), сторонніх фахівців-консультантів, тимчасових співробітників, можливо таємних, та ін., то загальна чисельність може сягнути 600–700 осіб і більше. Але, як зазначалося вище, для детальніших досліджень потрібні матеріали Бундес-архіву, до яких доступ на сьогодні ускладнений за зрозумілих причин.

Очільник і творець «Вінети» Е. Тауберт вважав, що після повалення більшовизму, Німеччина має сприяти створенню дружніх до неї і керованих нею національних держав, зокрема, української [Baird, 1974, L'appareil s. 26]. Партійний «колега» Тауберта, А. Розенберг, на початку 1930-х років, коли НСДАП ще не була злочинною організацією, досить вільно висловлювався за відновлення незалежної України та її майбутній союз із Німеччиною, відводячи Україні важливу роль у побудові нової Німеччини [ГДА СЗРУ, спр. № 7, арх № 12617, т. 10, арк. 259]. Висловлювалися ідеї «пробудити історичну свідомість українців», обережно поводитися з українською культурою та, врешті, створити незалежну українську державу, але для захисту східних кордонів німецького Lebensraum [Kosyuk, 1991, p. 58–59].

Однак, спроби пов'язати український націоналізм з фашизмом і націонал-соціалізмом викликали рішучий спротив з боку українського національного руху¹. Тоді ж, у 1930-ті роки С. Онацький, О. Ольжич, М. Сциборський у своїх статтях довели принципову відмінність між фашизмом і нацизмом з одного боку та українським націоналізмом з іншого, а також і той факт, що український націоналізм ніяк не може бути «пронімецьким» [Полікарпенко, 1985, с. 404–405]. Українська справа не тільки не потребувала будь якої присутності Райху в цьому процесі, але була б у такому разі й унеможливлена.

Зі свого боку нацисти, усе ж, допускали існування українського руху, але обмежено, тимчасово, підконтрольно, ситуативно та тільки й виключно в інтересах Райху. Врешті, нацистське керівництво після деяких політичних коливань початкового етапу війни, відмовилося підтримувати будь-які національні прагнення завойованих народів, а, надто, українського. Член ПУН, професор С. Онацький, заарештований у 1944 р., згадував глумливу сентенцію гестапівця, що його допитував: «ми можемо заарештувати Мельника², як тільки захочемо. Він думає, що може творити в тоталітарній державі якусь іншу державу (...), що за наївність! Поки ще Україна була під більшовиками, ми дивилися на це крізь пальці, але коли Україна наша...» [Онацький, 1948, с. 63].

Е. Тауберт з 1920-х років багато контактував із емігрантськими структурами та окремими емігрантами різного напрямку: політичними, мистецькими тощо; радянськими втікачами (хоча їх було не так багато). Пізніше це дало йому гарне розуміння принципів відмінностей між власівцями та українським

національним рухом. З 1944 р. прагматичний Тауберт, усе далі відходячи від націонал-соціалізму, звертає увагу на УПА, якій він надає допомогу амуніцією, харчами та зброєю. Зрозуміло, це він робив не сам і не власними силами, але його була агентура [Baird, 1974, L'expert, s. 33]. Пізніше саме пропагандистським структурам УПА та ОУН Е. Таубертом було довірено організацію мовлення нового вінетівського радіопередавача «Вісла» і, хоча був варіант і певна вимога віддати його російським пропагандистам Власова, Тауберт все ж обрав українців [Baird, 1974, L'expert, s. 32].

Шляхи «Вінети» й пропагандистських структур ОУН перетнулися на початку німецько-совєтської війни, але характер і зміст цього перетину був дуже різний. На території України під редакційний, журналістський або ідейний вплив ОУН потрапила значна частина з 232 україномовних видань, що виходили на території України в часи нацистської окупації. Попри цензуру, це давало можливість поширювати ідеї національного будівництва, здійснювати культурну реукраїнізацію серед населення окупованих територій. З іншого боку, усі ці видання знаходилися під кураторством спеціального відділу «Вінета» Східного відділу Міністерства освіти та пропаганди Райху. У деяких виданнях (можливо й у більшості, але це питання наразі не досліджене) сформувалося журналістське ядро із членів ОУН та національно свідомих українців.

Одночасно, в центральному, берлінському відділенні «Вінети» протягом 1941 – 1944 рр. тим чи іншим чином співпрацювали декілька представників ПУН, членів ОУН та, у майбутньому, воєнків УПА. Усі вони відповідали в ОУН та/або УПА за пропаганду і агітацію або були пов'язані з цим напрямком діяльності організацій. Декілька інших членів ОУН залучалися до співробітництва як фахівці та консультанти з перекладацьких питань в широкому розумінні. У рамках цієї статті було досліджено епізоди з біографії одинадцяти осіб, чий життєвий шлях був пов'язаний одночасно з «Вінетою» та українським визвольним рухом.

1) Йосип Позичанюк (1911 – 1944/1945), політичний референт Головного командування УПА, член ОУН, член Президії УГВР [ЕУ, 1949–1984, т. 6, с. 2150; Сергійчук, 2005, с. 148]. Був дієвим учасником акції ОУН у Львові 14 липня 1941 р. та входив до складу Державного правління Я. Стецька як держсекретар у справах міністерства пропаганди (міністром пропаганди був О. Гай-Головко, теж майбутній співробітник «Вінети»). З цієї причини, в другу хвилю арештів націоналістів, після 15 вересня 1941 р., Й. Позичанюк був заарештований гестапо та утримувався спочатку у Львові, згодом у Берліні.

З цього моменту його біографи починають плутатися. Так, за твердженням Ю. Каліберди, Й. Позичанюк був висланий на примусову роботу до Німеччини, потім «втік і відразу ж занурився в підпільну боротьбу з німецькими окупантами» [Каліберда, 2010, с. 71]. За інформацією історико-

¹ Першими це, як бачимо, робили нацисти і фашисти. Трохи згодом – комуністи.

² Андрій Мельник, ОУН.

популярних або політичних сайтів стверджується¹, що в 1942 р. Й. Позичанюк, начебто, був запроторений до Аушвіцу, звідки йому вдалося втекти (?), та, після короткого перебування в Німеччині, повернутися в Україну навесні 1943 р., відколи й почалася його бойова стега в лавах УПА. За іншими версіями, втік він не власне з Аушвіцу, а під час перевезення його чи то до табору, чи то з табору².

Звідки пішла версія про втечу важко сказати, але у досліджених біографічних довідниках видання до 1990-х років вона відсутня. Зокрема, у відомому довіднику Петра Содоль вказано, що Позичанюк був заарештований гестапо у вересні 1941 р., а в 1942 р. «звільнений» (sic!), після чого продовжив діяльність в УПА [Содоль, 1994, с. 112]. Тобто, не втік, а був звільнений? Скоріше за все, він також ніколи не тікав з Аушвіцу, та й сам факт перебування там вимагає підтверджень, яких наразі знайти не вдалося.

Про «вінетівський» період у біографіях Й. Позичанюка взагалі жодної згадки (наприклад, тут: [Стасюк, 2011], або деінде), але це не дивно: аналогічна біографічна лакуна є й в життєписах інших колишніх співробітників спецвідділу, яким вдалося уникнути арешту агентами НКВС, сталінського «правосуддя» та залишитися на Заході. Але й у ФРН, де осіла значна частина вінетівців, згадка про роботу в структурах Райху у повоєнний час була небажаною. Лише нещодавно розсекречені документи спецслужб містять потрібну нам інформацію. Аналізуючи зміст документів, варто враховувати, що «Вінети» знаходилася під контролем гестапо.

Факт роботи Й. Позичанюка у «Вінеті» підтверджується декількома списками працівників спецвідділу, складеними у 1943–1944 рр. [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 123, арк. 45, 276–278; ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 332, арк. 9, 378, 451]. Але як же він опинився у «Вінеті»? У автобіографії, поданій до «Вінети», Й. Позичанюк стверджує, що він добровільно прибув до Німеччини, щоби «вивчати німецьку мову, культуру, мистецтво, та, особливо, журналістику» [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 123, арк. 242]. Але замість «вивчення мови і культури», Й. Позичанюк, за його словами працював «не за фахом» [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 123, арк. 242]. Ляйтер (очільник) українського перекладацького штабу проф. П. Зайцев пояснював, що Позичанюку довелося «при поганому харчуванні виконувати важку фізичну роботу, до якої він зовсім не звик» [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 123, арк. 202, 241]. Цією езоповою мовою приховувався факт перебування Й. Позичанюка з середини 1942 р. до 14 січня 1943 р. в т. зв. «східному робітничому таборі», звідки він був «вилучений» для роботи у «Вінеті»³, про що й повідомляє П. Зайцев в листі до кадрового департаменту «Вінети» від 9 серпня 1943 року [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 332, арк. 330].

У цей період Й. Позичанюк працював на поштамті № 4, на Штеттінському вокзалі, мешкаючи в житловому таборі пошти в Берліні на Штейнштрассе та/або Люнебургерштрассе, 21 [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 123, арк. 202; ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 332, арк. 9]. Вірогідно, працював він вантажником (оскільки робота була важка), а мешкав у таборі для оstarбайтерів. Відсутність таких згадок у автобіографії свідчить про те, що писалася для формального сприйняття і розуміння.

Не пізніше початку листопада 1942 р. Й. Позичанюк мав зустріч із П. Зайцевим, на якого справив вельми позитивне враження. Обставини цієї зустрічі вказують на її не випадковість: це була або дискусія або фахова розмова на тему сучасної української літературної мови. П. Зайцев відзначив, що «виступ Позичанюка був найзмістовнішим»⁴ [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 123, арк. 260, 261]. Звертаючись до очільника перекладацького штабу «Вінети» і свого шефа Є. Вібера⁵, П. Зайцев повідомляв, що має стосовно Й. Позичанюка обширний матеріал «від авторитетних людей, під наглядом яких він працював останні роки» [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 123, арк. 260]. Достовірно складно встановити, хто ці люди, звідки й як вони наглядали (?) за Й. Позичанюком, але, вірогідно, це було гестапо, яке найретельніше наглядало за Й. Позичанюком з осені 1941 до осені 1942 або навіть до січня 1943 р. У листопаді 1942 р., на настійливу вимогу проф. П. Зайцева, Й. Позичанюк через біржу праці був направлений на роботу до «Вінети», де й працював на посаді редактора-коректора українського інформаційного бюро перекладацького штабу [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 332, арк. 300, 378].

П. Зайцев відзначав, що Й. Позичанюк є талановитим редактором, та знавцем мови й стилю, має гарне почуття гумору, іронічний та саркастичний у своїх текстах. Після такої гарної промоції здається дивним, що той же П. Зайцев трохи більше як через півроку розчаровано доповідав Є. Віберу, що його протеже Й. Позичанюк «не є особливо цінним працівником і якби ми набули сильнішого працівника, я б не мав би нічого проти того, щоби звільнити його (Позичанюка) від роботи в моїй редакції» [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 123, арк. 202]. П. Зайцев нарікав на фізичну виснаженість Й. Позичанюка, хворобливість останнього, зокрема, сухоти, що почалися.

Попри повідомлення біографів (напр. Ю. Каліберда), що Й. Позичанюк виїхав навесні 1943 р. до Галичини, ще влітку він перебував у Берліні. Принаймні, увечері вівторка 21 червня 1943 р. він був присутній на концерті в Залі Баха [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 332, арк. 451]. Тільки наприкінці липня або на початку серпня 1943 р. Й. Позичанюк отримав двотижневу відпустку та, за його твердженням, виїхав

¹ Найперший пошук в Google дасть необхідні результати, тому в цій статті посилання не наводяться, як зайві.

² В одній зі статей написано навіть, що втік він коли його транспортували «з Аушвіцу до Освенцима».

³ «Obengenannter Mitarbeiter wurde vom Ostarbeiterlager abgefordert (...)».

⁴ Учасників цієї бесіди/зустрічі/дискусії встановити важко, але з тодішніх берлінських вінетівців міг бути присутній, зокрема, О. Гай-

Головко, також член ОУН, з яким Й. Позичанюк був добре знайомий.

⁵ Євген (Ойген) Карлович Вібер (1890–?), у 1920–1930-ті роки був актором московських та лінінградських театрів. У 1938 році репатріювався до Німеччини. За твердженням Х. Курца, першого очільника «Вінети», у 1944 р. був викритий як радянський агент.

до Львова, де на той час мешкала його мати. Зробив це Й. Позичанюк дуже вчасно, оскільки з 25 серпня усі відпустки в Райху були заборонені [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 123, арк. 113]. З відпустки він не повернувся, натомість надіслав листа із клопотанням про звільнення, про що очільник перекладацького штабу Є. Вібер доповідав начальнику кадрів Гогензеє 19 серпня того ж року [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 332, арк. 287, 330].

Через три тижні після від'їзду з Берліну (чи втечі?), 21–25 серпня 1943 р., Й. Позичанюк взяв участь в роботі III Надзвичайного збору ОУН на Тернопільщині і далі перебував в лавах УПА аж до своєї загибелі в грудні 1944 р. Такий короткий період між «Вінетою» й УПА наводить на думку, що в Берліні Й. Позичанюк встановив або мав сталі контакти з ОУН. Що ж до невдоволення П. Зайцева роботою Позичанюка, то варто розуміти, що вільні, спокійні та матеріально гарні умови «Вінети» Й. Позичанюк використовував зовсім не для виконання функціональних обов'язків, але для відновлення здоров'я та підготовки до подальшої діяльності в ОУН та лавах УПА.

2) Юрій Бойко-Блохін, український мовознавець та літературознавець, член ОУН(М) з 1941 р., член ПУН, дорадник (фаховий консультант, радник) українського інформаційного бюро «Вінета» [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 123, арк. 68].

У 1941 р., працюючи у міській управі¹ в окупованому Харкові, Ю. Бойко познайомився з українськими націоналістами, що прагнули побудувати в місті нове, українське національне життя. Наприкінці, 1941 р., за пропозицією провідника ОУН на Харківщині М. Кононенка², вступив до організації [Бойко, 1974, т. 2, с. XXIV]. Згодом, вже за дорученням ОУН, Ю. Бойко долучився до журналістської роботи в редакції харківської газети «Нова Україна», яка була одним з тих 232 видань, що контролювалися ОУН. «Нова Україна», дарма, що приватна (засновник: П. Сагайдачний, побратим А. Мельника, член УВО та ОУН), за загальними правилами курирувалася «Вінетою», отримувала від спецвідділу матеріали та регулярно відправляла до Берліну черговий примірник [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 123, арк. 213]. У 1941–1942 рр. газета була, за образним висловлюванням, «сонцем і трибуною української ідеї», а її редколегія «мозковим штабом української еліти» [Байбак, 1985, с. 273]. У 1941–1942 рр. газета публікувала велику кількість українських історико-культурних матеріалів, у т. ч. авторства Ю. Бойка під його псевдо «Павленко», але вже на початку 1943 р. цензура перестала їх пропускати, а самому Ю. Бойку загрожував арешт.

Робота в газеті дозволила Ю. Бойку встановити широкі зв'язки, від Харкова і Києва до Львова, Кракова, Відня й Берліна. Користуючись цим, у 1943 р., побоюючись арешту та у зв'язку із наближенням фронту, Ю. Бойко із родиною виїхав до Києва, зрештою до Вінниці та Львова. У Львові він долучається до справ ОУН, співпрацює з О. Ольжичем,

Ю. Шевельовим, І. Багряним та ін. У травні 1944 р. Ю. Бойко, за дорученням ОУН переїздить до Відня, де згодом очолює терен ОУН на території Райху і саме там починає співробітництво з «Вінетою» в якості «дорадника» (фахового радника, консультанта). У «Списку дорадників» він (та ще М. Оглоблін) вказаний як «журналіст» [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 123, арк. 61].

Перебування Ю. Бойка у Відні з точки зору легальності мало дещо амбівалентний характер. Для «Вінети» Ю. Бойко мешкав під власним ім'ям за адресою: Відень, Зейлерсшадте, 10/17: принаймні, саме ця адреса вказана у телефонному довіднику спецвідділу [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 123, арк. 59]. Для ОУН він, під псевдо «Миколаєвець», разом із керівником УНО М. Дорожинським виконував організаційне доручення, допомагаючи новоприбулим членам ОУН, забезпечуючи їх продовольчими картками та помешканням [Тетеріна, 2006, с. 50].

У післявоєнний час Ю. Блохін не припиняв своєї активної громадської діяльності. У 1992 р. він вперше відвідав вже незалежну Україну та одразу долучився до українського наукового та громадського життя. У 1998 р. в Харкові відбулася Міжнародна наукова конференція з нагоди 90-річчя Ю. Блохіна. У 2002 р. він був нагороджений орденом «За заслуги» III ступеню.

3) Володимир Маруняк (1913–1997), історик та публіцист, активний учасник українського національного життя довоєнної Чехословаччини, також Німеччини воєнного та повоєнного часу, член ПУН. Протягом 1940–1945 рр. В. Маруняк перебував культурно-освітнім референтом Головної Управи УНО в Німеччині, одночасно очолюючи редколегію головного органу УНО, часопису «Український вісник» («УВ»), одного з шести (!) легальних українських видань у Німеччині. «УВ» являв собою змістовне видання, розраховане на освіченого, свідомого українського читача. Як результат, тираж «УВ» у 1942–1944 році досяг 15 тисяч примірників, з яких 6 тисяч друкувалося легально, а решта на основі непублічних «домовленостей» із типографією [Коваленко, 1985, с. 62]. Часопис розсилався по всій території Райху, а також до Галичини, Волині, Холмщини тощо. Згодом «східне міністерство» домоглося обмеження поширення часопису тільки територією Райху, виключивши й оstarбайтерів [Коваленко, 1985, с. 62, 66–67]. Часопис³ не друкував жодних пронімецьких матеріалів. В. Маруняк ігнорувал неприйнятні рекомендації «східного міністерства» та міністерства пропаганди. Ба більше. Згодом «УВ» опублікував декілька статей, що, зокрема, критикували міжнародну політику нацистського уряду та італійський фашизм. Також часопис виступав проти політичної програми РОА-КОНР та їхнього очільника Власова [Коваленко, 1985, с. 68–69].

У 1943–1944 рр. В. Маруняк перебував редактором української редакції «Вінета» та дорадником

¹ Подружжя Ю. Бойка, перша його жінка, членкиня ОУН, професорка Л. Сулима-Бойко брала активну участь у діяльності харківського відділку «Союзу українців».

² У 1943 р. розстріляний гестапо.

³ УВ мав статус «на правах рукопису», від того не підпадав під деякі цензурні правила.

(фаховим консультантом) [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 123, арк. 61, 68]. У січні 1944 р. В. Маруняк, разом з іншими українськими націоналістами в Німеччині (ОУН(м), УНО та ін.), був заарештований гестапо. Його звинувачували у належності до ОУН, співробітництві з західними союзниками, підготовці антинімецького повстання та, навіть, у співпраці з більшовиками. Наприкінці червня 1944 р., без пред'явлення обвинувачень, він був звільнений [Радченко].

По війні В. Маруняк продовжив активну громадську діяльність, був членом осередку Українського історичного товариства в Мюнхені, працював в Інформаційному відділі Центрального представництва української еміграції у Франкфурті, в Європейському представництві Фонду допомоги українців Канади, головним секретарем Українського вільного університету (УВУ). У 1964 – 1969 рр. співробітничав у паризькому «Українському слові», на радіо «Свобода», довгі роки залишався мовним редактором «Українського історика» та, головне, плідно займався історичними дослідженнями. Зокрема, повоєнному перу В. Маруняка належить фундаментальна праця «Українська еміграція в Німеччині та Австрії по другій світовій війні». Як зазначав Марко Антонович, онук В. Антоновича і член ОУН(М), «це було повне життя освіченої, здібної, обдарованої, рухливої Людини» [Антонович, 1997, с. 329–330].

4) Євген Онацький (1894 – 1979), колишній секретар УЦР, дипломат, журналіст, член ПУН, один з ідеологів ОУН. З 1919 р. мешкав в Італії, де у 1929 – 1943 рр. був представником УВО та ОУН, а також довіреною особою митр. А. Шептицького у Ватикані [ГДА СЗРУ, спр. № 7, арх. № 12617, т. 13, арк. 44].

З часів УНР Є. Онацький мав тісні зв'язки з політичними колами Італії, чому, вірогідно, сприяла його прихильне ставлення до Б. Муссоліні, принаймні, до того часу, поки останній не став, на шкоду Італії, співробітничати з фюрером. Як писав сам Є. Онацький: «Мене трактували в Італії як залишок Української дипломатичної місії, як неофіційного представника дійсно національних інтересів українського народу супроти антинаціонального псевдо-українського уряду в Києві» [Онацький, 1948, с. 12]. Тісні контакти Є. Онацький мав також із політиком, журналістом, великим прихильником України та невтомним лоббістом українського питання в Італії, членом НТШ Енріко Інсабато [ГДА СЗРУ, спр. № 7, арх. № 12617, т. 3, арк. 155зв, 172; ГДА СЗРУ, спр. № 7, арх. № 12617, т. 10, арк. 61зв; ГДА СЗРУ, спр. № 7, арх. № 12617, т. 17, арк. 170].

З довоєнних часів Є. Онацький був добре відомий в італійських та європейських наукових колах як дослідник: філолог, лінгвіст та перекладач. Провідним досягненням вченого є укладання італійсько-українських та українсько-італійські словників, перший з яких, на 125 тисяч слів було видано за підтримки італійського Національного інституту для культурних взаємин із закордоном та Королівського

Університетського східного Неаполітанського інституту на початку 1940-х років [Наріжний, 1942, с. 250, 253]. Зрозуміло, що Є. Онацький був дуже потрібен відомству Тауберта як фаховий консультант з перекладу та числився «дорадником української інформації «Вінета» [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 123, арк. 58, 60].

У 1943 р., після перевороту Бадольо, берлінський «Український вісник» публікує вибухову статтю Є. Онацького із різкою критикою італійського фашизму¹, яка стала підставою для тимчасового закриття «УВ» та ледь не вартувала життя його редактору В. Маруняку. Ця стаття та деякі інші антинімецькі виступи в пресі спонукали гестапо до арешту Є. Онацького в Римі, після чого він з жовтня 1944 р. утримувався в концтаборі Заксенгаузен у камері №70 в'язниці «Целленбау», де на той час вже перебували Т. Бульба-Боровець, Я. Стецько, С. Бандера (камера 63), А. Мельник, А. Ільницький, Д. Андрієвський та інші українські націоналісти. Цікаво, що в документах «Вінети» 1944 р. вказано зовсім не римську адресу професора, а німецьку: Любек-на-Заалі, Rathaus (ратуша) [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 123, арк. 58, 60]. Вірогідно це конспіративна або фіктивна адреса, якою маскувалося перебування особи у гестапівській катівні. У жовтні 1944 р., разом з іншими націоналістами, Є. Онацький був звільнений та повернувся до Італії [Онацький, 1948, с. 72; 17].

По війні Є. Онацький емігрував до Аргентини, у пересторозі щодо прагнення Москви домагатися видачі політичних емігрантів з Італії. Курйоз, але рекомендацію виїхати саме до Аргентини Є. Онацький отримав від медіума на спиритичному сеансі [Онацький, 1971, с. 8, 9]. В Аргентині Є. Онацький завершив працю над Українською малою енциклопедією, що була видана в Буенос-Айресі в 1950 – 1960-ті рр. за сприяння УАПЦ.

5) Євген Вировий (1889 – 1945), український (катонославський) освітянин і просвітянин, особистий секретар та радник П. Скоропадського, пізніше – один із найвідоміших європейських видавців української книги ХХ століття, знаний філателіст, фундатор філателістичної україніки. Є. Вировому належала унікальна колекція українських марок, за яку він у міжвоєнний час отримав декілька престижних премій на виставках в Берліні, Берні, Парижі, Відні, Гаазі, Гамбурзі тощо. Він був фактичним організатором світової філателістичної виставки в Празі у 1938 р., де мешкав ще з 1919 р. [Наріжний, 1942 с. 306].

Залученість Є. Вирового до громадської, політичної, педагогічної та наукової діяльності була дуже висока. У 1931 р. Є. Вировий очолив Союз українських пластунів-емігрантів, досягнувши тут вагомих результатів, зокрема, встановивши дієві контакти із скаутськими організаціями Франції, Німеччини, Югославії, Австрії [Наріжний, 1942, с. 280]. Брав активну участь в організації діяльності та підтримці Української господарської академії [Чабан, 2005; ГДА СЗРУ, спр. № 7, арх. № 12617, т. 10, арк. 139, 140;

¹ «Новий уряд Італії – уряд національного об'єднання», опубл. «Український вісник», 22/08/1943 р., № 116.

Наріжний, 1942, с. 280]. Разом із С. Сірополко заснував Українське товариство прихильників книги в Празі, яке відіграло помітну роль в розвитку, поширенні та пропаганді української культури та української книги у міжвоєнній Європі. Входив до складу редколегії Української загальної енциклопедії [Наріжний, 1942, с. 230, 317]. Зв'язки та контакти Є. Вирового вабили Тауберта, який прагнув додати потуги своєму, не зовсім вдалому, як з'ясувалося, дітищу. У телефонному довіднику «Вінети» його ім'я зазначене олівцем із адресою та телефоном [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 123, арк. 82].

Деякі автори, напр. М. Чабан, стверджують, що Є. Вировий або не був членом ОУН, або з конспіративних причин приховував факт членства [Чабан, 2019]. Між тим, в донесеннях закордонної агентури ОГПУ/ОДПУ ще початку 1930-х років прямо вказується, що Є. Вировий є представником ПУН у Празі і в цій іпостасі здійснював відповідну діяльність, зокрема, контактував із експозитурою ПУН в США [ГДА СЗРУ, спр. № 7, арх. № 12617, т. 13, арк. 38]. Для «Вінети» він мав користь як видавець української книги. Життя його обірвалося трагічно: у 1945 р., у Берліні, щоби не потрапити до лап сталінських катів, покінчив життя самогубством.

6) Дмитро Андрієвський (1892 – 1976) [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 123, арк. 17]. У часи Директорії перебував на дипломатичній службі, зокрема, в Швейцарії та Бельгії (де й залишився жити з 1922 р.). Інженер. Входив до складу, створеного в Празі, Союзу організацій інженерів українців на еміграції (СОІУ) [Наріжний, 1942, с. 235]. Один із творців ПУН, ОУН, очільник політичної референтури ПУН. Належав до найближчого оточення Є. Коновальця та А. Мельника [ГДА СЗРУ, спр. № 7, арх. № 12617, т. 10, арк. 23; ГДА СЗРУ, спр. № 7, арх. № 12617, т. 17, арк. 155зв]. З початку 1930-х років очолював експозитурю ОУН в Брюсселі та Українську національну раду в Бельгії; де активно працював над створенням європейської федерації українських організацій закордоном [ГДА СЗРУ, спр. № 7, арх. № 12617, т. 10, арк. 19, 23, 38]. Окрім політичної роботи, як і більшість активної частини української еміграції, брав активну участь у культурницькій діяльності. Зокрема, у 1938 р., Д. Андрієвський разом із В. Кубійовичем та проф. Р. Лісовським ініціювали та організували виставку українських історичних, географічних, економічних мап та статистичних діаграм, що відбувалася на базі Інституту Східної Європи, надавши для виставки весь експозиційний матеріал. Був виданий і каталог «Mostra dell'arte grafica Ucraina» з репродукціями та вступною статтею В. Січинського, також майбутнього співробітника «Вінети» [Наріжний, 1942, с. 260].

У часи існування «Вінети» Д. Андрієвський забезпечував комунікацію спецвідділу з УЦК В. Кубійовича. У телефонному довіднику «Вінети» записаний як «Інж. Дмитро Андрієвський» з берлінським телефоном «71-96-87» [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 123, арк. 82]. Проте,

Д. Андрієвський засуджував німецьку політику щодо України, а, надто, советську та намагався через можливості ПУН встановити зв'язки із США та іншими країнами, що змогли б допомогти у боротьбі проти поневолювачів [Кентржинський, 1985, с. 377–378]. У 1944 р. був заарештований гестапо та запроторений, разом з іншими українськими націоналістами, до блоку «Целленбау» концтабору Заксенгаузен, де й перебував до осені того ж року¹ [Онацький, 1948, с. 96]. У післявоєнний час продовжив політичну діяльність в ОУН, очолював референтуру зовнішніх зв'язків організації, мешкав у Канаді та ФРН.

7) Володимир Гаврилюк (1921 – після 1995) під час війни очолював відділ інформації та пропаганди ОУН у м. Станіславі, звідки й родом. У 1941 р. вступив на факультет української філології Львівського університету. Одразу по втечі більшовиків поринув у журналістську діяльність, спочатку в газеті «Самостійна Україна», потім «Українське слово» і, одночасно з тим, як відповідальний секретар в редакції видання «Нове життя». На час написання автобіографії, поданій до «Вінети» (1942 р.) був референтом політичних новин в редакції «Станіславського слова» [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 123, арк. 252]. Із свідчень про його роботу в спецвідділі маємо тільки згадану автобіографію, датовану 20 серпня 1942 р. Там же вказана його адреса у Станіславі: вул. Поперечна, 9 (існує й дотепер) [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 123, арк. 252]. Час роботи В. Гаврилюка у «Вінеті» можна визначити як 1942 – початок 1943 рр. В «Енциклопедії сучасної України» зазначається, що В. Гаврилюк у 1943 р. був заарештований гестапо, але згодом втік. У повоєнний час оселився в Парижі, де продовжив журналістську діяльність в друкованих виданнях та на радіо [Романюк].

8) Олександр Зайцев (народ. кін. 1880-х – поч. 1890-х рр.; дата смерті невідома), брат очільника українського перекладацького штабу П. Зайцева та його заступник на посаді, активіст Сумського проводу ОУН(Б). У Берліні мешкав із жінкою, вірогідно, 1891 р. народження, домогосподаркою [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 332, арк. 39; 94]. Працював в українському інформаційному бюро, принаймні у 1943 – 1944 рр., на посаді коректора. Мешкав у Берліні НВ 87, Гладіусштрассе-16 [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 332, арк. 5]. Щодо О. Зайцева, то біографічні пошуки мають бути продовжені.

9) Володимир-Тарас Жила (1919 – 2005), професор, літературознавець, публіцист, доктор УВУ. Член Національної спілки письменників України. У 1943 – 1944 рр. працював редактором «Вінети» та викладав українську мову в школі пропагандистів у Вустрау [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 123, арк. 28]. Як свідчили на допитах в НКВС колишні слухачі школи, В. Жила, «яркий націоналіст», проводив агітацію за вступ до «української націоналістичної організації» [АУСБУДО, ф. 4, оп. 1, спр. 14, т. 1, арк. 17]. Протягом 1943 – 1945 рр. в Німеччині видавав журнал «Вояцька слава». У 1945 р. вступив до лав

¹ Вірогідно Д. Андрієвський заздалегідь знав про арешти, на що туманно натякав 12 та 21 січня 1944 р. на зустрічах з Богданом Кентржинським.

Української національної армії П. Шандрука. У повоєнний час В. Жила провадив активну наукову діяльність в НТШ та громадсько-політичну діяльність в структурах уряду УНР в екзилі, опікуючись справами культури і науки [ЦДАВОУ, ф. 5235, оп. 1, спр. 1264, арк. 3 і далі].

10) Данило Нарбут¹ (1916 – 1998), художник-графік, декоратор, син Г. Нарбута. Обставини потрапляння Д. Нарбута до «Вінети», як і окремі моменти біографії 1941 – 1944 рр., дещо суперечливі та неясні. Так, за інформацією дослідниці О. Спіркіної, у 1941 р. Д. Нарбут потрапляє у полон під Києвом і перебуває в дарницькому таборі, звідки його рятують мати й дружина. Після того він, начебто, вступає до лав ОУН, попри те, що його мати та вітчим були зв'язковими підпільного обкому КП(б)У. У лютому 1942 р. Д. Нарбут, разом із акторською групою під керівництвом П. Гордійчука переїжджають до Ковеля, де організують театр, який, однак, одразу був розігнаний німцями. Після того, за повідомленням О. Спіркіної, Д. Нарбут вступає до лав УПА, де стає сотником із псевдо «Голуб», але того ж року, начебто, відраховується із лав УПА, повертається до Києва де й мешкає до вигнання нацистів. За іншими даними, у 1942 – 1944 рр. Д. Нарбут працював в Українському окружному театрі в Коломиї. Із 1944 р. Д. Нарбут працює художником Чернівецького театру [Спіркіна, 2011, с. 50–55].

Утім, у наведеній вище біографічній версії є декілька нестиківок та лагун. По-перше, виглядає сумнівним факт вступу Д. Нарбута до лав ОУН у 1941 р. в Києві. З вересня 1941 р. київську ОУН очолював О. Ольжич, який активно готував організацію до підпільного буття. У листопаді 1941 р., після організації в Києві служби гестапо, різко активізувалися арешти українських націоналістів. Тож сумнівно, щоби в таких умовах радянський офіцер Д. Нарбут, що тільки-но врятувався із дарницького табору військовополонених, зміг би чи наважився б вступити до ОУН (а чи знав він про її існування?) та ще й оминати О. Ольжича або ж, навпаки, довести йому власну відданість та здатність долучитися до націоналістичного підпілля. Збіг абсолютно нереальних умов. По-друге, Д. Нарбут не міг у лютому 1942 р. вступити до лав УПА якої тоді ще не існувало, ані ОУНівської, ані «УПА – Поліської січі» Т. Бульби-Боровця². Перша реально постала у 1943 р., або не раніше жовтня 1942 р., якщо погодитися з офіціозом. Друга перебувала в стадії розпуску та нового формування і почала активні дії тільки в квітні 1942 р. та й знати про неї Д. Нарбут також не міг. По-третє, у «Реєстрі старшин УПА», що його наводить П. Содоль, є чотири сотника із псевдо «Голуб», один курінний і п'ять чоткових. Серед них нема жодного, хто б обійняв би цю посаду раніше 1943 – 1944 років [Содоль, 1994, с. 148–149].

Нарешті, дивним є той факт, що Д. Нарбут, як стверджують, член ОУН та вояк УПА, не був

репресований, але той же П. Гордійчук отримав тільки за керівництво театром 10 років таборів. Можливо, існує якийсь логічне пояснення цим суперечностям, але наразі воно невідоме. Схоже на те, що усі ці сумнівні «факти» були породжені в 1990-ті роки, коли мало хто не тільки із журналістів, але й з істориків розумівся на тематиці українського визвольного руху.

11) Довгий час П. Зайцев прагнув залучити до роботи у «Вінеті» видатного українського лінгвіста Юрія Шевельова-Шереха. Останній прямо не заперечував і, навіть, надавав консультації, але від переїзду до Берліна постійно відмовлявся, залишаючись у Львові поряд із хворою мамою і цим мотивуючи свою відмову [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 332, арк. 11]. У квітні 1943 р. очільник перекладацького штабу Є. Вібер доповідав начальнику кадрів «Вінети» Гогензее, що Ю. Шевельову «наказано виїхати до Берліна», але він має намір залишитися у Львові («in Lemberg zu bleiben»), поки його 75-річна мати також не отримає дозвіл на виїзд до Берліну [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 332, арк. 539]. Але марно: вже влітку 1944 р. П. Зайцев розпачливо доповідав керівництву: «Проф. Шевельов, що мав приїхати на працю, до сього часу не приїздить і не маю надії, що скоро приїде» [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 123, арк. 216]. Складається враження, що Ю. Шевельов й сам не дуже поспішав працювати у спецвідділі.

Висновки. Отже, досліджені персоналії, усі чи деякі, мали 1) спільне корпоративне (у широкому сенсі) минуле; 2) спільне політичне минуле; 3) переслідувалися з боку гестапо; 4) у повоєнний час утаємничували «вінетівське» минуле; 5) робота і у спецвідділі була, загалом, добровільною і усі мали вибір.

1. *Спільне корпоративне минуле.* До роботи та співпраці в українському перекладацькому бюро спеціального відділу «Вінета» в Берліні протягом 1941 – 1944 рр. було залучено, щонайменше десять або одинадцять фахівців, що були у своїй попередній біографії пов'язані, іноді одночасно, з декількома формаціями (структурами, групами), зокрема: (1) Провід українських націоналістів (ПУН); (2) ОУН, здебільшого крило А. Мельника; (3) Український центральний комітет В. Кубійовича; (4) Український вільний університет у Празі; (5) Варшавські та львівські українські літератори та мовники; (6) Українські літератори та мовники в Німеччині та Чехословаччині; (7) воєнна українська еміграція (з України до Райху); (8) Українські художники та митці на європейській еміграції. Частина з досліджених персонажів також одночасно належали до таких формувань/течій: (1) українські (1917 – 1921 рр.) та екзилні (після 1921 р.) структури УНР; (2) Армія УНР; (3) Українська Галицька Армія; (4) перша хвиля української еміграції в Польщі, Чехословаччині та Німеччині.

2. *Політичне минуле.* Шість із одинадцяти досліджених персоналій тим чи іншим чином були причетні до агітаційно-пропагандистських структур ОУН або

¹ Під час написання статті виникли сумніви, чи варто вмішувати інформацію про Д. Нарбута в розділ, присвячений членам ОУН та воякам УПА, з огляду на обґрунтовані сумніви у достовірності деяких фактів. Попри це, усе ж було прийнято рішення включити персонажа до статті

² Хіба що він якимось чином дізнався про існування Т. Бульби-Боровця та знайшов його на Волині, а той одразу прийняв Нарбута до УПА?

видань, що контролювалися організацією. Двоє персоналій (Й. Позичанюк та Ю. Бойко) до війни мешкали у підсоветській Україні та пройшли певний шлях ідейної еволюції. Як мінімум, один з них (Ю. Бойко) був репресований советською владою. Четверо осіб були активними діячами українського націоналістичного руху, що діяв на теренах міжвоєнної Європи (Чехословаччина, Веймар та Райх, Польща, Італія, Бельгія, Франція).

3. *Переслідування з боку гестапо*. Шість членів ОУН, що працювали у «Вінеті», арештовувалися, утримувалися в ізоляції, знаходилися під наглядом або іншим чином піддавалися репресіям з боку гестапо за причетність до ОУН або у підозрі щодо зв'язків із розвідкою «аліантів» (союзники по антигітлерівській коаліції). На жаль, відсутність (вірогідно й екзистенційна) відповідних джерел не дає можливості адекватно дослідити та потрактувати ці факти. Не виключено, що це може бути й звичайним співпадінням.

4. *Утаємничення «вінетівського» минулого*. Спільним для всіх є також і те, що в жодній дослідженій науковій або популярній біографії або автобіографії чи біографічній довідці ніколи не згадується робота у «відомстві доктора Тауберта». Значна частина відкритих біографій складена таким чином, що не тільки робота, але іноді й саме перебування в Німеччині в часи Другої світової війни взагалі не згадуються, а усі можливі шпарини перекриті

вказівками або натяками на перебуванням в іншому місці.

5. *Доктор Тауберт, «Вінета» і український національний рух*. Ебергард Тауберт, будучи прагматичним реалістом, попри офіційну ідеологічну доктрину, іноді ігноруючи гестапо, в цілому, позитивно ставився до національних рухів, а, надто до українського, вбачаючи в ньому силу, здатну зупинити катастрофічне поширення комунізму в Європі. У 1944 р. він звернув увагу на УПА, чимдалі більше ігноруючи власівський рух. При цьому «Вінетівський проєкт» Тауберта, в цілому, провалився. Результат був неспівставний із зусиллями.

6. *Чому ці особи працювали у «Вінеті»*. Дослідження не виявило жодних вказівок на те, що пропагандистська практика, або літературні екзерциції, або інтелектуальні вправи, або творчі експерименти бодай щось значили для співробітників спецвідділу. Натомість, є достатньо підстав стверджувати, що «Вінета» для більшості була тільки джерелом гарного матеріального забезпечення та, можливо, життєвим прихистком у важкі воєнні часи на чужині.

7. *Перспективи дослідження*. Наразі це є завершений список членів ОУН, що працювали у «Вінеті», але, можливо, не остаточний. У «Вінеті» могли бути інші українські націоналісти, але не тільки вони. Можливо виявити інші, пов'язані групи працівників спецвідділу та прослідкувати їхню біографію до та після співпраці у «Вінеті».

Список використаних джерел

- Антонович, М., 1997. Бл. пам. Володимир Маруняк (1913 – 1997), *Український історик*, №1–4 (132–135), с. 329–330.
- Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (Далі – АУСБУДО), ф. 4, оп. 1, літерна справа 14, т. 1, на 95 арк.
- Байбак, П., 1985. «Смолоскип» ОУН на Слобожанщині, *На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні*, Торонто-Нью-Йорк: Новий шлях. с. 264–276.
- Бойко, Ю., 1974. Про зусилля і здобутки, *Ю. Бойко. Вибране*. Мюнхен: Українське видавництво, т. 2. с. IX–XXXI.
- Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (далі – ГДА СЗРУ), спр. № 7, арх. № 12617, т. 3, на 260 арк. URL: <http://szru.gov.ua/uploads/archive/T-3.rar> (дата візиту: 23.11.2020).
- ГДА СЗРУ, спр. № 7, арх. № 12617, т. 10, на 294 арк. URL: <https://szru.gov.ua/uploads/archive/T-10.rar> (дата візиту: 26.11.2020).
- ГДА СЗРУ, спр. № 7, арх. № 12617, т. 13, на 92 арк. URL: <https://szru.gov.ua/uploads/archive/T-13.rar> (дата візиту: 26.11.2020).
- ГДА СЗРУ, спр. № 7, арх. № 12617, т. 17, на 459 арк. URL: <https://szru.gov.ua/uploads/archive/T-17.rar> (дата візиту: 25.11.2020).
- Долгорученко, К., 2021. *Організація та діяльність спеціального апарату пропаганди гітлерівської Німеччини на території Рейхскомісаріату «Україна» (на матеріалах спецвідділу «Вінета»)*. Дис. канд. юр. наук. Дніпро, 250 с.
- Енциклопедія українознавства, 1949–1984. У 11 т. За ред. В. Кубійовича. Париж; Нью-Йорк.
- Каліберда, Ю., 2010. Йосип Позичанюк – письменник, військовий та політичний діяч ОУН та УПА, *Воєнна історія*, № 6(54), с. 68–74.
- Кентржинський, Б., 1985. На скандинавському секторі ОУН в Другій світовій війні, *На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні*, Торонто-Нью-Йорк: Новий шлях. с. 357–391.
- Коваленко, Ю., 1985. Українське національне об'єднання (УНО) в Німеччині, *На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні*, Торонто-Нью-Йорк: Новий шлях, с. 51–65.
- Мельник, К., Лашенко, О. та Верига, В., ред., 1985. *На зов Києва*, Торонто-Нью-Йорк: Новий шлях, 542 с.
- Наріжний, С., 1942. *Українська еміграція*. Ч. I., Прага, 1942. (У 2-х пагінаціях), 371 с.; ССХХХІІ с.
- Онацький, С., 1971. *Іду до Аргентини*, Вінніпег-Торонто: Новий шлях, 75 с.
- Онацький, С., 1948. *У вавилонському полоні*, Буенос-Айрес: Новий шлях, 131 с.
- Полікарпенко, Г., 1985. Організація українських націоналістів під час Другої світової війни, *На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні*, Торонто-Нью-Йорк: Новий шлях. с. 403–433.
- Радченко, В., 2023. «Падають в братні могили... члени Організації українських націоналістів»: нацистські репресії проти мельниківців (1941 – 1944 рр.). Частина 3. [Online]. *Україна модерна*. URL: <https://uamoderna.com/backward/padaiut-v-bratni-mohuly-chleny-orhanizatsii-ukrainskykh-natsionalistiv-natsystski-represii-proty-melnykivtsiv-1941-1944-rr-chastyna-3/> (дата візиту: 10.07.2023).
- Романюк, М. 2006. Гаврилук Володимир, І. М. Дзюба та ін., ред., *Енциклопедія Сучасної України* [Online], Київ: ІЕД НАНУ. URL: <https://esu.com.ua/article-28025> (дата візиту: 31.05.2023)
- Сергійчук, В., 2005. *Український зовиг*. Т. 3. Прикарпаття. 1939 – 1955, Київ: Українська видавнича спілка, 838 с.
- Содоль, П., 1994. *Українська повстанча армія, 1943 – 1949*, Нью-Йорк: Пролог; Тернопіль: Лілея, 199 с.
- Спіркіна, О., 2011. Данило Нарбут: портрет на тлі епохи, *Історичний архів, наукові студії*, №7, с. 50–55.

- Стасюк, О. 2011. Позичанюк Йосип, *Енциклопедія історії України*. URL: [history.org.ua /?termin=Pozychaniuk_J](http://history.org.ua/?termin=Pozychaniuk_J) (дата візиту: 22.05.2023).
- Тетеріна-Блохіна, Д., 2006. Ю. Бойко-Блохін – дослідник творчості Івана Франка, *Слово і час*, 2006, №8, с. 48–57.
- Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ), ф. 3676, оп. 4, спр. 123, на 322 арк.
- ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 332, на 715 арк.
- ЦДАВОУ, ф. 5235, оп. 1, спр. 1264, на 115 арк.
- Чабан М., 2019. Євген Семенович Вировий, *Портал «ДніпроКультура»*. URL: https://www.dnipro.lib.dp.ua/index.php?route=information/news/info&news_id=48 (дата візиту: 29.05.2023).
- Чабан, М., 2005. Вировий Євген Семенович, І. М. Дзюба та ін., ред. *Енциклопедія Сучасної України* [Online], Київ: ІЕД НАН України. URL: <https://esu.com.ua/article-34137> (дата візиту: 29.05.2023).
- Яшин, В., 2019. Кадровий склад Східного відділу «Vineta»: персоналії та біографічні розвідки, *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Міжнародні відносини, Том 1, Вип. 5, с. 159–169. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.22>
- Яшин, В., 2019. Біографічні розвідки щодо кадрового складу відділу «Vineta» Міністерства освіти та пропаганди Райху, *Вчені записки Таверійського національного університету імені В. Вернадського*. Серія: Історичні науки. Том 30, № 3, с. 198–205. DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2019/3.29>
- Baird, Yay W., 1974. L'appareil Antisoviétique Du Ministère Allemand de La Propagande, *Revue d'histoire de La Deuxième Guerre Mondiale*, vol. 24, no. 96, pp. 19–36, Aviable: <http://www.jstor.org/stable/25728634> (дата візиту: 25.04.2023)
- Baird, Yay W., 1974. L'expert en bolchevisme du dr. Goebbels, *Revue d'histoire de La Deuxième Guerre Mondiale*. 1974, 24(96), pp. 13–18. URL: <http://www.jstor.org/stable/25728633>. (дата візиту 25.04.2023)
- Kosyk, W., 1991. *The Third Reich and the Ukrainian Question. Documents 1934 – 1944*, London: Ukrainian Central Information Service, 175 p.
- Krause Werner, H., 2017. *Vineta: die geheimste Dienststelle des Dritten Reiches*, Naunhof: Adoria, 317 s.

References

- Antonovych, M., 1997. Bl. pam. Volodymyr Maruniak (1913 – 1997). [Volodymyr Maruniak of blessed memory], *Ukrainskyi istoryk*, №1–4 (132–135), s. 329–330. (in Ukrainian).
- Arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Dnipropetrovskii oblasti (Dali – AUSBUDO), f. 4, op. 1, literna sprava 14, t. 1, na 95 ark. (in Russian).
- Baibak, P., 1985. «Smoloskyp» OUN na Slobozhanshchyni, *Na zov Kyieva. Ukrainskyi natsionalizm u II svitovii viini*. [The torch of the OUN at the Slobozhanshchyna], Toronto-New-York: Novyi shliakh, s. 264–276. (in Ukrainian).
- Baird, Yay W., 1974. L'appareil Antisoviétique Du Ministère Allemand de La Propagande, *Revue d'histoire de La Deuxième Guerre Mondiale*, vol. 24, no. 96, pp. 19–36, URL: <http://www.jstor.org/stable/25728634> (25.04.2023). (in French).
- Baird, Yay W., 1974. L'expert en bolchevisme du dr. Goebbels, *Revue d'histoire de La Deuxième Guerre Mondiale*, 1974, 24(96), pp. 13–18. URL: <http://www.jstor.org/stable/25728633>. (25.04.2023). (in English).
- Boiko, Yu., 1974. Pro zusyillia i zdobutky. U: *Yu. Boiko. Vybrane* [About efforts and achievements], Miunkhen: Ukrainske vydavnytstvo, T. 2, s. IX–XXXI. (in Ukrainian).
- Chaban, M., 2005. Vyrovyyi Yevhen Semenovych [Vyrovyyi Yevhen Semenovych]. U: I. M. Dziuba ta in., red. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* [Online], Kyiv: IED NAN Ukrainy. URL: <https://esu.com.ua/article-34137> (29.05.2023). (in Ukrainian).
- Chaban, M., 2019. Yevhen Semenovych Vyrovyyi [Yevhen Semenovych Vyrovyyi] *Portal «DniproKultura»*. URL: https://www.dnipro.lib.dp.ua/index.php?route=information/news/info&news_id=48 (29.05.2023). (in Ukrainian).
- Dolhoruchenko, K., 2021. *Orhanizatsiia ta diialnist spetsialnoho aparatu propahandy hitlerivskoi Nimechchyny na terytorii Reichskomissariatu «Ukraina» (na materialakh spetsviddil «Vineta»)* [Organization and activity of the special propaganda apparatus of Hitler's Germany on the territory of the Reichskommissariat "Ukraine" (based on the materials of the "Vineta" special department)]. Dys. kand. jur. Nauk, Dnipro, 250 s. (in Ukrainian).
- Entsyklopediia ukrainoznavstva, 1949 – 1984 [Encyclopedia of Ukrainian Studies]. U 11 t. Za red. V. Kubiiovycha, Paryzh; Niu-Iork. (in Ukrainian).
- Haluzevyyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby zovnishnoi rozvidky Ukrainy (dali – HDA SZRU), spr. № 7, arkh. № 12617, t. 3, na 260 ark. URL: <http://szru.gov.ua/uploads/archive/T-3.rar> (23.11.2020). (in Ukrainian and Russian).
- HDA SZRU, spr. № 7, arkh. № 12617, t. 10, na 294 ark. URL: <https://szru.gov.ua/uploads/archive/T-10.rar> (26.11.2020). (in Ukrainian and Russian).
- HDA SZRU, spr. № 7, arkh. № 12617, t. 13, na 92 ark. URL: <https://szru.gov.ua/uploads/archive/T-13.rar> (26.11.2020). (in Ukrainian and Russian).
- HDA SZRU, spr. № 7, arkh. № 12617, t. 17, na 459 ark. URL: <https://szru.gov.ua/uploads/archive/T-17.rar> (25.11.2020). (in Ukrainian and Russian).
- Kaliberda, Yu., 2010. Yosyp Pozychaniuk – pysmennyk, viiskovyy ta politychnyy diiach OUN ta UPA [Yosyp Pozychanyuk is a writer, veteran and political figure of the OUN and UPA], *Voienna istoriia*, № 6(54), s. 68–74. (in Ukrainian).
- Kentzhynskyyi, B., 1985. Na skandinavskomu sektori OUN v Druhii svitovii viini [In the Scandinavian sector of the OUN in World War II], *Na zov Kyieva. Ukrainskyi natsionalizm u II svitovii viini*, Toronto-Niu-Iork: Novyi shliakh, s. 357–391. (in Ukrainian).
- Kosyk, W., 1991. *The Third Reich and the Ukrainian Question. Documents 1934 – 1944*, London: Ukrainian Central Information Service, 175 p. (in English).
- Kovalenko, Yu., 1985. Ukrainske natsionalne ob'iednannia (UNO) v Nimechchyni [Ukrainian National Union (UNO) in Germany], *Na zov Kyieva. Ukrainskyi natsionalizm u II svitovii viini*, Toronto-Niu-Iork: Novyi shliakh, s. 51–65. (in Ukrainian).
- Krause Werner, H., 2017. *Vineta: die geheimste Dienststelle des Dritten Reiches*, Naunhof: Adoria, 317. (in German).
- Melnyk, K., Lashchenko O., ta Veryha V., red., 1985. *Na zov Kyieva* [At the call of Kyiv], Toronto-Niu-Iork: Novyi shliakh, 542 s. (in Ukrainian).
- Narizhnyi, S., 1942. *Ukrainska emigratsiia* [Ukrainian emigration]. Ch. I., Praha, 1942. (U 2-kh paginatsiiakh), 371 s.; CCXXXII s. (in Ukrainian).
- Onatskyi, Ye., 1948. *U vavylonskomu poloni* [In the Babylonian captivity], Buenos-Aires: Novyi shliakh, 131 s. (in Ukrainian).
- Onatskyi, Ye., 1971. *Yidu do Arhentyiny* [I'm going to Argentina], Vinnipeg-Toronto: Novyi shliakh, 75 s. (in Ukrainian).

Polikarpenko, H., 1985. Orhanizatsiia ukrainskykh natsionalistiv pid chas Druhoi svitovoi viiny [Organization of Ukrainian nationalists during the Second World War], *Na zov Kyieva. Ukrainskyi natsionalizm u II svitovii viini*, Toronto-Niu-Iork: Novyi shliakh, s. 403–433. (in Ukrainian).

Radchenko, V., 2023. «Padaiut v bratni mohyly... chleny Orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv»: natsystski represii proty melnykivtsiv (1941 – 1944 rr.) [«Falling into mass graves... members of the Organization of Ukrainian Nationalists»: Nazi repressions against Melnik residents]. *Chastyna 3*. [Online], *Ukraina moderna*. URL: <https://uamoderna.com/backward/padaiut-v-bratni-mohyly-chleny-orhanizatsii-ukrainskykh-natsionalistiv-natsystski-represii-proty-melnykivtsiv-1941-1944-rr-chastyna-3> (10.07.2023). (in Ukrainian).

Romaniuk, M. 2006. Havryliuk Volodymyr. U: I. M. Dziuba ta in., red. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* [Havryliuk Volodymyr]. [Online], Kyiv: IED NANU. URL: <https://esu.com.ua/article-28025> (31.05.2023) (in Ukrainian).

Serhiichuk, V., 2005. *Ukrainskyi zdvyh* [Ukrainian shift]. T. 3. Prykarpattia. 1939 – 1955, Kyiv: Ukrainska vydavnycha spilka, 838 s. (in Ukrainian).

Sodol, P., 1994. *Ukrainska povstancha armiiia, 1943 – 1949*. [Ukrainian Insurgent Army], Niu-Iork: Proloh; Ternopil: Lileia, 199 s. (in Ukrainian).

Spirkina, O., 2011. Danylo Narbut: portret na tli epokhy [Danilo Narbut: a portrait against the background of the era], *Istorychnyi arkhiv: naukovi studii*, №7, s. 50–55. (in Ukrainian).

Stasiuk, O. 2011. Pozychaniuk Yosyp [Pozychaniuk Yosyp], *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. URL: history.org.ua/?termin=Pozychaniuk_J (22.05.2023). (in Ukrainian).

Teterina-Blokhina, D., 2006. Yu. Boiko-Blokhin – doslidnyk tvorchoosti Ivana Franka [Yu. Boyko-Blokhin is a researcher of Ivan Franko's work], *Slovo i chas*, 2006, №8, s. 48–57. (in Ukrainian).

Tsentrnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy (dali – TsDAVOU), f. 3676, op. 4, spr. 123, na322 ark. (in Ukrainian, German and Russian).

TsDAVOU, f. 3676, op. 4, spr. 332, na 715 ark. (in Ukrainian, German and Russian).

TsDAVOU, f. 5235, op. 1, spr. 1264, na 115 ark. (in Ukrainian).

Yashyn, V., 2019. Biohrafichni rozvidky shchodo kadrovoho skladu viddilu «Vineta» Ministerstva osvity ta propahandy Raikhu [Biographical research regarding the staff of the Eastern department «Vineta» of Reich's education and propaganda ministry], *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. Vernadskoho*. Serii: Istorychni nauky, tom 30, № 3, s. 198–205. (in Ukrainian).

Yashyn, V., 2019. Kadrovyi sklad Skhidnoho viddilu «Vineta»: personalii ta biohrafichni rozvidky [Biographical research regarding the staff of the «Vineta» eastern department], *Naukovi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*. Serii: Mizhnarodni vidnosyny, tom 1, vyp. 5, s. 159–169. (in Ukrainian).

Vadym Yashyn

Docent, Candidate of Historical Sciences, Docent of the Department of History, Kryvyi Rih State Pedagogical University, Kryvyi Rih

UKRAINIAN NATIONALISTS IN THE «VINETA» SPECIAL DEPARTMENT: HISTORICAL AND BIOGRAPHICAL INVESTIGATIONS AND SOME PROSOPOGRAPHICAL OBSERVATIONS

The article examines the common elements of the biography of some Ukrainian nationalists who collaborated in the Special Unit "Vineta," which was created in 1941 in the structure of the Ministry of Public Education and Propaganda of the Reich for the purposes of total propaganda aimed at the population of the "eastern occupied territories," troops, rear population, prisoners of war and Ostarbeiters. The author shows that both in the full-time staff of "Vineta" and among the freelance advisers and involved specialists, there were well-known members of the Wire of Ukrainian Nationalists, the Organization of Ukrainian Nationalists, participants in the Ukrainian Revolution of 1917-1921, among them famous linguists, philologists, literary scholars, translators, journalists, artists, etc. The article contains data on eleven such persons. The author traces the elements of the "Vineta" stage of the life path of employees of the Special department, advisers, and consultants; hitherto unknown facts of their biographies have been established. For this, several recently declassified cases of former Soviet repressive bodies and documents of the State Center of the Ukrainian People's Republic in Exile were used as sources. It was found that there is no mention of cooperation with "Vineta" in any of the open biographies of the investigated personalities. New or relatively well-known facts about the biography of some personalities have been established or corrected. Reasonable doubts regarding the existing biography of Dmytro Narbut have been expressed: it has been proven that Yevhen Vyrovny was a member of the OUN; the facts from the Berlin period of Yosyp Pozychanyuk's life have been clarified, etc. A well-founded assumption was made that cooperation with "Vineta" was weakly correlated with participation in the Ukrainian liberation movement and was also not collaboration. It is shown that the common biographical feature of that part of the employees, whose life path was studied at one time, is direct involvement or tangentiality in the liberation struggles, greater or lesser participation in the political activities of emigration, repressions by the Soviet authorities; intellectual, creative activity, literature, journalism, fine arts, etc., in Europe or the USSR. Most of the former employees of the Special Department continued their activities even after the war in the fields of politics, economy, and culture. The author proposed directions for further research on this topic.

Keywords: World War II, propaganda, OUN, PUN, UPA, Vineta, Eastern Division.

УДК 94:[323.232:7]](477.8)"1944/1953"(045)
DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(49\).2023.290335](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(49).2023.290335)

ПРОБЛЕМИ РАДЯНСЬКОЇ МОНУМЕНТАЛЬНОЇ ПРОПАГАНДИ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1944 – 1953 РР.

Віктор Дроздов

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та методики її навчання, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Ізмаїл
E-mail: victordroz dov.84@gmail.com
Scopus Author ID: 57273143500
Researcher ID: A-7822-2018
<https://orcid.org/0000-0002-1381-8878>

У статті схарактеризовано проблеми радянської монументальної пропаганди на західноукраїнських землях у повоєнні роки, пов'язані зі спорудженням пам'ятників республіканського значення. На основі аналізу архівних документів автор простежив особливості законодавчого регулювання та фінансування будівництва пам'ятників, які вплинули на затримку або невиконання урядових постанов щодо спорудження монументів. Проблеми фінансування та вади радянської бюрократичної системи висвітлено на прикладі будівництва пам'ятників Леніну у Львові, Дрогобичі й Чернівцях, О. Дундичу в Рівному, «Пагорбу Слави» у Львові та військового кладовища в Станіславі. Причинами, що впливали на невиконання завдань монументальної пропаганди, були обмеження фінансування спорудження пам'ятників як центральними, так і республіканськими органами влади, брак коштів у місцевих бюджетах, затримка подання або затвердження проєктної чи фінансової документації. Крім того, виокремлено ідеологічний чинник як головну причину відтермінування будівництва пам'ятників І. Франку й Т. Шевченку у Львові. Автор дійшов висновку, що радянський режим у повоєнні роки не мав достатніх ресурсів для створення ключових символічних місць з метою ефективного поширення офіційних наративів на західноукраїнських землях. Затримка в будівництві нових пам'ятників республіканського значення викликала незадоволення в партійного керівництва, що вимагало негайного розв'язання цих проблем. Це, зі свого боку, призводило до здешевлення виробництва пам'ятників, які відрізнялися від своїх початкових проєктів. Окрему увагу в статті приділено проблемі якості спорудження типових пам'ятників вождям держави та полеглим воїнам радянської армії.

Ключові слова: політика пам'яті, монументальне будівництво, пропаганда, сталінізм, західноукраїнські землі, Українська РСР.

Постановка проблеми. Монументальне мистецтво використовувалося в СРСР як один із найдієвіших засобів політики пам'яті. Споруджені пам'ятники не лише були об'єктами комеморації видатних постатей чи знакових подій. Вони сприяли закріпленню офіційної пам'яті, переозначенню символічного простору населених пунктів та його уніфікації відповідно до радянських канонів. Крім того, Сталін та його оточення широко застосовували монументальне мистецтво для пропагування власних ідеалів і звеличення особистих заслуг перед партією і державою [Тронько, Войналович, 1992, с. 86]. Анексувавши нові українські території в 1939 – 1941 рр., радянський режим разом з ідеологією поширював на них комеморативну культуру, а після повернення в 1944 р. продовжив конструювання нових місць пам'яті. На новоприсьєднаних територіях влада, як правило, на місці знесених пам'ятників встановлювала нові, маркуючи в такий спосіб власну присутність і перетворюючи колишні пам'яттєві ландшафти на місця легітимації сталінського режиму. Проте ідеологічні цілі радянського керівництва не співвідносилися з матеріальними ресурсами післявоєнних років, тому меморіальна пропаганда мала суттєві проблеми в реалізації нових меморіальних проєктів. Дослідження цих проблем не лише дозволить з'ясувати особливості радянської меморіальної політики на західноукраїнських землях, але й

сприятиме деконструюванню міфу про ефективність сталінської командно-адміністративної системи, який є одним із центральних елементів пострадянської ідентичності. До того ж вивчення меморіальної пропаганди сталінського режиму на анексованих українських територіях є важливим у контексті порівняння із сучасним російським політичним режимом, ідентифікованим у публічному й науковому дискурсах як «рашизм» [Якубова, 2022], що використовує меморіальну пропаганду як засіб зросійщення населення тимчасово окупованих територій України [Іванець, 2018; Платмір, Хоменко, 2021; Зубченко, 2023].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Однією з перших комплексних праць, присвячених вивченню основних етапів радянської монументальної пропаганди, є монографія П. Тронька та В. Войналовича «Увічнена історія України» [Тронько, Войналович, 1992], де проаналізовано спорудження пам'ятників радянським державним діячам, меморіалізацію «Великої Вітчизняної війни», а також будівництво пам'ятників діячам науки й культури. Створення радянського меморіального простору в УРСР за часів сталінського режиму становить предмет студіювання багатьох зарубіжних і вітчизняних науковців. С. Скульчик у монографії «Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві» [Скульчик, 2008] окрему увагу приділив політиці

сталінського керівництва щодо «місць пам'яті», підкреслюючи, з одного боку, його прагнення до тотального контролю над процесами збереження меморіальної спадщини й творення нових пам'яткових ландшафтів, а з іншого – брак фінансування й адміністративних засобів для цього. Розкриваючи питання повоєнного монументального будівництва в УРСР, автор наводив приклад Львова, де до фінансових та адміністративних проблем додавався ще ідеологічний чинник, зокрема певна символічна ієрархія в меморіальному будівництві. Практики радянської монументальної пропаганди розглянуто в монографії О. Гриценка [Гриченко, 2014], присвяченій вивченню трансформації символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України. Дослідник наголошував на наявності в радянському монументальному будівництві не лише «ієрархії імен», але й «ієрархії способів увічнення», за яким меморіальний об'єкт із найвищим символічним статусом будували з довговічних матеріалів (бронзи чи граніту) та споруджували на великій площі. Долю радянської монументальної спадщини на прикладі пам'ятників Леніну в Центральній Україні проаналізувала О. Гайдай [Гайдай, 2018]. Тиражованість пам'ятника Леніну в радянській монументальній пропаганді, на її думку, пояснюється потребою уніфікації публічного простору, з одного боку, й утвердження вищості та беззаперечності радянської влади – з іншого. Досліджуючи роль культурної спадщини у формуванні історичної пам'яті українського народу, Г. Денисенко приділила увагу характеристиці радянського меморіального простору [Денисенко, 2018]. Серед особливостей монументальної пропаганди радянського тоталітарного режиму істориків визначила жорстку регламентацію національно-патріотичної тематики в Україні.

Окремі наукові публікації присвячено перетворенню символічного простору західноукраїнських міст за сталінських часів. Зокрема, у статті М. Литвина висвітлено радянське символічне маркування подій радянзації 1939 – 1941 рр. у західноукраїнських містах [Литвин, 2019]. В. Серета здійснила ґрунтовний аналіз змін у символічному просторі Львова після Другої світової війни, розглядаючи місто як «lieu de mémoire» (місце пам'яті) [Серета, 2008]. Об'єктом її дослідницької уваги стали три основні маркери – пам'ятники, меморіальні таблиці й назви вулиць. Учена зауважила, що українці як найчисельніша етнічна група міста не домінували в радянському символічному просторі. Історію культурної спадщини Львова, зокрема й у радянський період, комплексно описав В. Бадяк [Бадяк, 2014]. Науковець висвітлив процес спорудження воєнних меморіалів і кладовищ, у тому числі «Пагорбу Слави», вказуючи на економію коштів під час його будівництва, що позначилося на його виконавсько-технологічній якості та естетиці. Питання трансформації меморіального простору Львова в радянський період розглянуто також у монографії Т. К. Амара [Амар, 2015] й статті П. Коряги [Коряга, 2022]. Радянські комеморативні практики в Чернівцях висвітлила С. Фрунчак [Frunchak, 2010], наголошуючи на зміні післявоєнної меморіальної політики влади порівняно з 1940 – 1941 рр. Учена

підкреслила стандартизований і радикальний характер цієї політики, спрямованої на формування почуття глибокої вдячності місцевого населення за «визволення» краю. Водночас монументальна пропаганда, на її думку, полягала й у практиках забуття тих, хто не був представлений «кам'яними наративами». Монументальну пропаганду в Прикарпатті як засіб утвердження радянської парадигми історії схарактеризувала У. Палійчук [Палійчук, 2014]. Дослідниця зауважувала, що прагнення отримати більший ідеологічний ефект від монументальної пропаганди негативно позначалося на мистецько-естетичному рівні та якості скульптурних творів. Процеси становлення і розвитку радянської монументальної пропаганди на Закарпатті проаналізовано в статтях П. Леню, де він простежив особливості спорудження пам'ятників Леніну [Леню, 2020] та процеси меморіалізації радянських «визволителів» у 1944 – 1946 рр. [Леню, 2021]. Серед проблем монументального будівництва в регіоні автор визначав фінансові труднощі, низьку якість спорудження пам'ятників і невідповідність деяких пам'ятників радянським канонам.

Постановка цілей. Метою статті є з'ясування головних проблем радянської монументальної пропаганди, що впливали на реалізацію політики пам'яті сталінського режиму на західноукраїнських землях у післявоєнний період. Завдання, які автор поставив у дослідженні, передбачають характеристику радянського законодавчого регулювання і фінансування будівництва монументів у повоєнні роки, висвітлення фінансових проблем спорудження пам'ятників Леніну в західноукраїнських містах, визначення ролі ідеологічного чинника у відтермінуванні будівництва пам'ятників І. Франку й Т. Шевченку у Львові, з'ясування впливу бюрократичної системи на невиконання урядових рішень щодо будівництва монументів на прикладі пам'ятника О. Дундичу в Рівному, виокремлення проблем меморіалізації «Великої Вітчизняної війни», характеристику проблеми якості встановлених типових пам'ятників на західноукраїнських землях.

Виклад основного матеріалу. У післявоєнний період сталінське керівництво взяло питання монументальної пропаганди під особливий контроль. Ще у воєнні роки було створено Комітет у справах архітектури при Раді Народних Комісарів (із 1946 р. – Раді Міністрів) СРСР, а на республіканському рівні – Управління у справах архітектури. Відповідні відділи з'явилися на місцях. Постанова Ради Міністрів СРСР від 29 травня 1946 р. «Про проектування і спорудження бюстів двічі Героїв Радянського Союзу, пам'ятників і монументів» встановлювала відповідальність радянських органів влади щодо будівництва пам'ятників, що мали важливе державне значення. Зокрема, Комітет у справах мистецтв при Раді Міністрів СРСР здійснював проектування бюстів двічі Героїв Радянського Союзу, а також усіх пам'ятників і монументів, які споруджувалися за рішенням уряду СРСР. Він затверджував проекти пам'ятників республіканського значення за погодженням із всесоюзним Комітетом у справах архітектури та Радою Міністрів відповідної союзної республіки. Споруд-

дження пам'ятників здійснювали місцеві органи влади винятково за затвердженими цим комітетом проектами, а витрати покривалися за рахунок місцевих бюджетів. Крім того, постанова зобов'язувала Комітет у справах архітектури при Раді Міністрів СРСР передбачити місця для встановлення бюстів, пам'ятників і монументів на головних площах, магістралях, у парках і садах під час розроблення генеральних планів міст [Килимник, 1961, с. 111–112].

Відповідну постанову «Про проектування і спорудження пам'ятників і монументів на Україні» ухвалила Рада Міністрів УРСР 7 серпня 1946 р., згідно з якою проектування пам'ятників і монументів покладалося на республіканський Комітет у справах мистецтв. Проекти мали бути погоджені Управлінням у справах архітектури та відповідними виконкомами обласних і міських рад, а «більш значущі» пам'ятники й монументи – зі всесоюзним Комітетом у справах мистецтв. Управління у справах архітектури здійснювало архітектурно-технічний контроль за спорудженням усіх пам'ятників і було зобов'язане суворо стежити за ходом будівництва, припиняючи його у випадку неякісного проведення будівельних робіт або порушення проекту. Виконкоми обласних і міських Рад депутатів трудящих, на які покладалося фінансування і будівництво пам'ятників, мали фіксувати дані про їхнє спорудження й закладати у фундамент меморіальну дошку встановленого зразка. Фінансування будівництва пам'ятників і монументів розпочиналося лише за наявності дозволу від Державного архітектурно-будівельного контролю [ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 7, спр. 3939, арк. 85–87].

Монументальні пам'ятники союзного й республіканського значення були головними офіційними місцями пам'яті, що використовувалися для проведення політичних ритуалів і комеморативних заходів. Їхнє спорудження передбачалося окремими постановами уряду й партії та мало пріоритетне значення. Упродовж 1944 – 1950 рр. було ухвалено 50 урядових постанов про спорудження пам'ятників в Українській РСР. Серед них за сімома постановами планувалося встановлення монументів у західноукраїнських містах: В. Леніну, Т. Шевченку, І. Франку й «героям Вітчизняної війни» у Львові, В. Леніну в Дрогобичі, «героям штурму» в Тернополі та О. Дундичу в Рівному [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 1941, арк. 1–4]. Асигнування з бюджету в 1946 р. забезпечували проектування і будівництво лише частини пам'ятників. Зокрема, з республіканського бюджету було виділено 2 млн крб, проте фінансування 12 пам'ятників на суму 12,5 млн крб не було забезпечено [ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 7, спр. 3939, арк. 7–8]. Міністерство фінансів УРСР у зв'язку із цим клопотало про встановлення першої черги будівництва, щоб не розпорошувати бюджетні кошти. У червні 1946 р. Управління у справах архітектури повідомляло, що частину пам'ятників будували за рахунок коштів місцевих бюджетів на загальну суму 3,2 млн крб, і клопотало про додаткове асигнування 7,7 млн крб [ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 7, спр. 3939, арк. 150].

Зважаючи на важкі післявоєнні умови відбудови, Рада Міністрів СРСР розпорядженням від 27 липня 1946 р. ввела обмеження щодо фінансування будів-

ництва пам'ятників. Було заборонено позалімітні капіталовкладення на спорудження пам'ятників і монументів вартістю понад 50 тис. крб [ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 7, спр. 3939, арк. 190]. У зв'язку з виданим розпорядженням фінансування будівництва пам'ятників на території УРСР призупинили, а капіталовкладення обсягом 2 млн крб перерозподілили серед місцевих бюджетів. Однак у листопаді Рада Міністрів СРСР усе ж дозволила профінансувати будівництво і проектування деяких пам'ятників у четвертому кварталі 1946 р. на суму 870 тис. крб [ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 7, спр. 3939, арк. 209], а в 1947 р. для завершення будівництва запланованих пам'ятників асигнувала ще 2,8 млн крб як виняток [ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 7, спр. 5565, арк. 49–51].

Невпорядкованість фінансування була однією із причин невиконання планів будівництва пам'ятників. Зокрема, в 1948 і 1950 рр. відповідні асигнування в держплані не були передбачені [ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 7, спр. 7239, арк. 91; ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 8, спр. 2041, арк. 36]. Освоєння коштів на спорудження пам'ятників було ускладнено також тим, що Рада Міністрів СРСР ухвалювала постанови наприкінці року (у 1948 р. – 29 листопада, в 1949 р. – 5 грудня) [ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 8, спр. 2041, арк. 109]. Станом на 1 червня 1949 р. будівництво 28 пам'ятників і монументів було призупинено або не розпочато через ненадходження фінансових коштів [ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 7, спр. 5565, арк. 213–217]. У цих умовах будівництво пам'ятників на західноукраїнських землях регулярно відкладали, а до 1950 р. встановили лише один із семи пам'ятників, передбачених урядовими постановами [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 1941, арк. 1–4]. Утім, невиконання урядових постанов щодо будівництва пам'ятників і монументів було системним явищем загальносоюзного масштабу. Як повідомляв в одному з листів заступник голови Держплану СРСР Кожевников, з 1918 по 1949 рр. урядовими рішеннями передбачалося спорудження 175 пам'ятників, проте впродовж тридцяти років було встановлено лише 48. При цьому «особливо незадовільно» ці рішення виконувалися в Москві [ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 7, спр. 9520, арк. 73].

Проблема недофінансування витрат для спорудження пам'ятників, запланованих республіканським керівництвом, не зникла в післясталінський період. Наприклад, у квітні 1953 р. Держплан звертався до голови Ради Міністрів УРСР із проханням доручити Міністерству культури УРСР разом з Управлінням у справах архітектури впродовж місяця: а) укласти й подати уточнений перелік пам'ятників, які підлягають спорудженню і пропозиції про черговість їхнього проектування та будівництва в наступні роки; б) вивчити можливість здешевлення спорудження пам'ятників через використання дешевших матеріалів, ширшого застосування тематичних барельєфів і горельєфів замість дорогівартісних великих скульптур; в) розробити питання про доцільність і можливість повторного застосування окремих елементів пам'ятників, які вже встановлено в Україні [ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 8, спр. 9494, арк. 198].

Спорудження пам'ятника Леніну у Львові є одним із найпоказовіших прикладів фінансових проблем у радянському монументальному будівництві, що

відзеркалює суперечність між прагненням компартії якомога швидше радянлізувати меморіальний простір західноукраїнських міст і відсутністю достатніх фінансових ресурсів у радянського уряду. До того ж він засвідчує, за словами С. Єкельчика, неефективність радянської бюрократії навіть в ідеологічно пріоритетних справах [Єкельчик, 2008, с. 211].

Уперше закладка пам'ятника Леніну у Львові відбулася 17 вересня 1940 р. під час святкування річниці «визволення» Західної України. Його будівництво планували завершити в 1942 р., однак до початку війни з Німеччиною проєкт пам'ятника так і не підготували. У березні 1945 р. влада поновила його будівництво, видавши нову постанову, згідно з якою воно мало бути завершено в 1946 р. [ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 7, спр. 2105, арк. 9]. Місцем спорудження обрали площу біля оперного театру. Як зазначає М. Литвин, монумент було збудовано на фундаментах пам'ятника А. Гітлерові, в основу якого було покладено плити з єврейських поховань Краківського цвинтаря [Литвин, 2019, с. 27–28]. Проєкт пам'ятника підготували в Москві скульптор С. Меркуров та архітектори І. Француз і В. Шараненко. Він складався з поясної фігури Леніна, який стояв за трибуною, та постаменту. У липні 1946 р. гіпсовий макет статуї було завершено, проте до кінця року не було укладено договір на її виготовлення з граніту й не надано необхідний матеріал [ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 7, спр. 3939, арк. 169]. У 1947 р. до держплану заклали 600 тис. крб на будівництво пам'ятника Леніну [ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 7, спр. 5565, арк. 49]. Однак воно так і не розпочалося через затримку розгляду технічного проєкту всесоюзним Комітетом у справах мистецтв, який затвердив його лише 11 листопада 1947 р. Через це на будівництво була використана частина коштів (до 300 тис. крб). У 1948 р. Львівський міський відділ комунального господарства уклав договори з трестом «Будмонумент» і комбінатом «Росскульптор» на виготовлення скульптури з граніту й провадження будівельних робіт. Загальний кошторис склав 1993 тис. крб, проте план фінансування не було затверджено, внаслідок чого будівництво знову не було розпочато у визначені терміни [ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 7, спр. 7239, арк. 37]. Разом із тим у жовтні 1948 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову, зобов'язавши Львівський облвиконком спорудити до кінця 1948 р. цей пам'ятник. Зрозуміло, що виконати цю постанову за відсутності фінансування було неможливо. Республіканський уряд звернувся до союзного з клопотанням виділити 1,1 млн крб на його будівництво, однак отримав лише частину коштів, яка мала піти на виготовлення скульптури й постаменту.

Зрештою, для прискорення спорудження пам'ятника було ухвалено рішення про відливання скульптурної фігури з бронзи. Це зменшило кошторисну вартість об'єкта до 1258,3 тис. крб (у перерахунок на ціни 1949 р. – 1555 тис. крб) [ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 7, спр. 9520, арк. 58; ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 8, спр. 2041, арк. 35]. Упродовж 1948 – 1949 рр. скульптура (рис. 1) й постамент були виготовлені, проте їхній монтаж не було проведено через відсутність фінансування. Зокрема, обсяг капіталовкладень, виділених на будівництво пам'ят-

ника, станом на 1 січня 1950 р. становив лише половину суми від кошторисної вартості. Хоча Рада Міністрів УРСР неодноразово заявляла про необхідність завершення спорудження пам'ятника до кінця 1950 р., кошти так і не було виділено. Лише в жовтні 1951 р. Рада Міністрів УРСР виділила 580 тис. крб на завершення будівництва, а в листопаді затвердила генеральний кошторис на загальну суму 1195,67 тис. крб [ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 8, спр. 4509, арк. 211]. Основні монтажні роботи було завершено до середини січня 1952 р. [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 30, спр. 2757, арк. 2]. 20 січня 1952 р. відбулося відкриття пам'ятника, спорудження якого розтягнулося майже на сім років.

Будівництво пам'ятників «вождю пролетарської революції» в інших містах також затягувалося. Причинами цього були як відсутність фінансування, так і непогодження ескізних проєктів та фінансових планів. Зокрема, перший проєкт пам'ятника Леніну в Дрогобичі відхилили через невідповідність «вимогам тематики монумента, його архітектурної композиції та у зв'язку з тим, що місце його встановлення було обране невірною, без урахування організації парадів і демонстрацій на площі» [ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 7, спр. 3939, арк. 64]. Хоча новий проєкт затвердили в 1946 р. та організували закладку пам'ятника, проте через відсутність фінансування його не збудували впродовж сталінських часів. До 1951 р. не було пам'ятника Леніну в Чернівцях. У травні 1950 р. сесія міської ради ухвалила рішення про спорудження пам'ятника «організатору більшовицької партії та радянської держави» на центральній площі міста. Однак через те, що не було видано урядову постанову й не затверджено проєкт всесоюзним Комітетом у справах мистецтв, місцева влада не отримала бронзу на будівництво монумента [ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 8, спр. 2041, арк. 127]. У результаті міський виконком закупив бронзову фігуру в київському «Будмонументі», запроєктувавши будівництво постаменту за кошти міського бюджету. Проте й у цьому випадку будівництво пам'ятника не було дозволено без попереднього схвалення урядом УРСР і затвердження проєкту та фінансово-кошторисного розрахунку.

Якщо будівництво пам'ятника Леніну – головний символічний постаті радянського режиму – затягнулося у Львові через фінансові труднощі, то пам'ятники І. Франку й Т. Шевченку взагалі не були споруджені. Після ухвалення урядової постанови від 4 вересня 1945 р. планувалося виділити 130 тис. крб на їхнє проєктування в 1946 р., але через зміни до порядку фінансування проєктні роботи не було проведено. У 1950 р. влада повернулася до ідеї спорудження пам'ятника І. Франку у Львові. За клопотанням Ради Міністрів УРСР союзний уряд виділив 150 тис. крб на проєктування монумента [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 30, спр. 1990, арк. 120]. Львівський обком КП(б)У звернувся до ЦК КП(б)У з проханням дозволити звести монумент перед Державним університетом ім. І. Франка й перенести останки поета на місце його встановлення. Ескізний проєкт пам'ятника передбачав бронзову фігуру заввишки не менше 3 м на постаменті з полірованого червоного граніту. Для лиття бюсту (рис. 2) Львівський облвиконком навіть запропонував

використати бронзовий брухт, що залишився після демонтажу пам'ятників австро-угорським діячам [ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 8, спр. 4509, арк. 145]. Відділ пропаганди та агітації ЦК КП(б)У підтримав пропозицію про спорудження пам'ятника в парку ім. Костюшко, проте перенесення останків І. Франка з Личаківського цвинтаря вважав недоцільним. Було підготовлено проєкт постанови, однак її так і не ухвалили. У резолюції секретаріат ЦК ЦП(б)У надав вказівку «утриматися від вирішення питання до завершення будівництва пам'ятника Леніну» [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 30, спр. 1990, арк. 119]. У 1953 р. республіканський уряд утретє повернувся до питання спорудження пам'ятника І. Франку, ухваливши відповідну постанову, проте її також не виконали й лише заклали пам'ятний знак на місці майбутнього монумента, який було відкрито в 1964 р.

Аналогічна ситуація була з пам'ятником Т. Шевченку. У 1951 р. виконкоми кількох обласних рад, у тому числі Львівської, клопотали перед Комітетом у справах мистецтв УРСР з проханням передати скульптурні постаті Т. Шевченка, виготовлені трестом «Будмонумент». Чотири бронзові скульптури поета відлили з метою подарунку однієї з них представникам української еміграції в Канаді (пам'ятник було встановлено в м. Торонто). Ще одна скульптура, як свідчать архівні джерела, була передана Академії наук УРСР і встановлена в Київському державному музеї Т. Г. Шевченка, а інші дві перебували в розпорядженні Комітету у справах мистецтв УРСР [ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 8, спр. 9494, арк. 152]. Упродовж 1951 р. неодноразово вирішувалося питання про те, в якому місті будуть споруджені нові пам'ятники. У різних урядових документах вказувалося про необхідність встановлення пам'ятника у Львові через те, що постанова від 4 вересня 1945 р. так і не була виконана. Другим містом пропонували Сталіно (суч. Донецьк), Дніпропетровськ (суч. Дніпро) або Одесу [ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 8, спр. 4509, арк. 157–160; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 30, спр. 1990, арк. 232–237]. Зрештою, питання про пам'ятник Т. Шевченку у Львові й Одесі відклали до спорудження в цих містах пам'ятників Леніну [ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 8, спр. 4509, арк. 302]. У 1953 р. питання про встановлення цих пам'ятників у Львові та Сталіно знову було порушено. Втім, якщо рішення щодо спорудження пам'ятника в Сталіно ухвалили (пам'ятник відкрили в 1955 р.), то пропозицію щодо Львова було відхилено [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 30, спр. 3250, арк. 39]. Згодом бронзова статуя стала частиною пам'ятника Т. Шевченку в Черкасах, який було встановлено в 1964 р. У Львові пам'ятник Кобзареві з'явився лише в 1965 р.

Отже, крім фінансових проблем, перепоною в будівництві пам'ятників І. Франку й Т. Шевченку у Львові був ідеологічний чинник, зокрема незавершеність будівництва центрального пам'ятника Леніну. Варто погодитися з тезою С. Єскельчика про існування певної символічної ієрархії пам'ятників у підрадянській Україні, за якою монументи українським національним діячам могли бути встановлені лише після спорудження пам'ятника Леніну [Єскельчик, 2008, с. 211]. Подібну практику

застосовували в інших обласних центрах (Станіслав, Тернопіль) та великих містах, проте в невеликих населених пунктах пам'ятники Т. Шевченку або І. Франку зводили без дотримання цього принципу.

Радянська бюрократична система нерідко була головною перепоною в спорудженні монументів. Як правило, всесоюзний Комітет у справах мистецтв затримував затвердження проєкту або Держплан забороняв виділяти необхідні кошти. Але були випадки, коли республіканський уряд не фінансував будівництво пам'ятників, затверджених на всесоюзному рівні. Прикладом цього є нерезалізований проєкт будівництва пам'ятника «герою громадянської війни» О. Дундичу. Постанова Ради Народних Комісарів СРСР від 26 липня 1940 р. передбачала спорудження йому надмогильного пам'ятника в м. Рівне, у боях за яке він загинув [ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 8, спр. 9494, арк. 70]. У післявоєнні роки центральне радянське керівництво повернулося до ідеї встановлення пам'ятника, але його вже вирішили спорудити в центрі міста. У березні 1949 р. Комітет у справах мистецтв при Раді Міністрів СРСР розглядав конкурсні проєкти пам'ятника О. Дундичу й рекомендував проєкт кінної статуї скульптора М. Баландіна. Загальна висота пам'ятника сягала 11,5 м, а вартість спорудження становила 1027 тис. крб. Проєкт пам'ятника всесоюзний Комітет у справах мистецтв затвердив без погодження із ЦК КП(б)У та Радою Міністрів УРСР, що суперечило визначеному законодавством порядку. Впродовж 1951–1953 рр. гіпсова модель кінної статуї (рис. 3) перебувала на Ленінградському заводі «Монумент-скульптура», але бронзове лиття не проводилося через відсутність коштів у Рівненській міськраді. Республіканський уряд дізнався про підготовку макету пам'ятника лише після того, як до нього звернувся директор ленінградського заводу з проханням вирішити питання про фінансування виробництва бронзової статуї. Однак кошти на спорудження пам'ятника не було закладено в бюджет, тому профінансувати його уряд не мав змоги. До того ж Рада Міністрів УРСР наголосила на порушенні урядової постанови 1940 р., за якою пам'ятник мали встановити на могилі О. Дундича, а не в центрі міста, у зв'язку з чим просила відхилити цей проєкт [ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 8, спр. 9494, арк. 74–77]. Зрештою, надмогильний пам'ятник О. Дундичу у вигляді погруддя на постаменті спорудили в 1959 р.

Меморіалізація місць поховань військових радянської армії у «Великій Вітчизняній війні», крім облаштування братських та індивідуальних могил і спорудження надмогильних пам'ятників, передбачала створення сакральних місць, які б увічнювали героїчну пам'ять народу в боротьбі з нацистською Німеччиною. Одним із них був «Меморіал воїнів Червоної Армії» у Львові на місці колишнього кладовища «Пагорб Слави», де були поховані солдати й офіцери російської армії. Його будівництво було ухвалено місцевою владою в 1944 р. Доповідні записки Львівського обкому до голови Ради Народних Комісарів УРСР М. Хрушова та секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка дають уявлення про масштаби й символічне значення майбутнього меморіального комплексу [ЦДАВОВУ,

ф. 2, оп. 7, спр. 3939, арк. 29–30; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 2828, арк. 1–2]. Він мав включати безпосередньо кладовище (некрополь) і розміщений поряд із ним пам'ятник «Перемога». Оздоблювальний матеріал для меморіалу було завезено з Відня, де також вироблялися художнє лиття барельєфів, меморіальних дошок і капітелі для колон, фігура бійця та інші складові для монументу «Перемога».

6 травня 1946 р. спорудження у Львові військового кладовища й монументу пам'яті «героїв Червоної Армії, які полягли в боях за визволення міста Львова», ухвалили урядовою постановою. Було затверджено найменування «Пагорб Слави» (у документі «Холм слави»), ескізні проекти архітектурного оформлення кладовища та монументу «Перемога» й виділено необхідні для його будівництва кошти (загальна сума – 3631 тис. крб, з яких 1500 тис. крб асигновано на 1946 р.). Строк завершення будівництва призначили на символічну дату – 7 листопада 1947 р. [ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 7, спр. 3349, арк. 25–26]. Проте новий порядок фінансування спорудження пам'ятників призупинив будівництво меморіального комплексу, а уряд СРСР відхилив клопотання про фінансування будівництва «Пагорбу Слави» в позалімітному порядку в 1946 р. і включив його до плану капітальних робіт у 1947 р. Крім того, Рада Міністрів УРСР зобов'язала Комітет у справах мистецтв до 1 травня переглянути кошторис із метою скорочення витрат на спорудження меморіального комплексу [ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 7, спр. 3939, арк. 55–61]. Львівська міська рада в 1947 р. зменшила кошторис на будівництво пам'ятника до 2 млн крб для того, щоб проектна документація могла бути затверджена на республіканському рівні [ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 7, спр. 5565, арк. 50]. Лише в 1952 р. після встановлення гранітного обеліску солдатам російської армії, що полягли в боях під час Першої світової війни, було завершено всі будівельні роботи.

Часто ініціатива у створенні військових кладовищ належала місцевій владі. При цьому в уряді на такі ініціативи реагували не завжди позитивно. Так, у 1946 р. рішення про створення військового кладовища ухвалив Станіславський міськвиконком, за яким передбачалося перенесення могил загиблих воїнів і встановлення пам'ятника. Роботи із впорядкування кладовища й будівництва пам'ятника (рис. 4) мали завершити до другої річниці «визволення міста від німецьких загарбників» 25 липня 1946 р. [ДАІФО, ф. Р-11, оп. 2, спр. 7, арк. 65]. Кошторис на будівництво становив 705 тис. крб, але більша частина витрат (370 тис. крб) була покрита за рахунок участі в роботах громадськості міста, решта ж забезпечувалася коштами місцевого бюджету [ДАІФО, ф. Р-11, оп. 2, спр. 7, арк. 319]. Побудувати кладовище в заявлені строки не встигли, а його відкриття відбулося 23 жовтня. Наприкінці 1946 р. Комітет у справах мистецтв доповідав Раді Міністрів УРСР, що будівництво кладовища проводилося за ескізом, який не був завчасно поданий на розгляд і затвердження, а всі об'єкти було виконано з недовговічних матеріалів. Архітектурна рада Управління у справах архітектури виявила низку недоліків в архітектурно-художньому трактуванні й плануванні всього комплексу, а також

просила Раду Міністрів УРСР прийняти споруджений пам'ятник «воїнам-визволителям» як тимчасовий і дозволити розробити проєкт заміни тимчасових частин пам'ятника на постійні з довговічних матеріалів [ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 7, спр. 5565, арк. 7]. До того ж фактичні видатки на зведення пам'ятника і кладовища склали 600 тис. крб, що не було погоджено з Радою Міністрів УРСР. У зв'язку з цим Держплан вимагав притягнути до відповідальності винних осіб за незаконні витрати коштів на будівництво кладовища. Окремово урядовою постановою було зафіксовано, що винуватця цього незаконного будівництва, голову Станіславського облвідділу архітектури В. Ключка, було звільнено й притягнуто до відповідальності [ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 7, спр. 5565, арк. 10–11].

Через післявоєнні фінансові проблеми будівництво дороговартісних пам'ятників регулярно відкладалося, постійно порушуючи визначені владою плани. Проте типові скульптури вождям держави й полеглим воїнам радянської армії встановлювали регулярно та у великій кількості. Наприклад, у Станіславській області станом на 1946 р. поставили 12 пам'ятників вождям, чотири з яких – у самому Станіславі [Шаповал, 2013, с. 196]. За даними каталогу-довідника Інституту історії Академії наук УРСР «Пам'ятки історії та культури Української РСР» [Тронько, 1987], упродовж 1944 – 1953 рр. на анексованих територіях було споруджено 84 пам'ятники Леніну, з яких 58 – у 1950 – 1953 рр. Варто зазначити, що чимало типових скульптур і бюстів не потрапили до названого вище видання. Братські могили й пам'ятники загиблим радянським воїнам і партизанам установили в Закарпатті впродовж весни-літа 1945 р. у дванадцятьох із тринадцяти окружних центрів краю та багатьох інших населених пунктах [Леньо, 2021, с. 145].

Однак масово встановлюючи нові ідеологічні маркери, влада зіткнулася з іншою проблемою – якістю їхнього спорудження. Регулярно в обласних звітах була інформація про потребу в реставрації пам'ятників, які руйнувалися через низьку якість. Наприклад, Львівський обласний відділ культурно-освітньої роботи у звіті за 1950 р. повідомляв, що негайної реставрації потребують два пам'ятники Леніну: у Сокалі, де необхідно було відновити фігуру Леніна, й у Пустомитах, де пам'ятник нахилився у фундаменті й руйнувався [ДАЛО, ф. Р-1340, оп. 1, спр. 17, арк. 216]. П. Леньо вказує на поширення в Закарпатті випадків незаконного виробництва пам'ятників Леніну і Сталіну, невідповідності монументів канонічному образу вождів, руйнуванню через неякісні роботи чи недовговічні матеріали. У лютому 1953 р. виконком Закарпатського обкому навіть заборонив виготовлення пам'ятників із бетону й гіпсу [Леньо, 2020, с. 400].

На республіканському рівні питання якості пам'ятників почали розглядати наприкінці 1940-х рр. Зокрема, постанови Ради Міністрів УРСР від 11 липня 1949 р. та 1 березня 1950 р. забороняли виготовлення скульптур без офіційного дозволу. Нова постанова від 30 грудня 1952 р. «Про поліпшення справи спорудження пам'ятників і монументів та підвищення якості виробництва монументальної і масової політичної і побутової скульптури в Українській РСР»

визначала такі проблеми монументального будівництва: спорудження пам'ятників без затверджених в установленому порядку проєктів або без проєктів узагалі; виготовлення монументальної декоративної скульптури з недовговічних, нетривких матеріалів; низькі ідейна спрямованість і рівень професійної майстерності; відсутність належної кваліфікації та виробничої бази в організаціях і відомствах, які займалися виробництвом масової політичної і побутової скульптури; неналежна увага до питань якості монументальної скульптури з боку обліккомів: незадовільна робота урядових органів щодо контролю за спорудженням пам'ятників і виготовленням монументальної скульптури. Уряд вимагав терміново усунути зазначені проблеми. Спорудження пам'ятників і монументів та встановлення у відкритих місцях монументальної і декоративної скульптури з недовговічних матеріалів заборонялося. Також уряд зобов'язував прискорити роботи з розвідки на території Закарпатської області родовищ білого мармуру для скульптури та організувати його видобуток [Килимник, 1961, с. 254–259].

Висновки. Радянізація пам'яттєвого простору західноукраїнських земель у повоєнні роки передбачала створення монументальних проєктів, які стали би центральними місцями пам'яті. Однак сталінська монументальна пропаганда не досягла поставлених цілей через брак фінансових ресурсів та вади радянської бюрократичної системи. Постанови й розпорядження 1946 р., з одного боку, підпорядкували центральним радянським відомствам питання затвер-

дження ескізних проєктів і фінансової документації пам'ятників республіканського значення, а з іншого – поклали фінансування на місцеві бюджети й установили обмеження щодо позалімітного капіталовкладення на спорудження монументів. Як наслідок будівництво таких ідеологічно пріоритетних місць пам'яті у Львові, як пам'ятник Леніну та «Пагорб Слави», затяглося до 1952 р., а чимало урядових постанов щодо спорудження пам'ятників не було виконано. Центральне керівництво неодноразово блокувало або затримувало фінансування будівництва пам'ятників республіканського значення, затягувало з ухваленням фінансової та проєктної документації. Причинами невиконання урядових постанов щодо зведення пам'ятників було неузгодження проєктної і фінансової документації на різних рівнях радянської бюрократичної системи. Зважаючи на наявність радянської символічної ієрархії, ідеологічний чинник відігравав вирішальну роль у спорудженні монументів українським національним діячам. Водночас кількість пам'ятників місцевого значення стрімко зростала, проте низька якість їхнього будівництва стала ще однією проблемою, врегулювання якої розпочалося в останні роки сталінського режиму.

Фінансування. Проведення дослідження стало можливим завдяки фінансовій підтримці з боку Канадського інституту українських студій (Canadian Institute of Ukrainian Studies, CIUS) від благодійного фонду «Dr. Vasyl Prychodko Memorial Endowment Fund».

Список використаних джерел

- Amar, T. C., 2015. *The Paradox of Ukrainian Lviv: A Borderland City between Stalinists, Nazis, and Nationalists*, Ithaca and London: Cornell University Press, 356 p.
- Frunchak, S., 2010. Commemorating the Future in Post-War Chernivtsi, *East European Politics and Societies*, Vol. 24, № 3, pp. 435–463. DOI: <https://doi.org/10.1177/0888325410364673>.
- Бадяк, В., 2014. *Пам'яткоохоронна історія Львова*, Львів: ЛНАМ, 160 с.
- Гайдай, О., 2018. *Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні*, Київ: К.І.С., 280 с.
- Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. Р-11, оп. 2, спр. 7, на 487 арк.
- Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. Р-1340, оп. 1, спр. 17, на 124 арк.
- Денисенко, Г., 2018. *Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті*, Київ: Інститут історії України НАН України, 319 с.
- Скельчик, С., 2008. *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві*. Пер. з англ. М. Климчука, Х. Чушак, Київ: Критика, 303 с.
- Зубченко, О., 2023. Образ міста в окупації, *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*, № 1(57), с. 24–34. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.1\(57\).280779](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.1(57).280779).
- Іванець, А., 2018. До питання про використання Росією монументальної пропаганди як елемента окупаційної політики на тимчасово окупованій території Криму у 2014 – 2018 роках, *Українознавство*, № 4, с. 64–79. DOI: [https://doi.org/10.30840/2413-7065.4\(69\).2018.153581](https://doi.org/10.30840/2413-7065.4(69).2018.153581).
- Коряга, П., 2022. Особливості ідеологічного ознакування міського простору Львова в радянський період, *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*, № 29, с. 74–81. DOI: <https://doi.org/10.30970/PHS.2022.29.8>.
- Килимник, О. (ред.), 1961. *Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду. 1917 – 1960 рр. Збірник документів в двох томах. Т. 2. (червень 1941 – 1960 рр.)*, Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 665 с.
- Леньо, П., 2020. «Ленініана» на Закарпатті: дослідження радянської монументальної пропаганди (1944 – 1991 рр.), *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, № 1(42), с. 397–412. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(42\).2020.203264](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(42).2020.203264).
- Леньо, П., 2021. Меморіалізація «визволителів» у період превентивної радянізації Закарпаття (1944 – 1946 рр.), *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, № 2(45), с. 142–150. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(45\).2021.247558](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(45).2021.247558).
- Литвин, М., 2019. Західноукраїнський вересень 1939 р.: маркери політики пам'яті, *Український історичний журнал*, № 5, с. 25–35.
- Палійчук, У., 2014. Монументальна пропаганда як засіб утвердження радянської парадигми історії (на прикладі Прикарпаття), *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*, № 7, с. 95–100.

Платмір, Я., Хоменко, Д., 2021. Монументальна пропаганда як засіб гібридної війни (на прикладі тимчасово окупованих територій ОРДЛО), *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*, № 2, с. 89–97. DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2021-2-89-97>.

Середа, В., 2008. Місто як lieu de memoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова, *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*, № 2, с. 73–99.

Трощко, П. (гл. ред.), 1987. *Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник*, Київ: Наукова думка, 735 с.

Трощко, П., Войналович, В., 1992. *Увічнена історія України*, Київ: Наукова думка, 275 с.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ), ф. 2, оп. 7, спр. 2105, на 162 арк.

ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 7, спр. 3349, на 219 арк.

ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 7, спр. 3939, на 232 арк.

ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 7, спр. 5565, на 105 арк.

ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 7, спр. 7239, на 157 арк.

ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 7, спр. 9520, на 249 арк.

ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 8, спр. 2041, на 186 арк.

ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 8, спр. 4509, на 313 арк.

ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 8, спр. 9494, на 345 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань та українців (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 23, спр. 2828, на 185 арк.

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 30, спр. 1990, на 250 арк.

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 30, спр. 2757, на 10 арк.

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 30, спр. 3250, на 175 арк.

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 1941, на 52 арк.

Шаповал, Ю. (ред.), 2013. *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід*, Київ: ІПІЕНД, 600 с.

Якубова, Л., 2022. Онтологія рашизму: Україна як alter ego Росії, *Український історичний журнал*, № 4, с. 78–92. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.078>.

References

Amar, T. C., 2015. *The Paradox of Ukrainian Lviv: A Borderland City between Stalinists, Nazis, and Nationalists*, Ithaca and London: Cornell University Press, 356 p. (in English).

Frunchak, S., 2010. Commemorating the Future in Post-War Chernivtsi, *East European Politics and Societies*, Vol. 24, № 3, pp. 435–463. DOI: <https://doi.org/10.1177/0888325410364673>. (in English).

Badiak, V., 2014. *Pam'iatkookhoronna istoriia Lvova* [The history of Lviv's preservation of monuments], Lviv: LNAM, 160 s. (in Ukrainian).

Haidai, O., 2018. *Kam'iany hist. Lenin u Tsentralnii Ukraini* [Stone guest. Lenin in Central Ukraine], Kyiv: K.I.S, 280 s. (in Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti (DAIFO), f. R-11, op. 2, spr. 7, na 487 ark. (in Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti (DALO), f. R-1340, op. 1, spr. 17, na 124 ark. (in Ukrainian).

Denysenko, H., 2018. *Kulturna spadshchyna u formuvanni istorichnoi pam'iaty* [Cultural heritage in the formation of historical memory], Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 319 s. (in Ukrainian).

Yekelchuk, S., 2008. *Imperiia pam'iaty. Rosiisko-ukrainski stosunki v radianskii istorichnii uiavi* [Empire of memory. Russian-Ukrainian relations in the Soviet historical imagination]. Per. z anhl. M. Klymchuka, Kh. Chushak, Kyiv: Krytyka, 303 s. (in Ukrainian).

Zubchenko, O., 2023. Obraz mista v okupatsii [The image of the city under occupation], *Visnyk NTUU «KPI» Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo*, № 1(57), s. 24–34. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.1\(57\).280779](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.1(57).280779). (in Ukrainian).

Ivanets, A., 2018. Do pytannia pro vykorystannia Rosiieiu monumentalnoi propahandy yak elementu okupatsiinoi polityky na tymchasovo okupovani terytorii Krymu u 2014–2018 rokakh [On the Russia's using of monumental propaganda as an element of occupation policy in the temporarily occupied territory of Crimea in 2014–2018], *Ukrainoznavstvo*, № 4, s. 64–79. DOI: [https://doi.org/10.30840/2413-7065.4\(69\).2018.153581](https://doi.org/10.30840/2413-7065.4(69).2018.153581). (in Ukrainian).

Koriaha, P., 2022. Osoblyvosti ideolohichnoho oznakuvannia miskoho prostoru Lvova v radianskii period [The specifics of ideological symbols in the urban spaces of Lviv in the Soviet period], *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filosofski nauky*, № 29, s. 74–81. DOI: <https://doi.org/10.30970/PHS.2022.29.8>. (in Ukrainian).

Kylymnyk, O. (red.), 1961. *Kulturne budivnytstvo v Ukrainskii RSR. Naivazhlyvishi rishennia Komunistychnoi partii i radianskoho uriadu. 1917–1960 rr. Zbirnyk dokumentiv v dvokh tomakh. T. 2. (cherven 1941 – 1960 rr.)* [Cultural development in the Ukrainian SSR. The most important decisions of the Communist Party and the Soviet government. 1917–1960. Collection of documents in two volumes. Vol. 2. (June 1941 – 1960)], Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo politychnoi literatury URSR, 665 s. (in Ukrainian).

Leno, P., 2020. «Leniniana» na Zakarpatti: doslidzhennia radianskoi monumentalnoi propahandy (1944–1991 rr.) [«Leniniana» in Transcarpathia: the study of Soviet monumental propaganda (1944 – 1991)], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriiia: Istoriiia*, № 1(42), s. 397–412. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(42\).2020.203264](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(42).2020.203264). (in Ukrainian).

Leno, P., 2021. Memorializatsiia «vyzvoliteliv» u period preventyvnoi radianizatsii Zakarpattia (1944 – 1946 rr.) [Memorialization of the "liberators" in Transcarpathia during the period of preventive Sovietization (1944 – 1946)], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriiia: Istoriiia*, № 2(45), s. 142–150. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(45\).2021.247558](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(45).2021.247558). (in Ukrainian).

Lytvyn, M., 2019. Zakhidnoukrainskyi veresen 1939 r.: markery polityky pam'iaty [West-Ukrainian September 1939: markers of memory policy], *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal*, № 5, s. 25–35. (in Ukrainian).

Paliichuk, U., 2014. Monumentalna propahanda yak zasib utverdzhennia radianskoi paradyhmy istorii (na prykladi Prykarpattia) [The Monumental Propaganda as a Means of Asserting the Soviet Historical Paradigm (in the Example of Carpathian Region)], *Naukovyi visnyk Skhidnoevropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Istorichni nauky*, № 7, s. 95–100. (in Ukrainian).

Platmir, Ya., Khomenko, D., 2021. Monumentalna propahanda yak zasib hibrydnoi viiny (na prykladi tymchasovo okupovanykh terytorii ORDLO) [The monumental propaganda as a means of hybrid war (on the example of the temporarily occupied territories of

ORDLO)], *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Istorychni nauky*, № 2, s. 89–97. DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2021-2-89-97>. (in Ukrainian).

Sereda, V., 2008. Misto yak lieu de memoire: spilna chy podilena pam'iat? Pryklad Lvova [City as lieu de mémoire: common or segregated memory? Case of Lviv], *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia sotsiologichna*, № 2, s. 73–99. (in Ukrainian).

Tronko, P. (gl. red.), 1987. *Pamiatniki istorii i kultury Ukrainiskoi SSR. Katalog-spravochnik* [Historical and cultural monuments of the Ukrainian SSR. Catalog-directory], Kiev: Naukova dumka, 735 s. (in Russian).

Tronko, P., Voinalovych, V., 1992. *Uvichnena istoriia Ukrainy* [Commemorated history of Ukraine], Kyiv: Naukova dumka, 275 s. (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVOVU), f. 2, op. 7, spr. 2105, na 162 ark. (in Ukrainian).

TsDAVOVU, f. 2, op. 7, spr. 3349, na 219 ark. (in Ukrainian).

TsDAVOVU, f. 2, op. 7, spr. 3939, na 232 ark. (in Ukrainian).

TsDAVOVU, f. 2, op. 7, spr. 5565, na 105 ark. (in Ukrainian).

TsDAVOVU, f. 2, op. 7, spr. 7239, na 157 ark. (in Ukrainian).

TsDAVOVU, f. 2, op. 7, spr. 9520, na 249 ark. (in Ukrainian).

TsDAVOVU, f. 2, op. 8, spr. 2041, na 186 ark. (in Ukrainian).

TsDAVOVU, f. 2, op. 8, spr. 4509, na 313 ark. (in Ukrainian).

TsDAVOVU, f. 2, op. 8, spr. 9494, na 345 ark. (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan ta ukrainiky (TsDAHOU), f. 1, op. 23, spr. 2828, na 185 ark. (in Ukrainian).

TsDAHOU, f. 1, op. 30, spr. 1990, na 250 ark. (in Ukrainian).

TsDAHOU, f. 1, op. 30, spr. 2757, na 10 ark. (in Ukrainian).

TsDAHOU, f. 1, op. 30, spr. 3250, na 175 ark. (in Ukrainian).

TsDAHOU, f. 1, op. 70, spr. 1941, na 52 ark. (in Ukrainian).

Shapoval, Yu. (red.), 2013. *Kultura istorychnoi pam'iaty: yevropeiskyi ta ukraïnskyi dosvid* [Culture of historical memory: European and Ukrainian experience], Kyiv: IPIEND, 600 s. (in Ukrainian).

Yakubova, L., 2022. Ontolohiia rashyzmu: Ukraina yak alter ego Rosii [Ontology of Rashism: Ukraine as an Alter Ego of Russia], *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 4, s. 78–92. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.078>. (in Ukrainian).

Viktor Drozdov

PhD in History, Associate Professor, Associate Professor of the Department of History and Methods of Teaching, Izmail State University of Humanities, Izmail

SOVIET MONUMENTAL PROPAGANDA PROBLEMS IN WESTERN UKRAINIAN LANDS IN 1944 – 1953

The article characterizes the problems of Soviet monumental propaganda in the Western Ukrainian lands in the post-war years, mainly related to building monuments of republican significance. Based on the analysis of archival documents, the author has outlined the peculiarities of legislative regulation and financing of the monuments' construction, which affected the delay or non-implementation of government decrees regarding the construction of memorials. The financial problems and the shortcomings of the Soviet bureaucratic system have been described in the example of the building of monuments to Lenin in L'viv, Drohobych and Chernivtsi, the monument to Oleko Dundysh in Rivne, the "Hill of Glory" in L'viv, and the military cemetery in Stanislav. The reasons contributing to the failure to fulfill the tasks of monumental propaganda included the limitation of funding for building monuments by both the central and republican authorities, the lack of funds in local budgets, and the delay in submitting or approving project or financial documentation. Furthermore, an ideological factor has been identified as the primary reason for postponing the construction of memorials to Ivan Franko and Taras Shevchenko in L'viv. The author concluded that Soviet memory politics, which aimed to Sovietize the memorial space rapidly, lacked the resources to create essential symbolic places to disseminate Soviet commemorative culture in the Western Ukrainian lands effectively. The delay in constructing new monuments of republican significance caused dissatisfaction among the party leadership, which demanded an immediate solution to these problems. These demands, in turn, resulted in cost-cutting measures during monument building, leading to deviations from their original projects. The article pays particular attention to the issue of the quality of typical monuments to the state's leaders and fallen soldiers of the Soviet army, which was also one of the problems of Soviet monumental propaganda.

Keywords: politics of memory, monumental building, propaganda, Stalinism, Western Ukrainian lands, Ukrainian SSR.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Бронзова поясна фігура Леніна перед установленням у Львові (1952 р.). Центральний державний архів громадських об'єднань та українці, ф. 1, оп. 30, спр. 2757, арк. 5.

Рис. 2. Бюст І. Франка, виготовлений скульптором І. Северою (1950 р.). Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2, оп. 8, спр. 4509, арк. 148.

Рис. 3. Проект пам'ятника Олеко Дундичу для м. Рівне (1953 р.). Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2, оп. 8, спр. 9494, арк. 54.

Рис. 4. Будівництво пам'ятника на військовому кладовищі в м. Станіславі (1946 р.). Державний архів Івано-Франківської області, ф. Р-11, оп. 2, спр. 7а.

ВІДГОМІН «ПРАЗЬКОЇ ВЕСНИ» 1968 РОКУ НА ЗАКАРПАТТІ: ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ¹

Василь Міщанин

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: vasyl.mistchanyn@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 56031499200

Researcher ID: AAY-5123-2021

<https://orcid.org/0000-0002-1705-0333>

У статті висвітлено питання реагування партійного та радянського керівництва, а також населення Закарпатської області на події в Чехословаччині у 1968 р. Дослідження ґрунтується на матеріалах Державного архіву Закарпатської області, які раніше не публікувалися. Відзначаємо, що до архіву не потрапили основні документи – матеріали III-го пленуму обкому компартії України, на якому розглядалося питання про події в Чехословаччині. Це сталося ще на рівні комплектування фонду у жовтні 1990 р. Загалом з опису 6 фонду П-1 вилучено 25 справ. Окремі матеріали збереглися у «радянському» фондіві Р-195. Мова йде про довідки та інформації, які партійне і радянське керівництво надсидало до республіканського центру, а також листи голови обласного виконавчого комітету Закарпатської обласної ради В. Русина та начальника управління культури Закарпатського обласного виконавчого комітету В. Керечанина першому секретарю Закарпатського обкому КП України Ю. Ільницькому. Радянське керівництво бачило у подіях у Чехословаччині пряму загрозу для соціалістичної системи. Тому на пропагандистів покладалися завдання «правильно» донести політику партії для членів КППС, а також широких прошарків населення. Для цього в області Української РСР надсилалися спеціальні інформаційні листи. Дослідники виділяють принаймні дві пропагандистські кампанії з трактування «Празької весни»: перша (літо 1968 р.) – спрямована на підтримку офіційної позиції СРСР щодо подій в Чехословаччині; друга – у серпні 1968 р. – з «всенародного» обговорення повідомлення ТАРС про «братерську допомогу» – введення військ Організації Варшавського Договору до Чехословаччини. Під особливим наглядом перебувала Закарпатська область – територія, яка в 1920-1930 рр. була складовою частиною Чехословаччини. Тут органи державної безпеки особливо пильно стежили за реакцією населення на події в ЧСР. Із зафіксованих 1182 випадків критичних висловлювань та оцінок ситуації з «антирадянських позицій» значна кількість припадала на Закарпаття. На керівництво області покладалось ряд завдань: через обмін делегацій по лінії партійних, радянських, комсомольських, профспілкових органів, громадських організацій, культурних і спортивних товариств, журналістів комунікувати з керівництвом Східнославацького краю, отримувати від них потрібну інформацію стосовно розвитку подій в ЧСР; інформувати про це вище республіканське керівництво; обмежувати доступ інформації, яка надходила з Чехословаччини через радіо, телебачення, пресу; пропагандистська обробка рядових членів КППС і населення Закарпатської області.

Ключові слова: Чехословаччина, «Празька весна», 1968 рік, Радянський Союз, Державний архів Закарпатської області, Закарпаття, комуністична партія.

Постановка проблеми. Намагання Александра Дубчека, підтримувані широкими верствами населення Чехословаччини, побудувати в країні «соціалізм з людським обличчям» натрапили на жорстку протидію Радянського Союзу. Події 1968 р. в Чехословаччині, відомі як «Празька весна», набули своєї кульмінації 21 серпня 1968 р. коли радянські війська вторглися до Чехословаччини. Після декількох політичних спроб Кремль схилився до військових методів розв'язання «чехословацької кризи». Події в Чехословаччині кінця 1960-х років викликали широкий резонанс у світі. Вони мали значний відгомін і на Закарпатті. По-перше, протягом 1919 – 1945 рр. Закарпаття під назвою «Підкарпатська Русь» офіційно було складовою частиною Чехословаччини. І від «юридичного» розлучення пройшло не так вже й багато часу. По-друге, ця територія як адміністративна складова УРСР

(СРСР) і далі межувала з ЧСР, як із ще трьома соціалістичними країнами – Угорщиною, Румунією та Польщею. По-третє, Закарпаття, як прикордонній території у розв'язанні «чехословацької кризи» та придушенні «контрреволюції» відводилась не остання роль. За словами сучасних дослідників, «Празька весна» та ситуація на чехословацько-радянському кордоні були одними з головних тем доповідних записок першого секретаря ЦК КПУ до Москви упродовж 1968 року» [Бажан, 2020, с. 101].

Аналіз досліджень. Про події в Чехословаччині 1968 р. написано вже чимало досліджень. З падінням комуністичного режиму стало можливим чеським та словацьким історикам об'єктивно досліджувати процеси, що відбувалися в колись єдиній країні чехів та словаків. На початку 1990-х років, ще до «оксамитового розлучення», з'являються перші праці,

¹ Тему апробовано на міжнародній науково-практичній конференції «Чехи, словаки та українці в історичних, суспільних і культурних виражах. До 30-річчя проголошення незалежності Чеської республіки та Словацької республіки» (Ужгород – Пряшів – Прага, 11–13 травня 2023 р.).

автори яких пробували по-новому підійти до подій 1968 р. [Benčík, Navratil, 1990; Benčík, Domaňsky, 1990]. Нині ми маємо ґрунтовні праці як словацьких [Michalek, 2008], так і чеських дослідників [Novák, 2021]. Підведено й певні підсумки історіографії досліджень [Vřeňová, Rohlíková, 2013].

Із здобуттям незалежності України вітчизняні історики також долучилися до дослідження теми. Щоправда комплексного дослідження подій у Чехословаччині 1968 р. на сьогодні ще не маємо. Сучасні українські дослідники досліджуючи історіографію питання аналізують до двох десятків праць присвячених подіям в Чехословаччині 1968 р. [Постоловський, Слесаренко, 2018]. Зокрема, за цей час українськими вченими по-новому представлено події 1968 р. на підручковому рівні [Кріль, 2006; Зінько, Калитко, Кравчук, Поп, 2017], захищено понад півдесятка кандидатських дисертацій [Десятничук, 2007; Філіпчук, 2015], опрацьовано історіографію проблеми [Постоловський, 2016; Постоловський, 2017]. На сьогодні маємо чи не єдине монографічне дослідження ужгородського дослідника І. Короля про реакцію світової спільноти на події в Чехословаччині [Король, 2010].

Найбільш наближеним до нашої теми стали дослідження І. Дмитрука. У них автор відслідковує відлуння празьких подій 1968 р. в Україні [Дмитрук, 2002; Дмитрук, 2008]. О. Бажан аналізує суспільні настрої в Україні опираючись на матеріали радянських спецслужб [Бажан, 2008]. Вчені Ужгородського університету І. Вовканич та І. Шніцер за доповіддю на міжнародній конференції «Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність» опублікували статтю про реакцію України та Румунії на події «Празької весни» [Вовканич, Шніцер, 2021]. І. Шніцер також є автором статті про реакцію української громадськості на події в Чехословаччині 1968 р., опублікованій у 2012 р. в Братиславі словацькою мовою [Šnicer, 2012].

Здавалось би, написати про події в Чехословаччині 1968 р. та реакцію на них у прикордонному Закарпатті, яке у 1920 – 1930-х рр. було складовою частиною цієї країни, не матиме великої складності. Для цього слід піти в Державний архів Закарпатської області, підняти матеріали партійних і радянських органів за цей рік і готова справа. Ми вважали, що питання такої важливої «політичної ваги» обов'язково має бути представлено у цій інстанції. Партійні документи з партійного архіву колись було включено окремим фондом (П-1) до ДАЗО під назвою «Закарпатський обком Комуністичної партії України». Щоправда були певні сумніви, чи не понижила компартійна влада документи про події в Чехословаччині 1968 р., як це було зроблено із значною кількістю справ цього фонду в 1970-их і, особливо, 1990 – 1991 рр. Ми вже робили окреме дослідження про нищення компартійною владою документальної бази про свою діяльність на Закарпатті виділивши принаймні три хвилі таких «вилучень» [Мищанин, 2012, с. 183–184].

Відкривши шостий опис фонду П-1 ми не побачили в останній колонці звичних прямокутних штампів про вилучення документів з вказівкою дати і номеру протоколу Експертно-перевірної комісії архіву. Це дало нам надію, що пошук наш не марний. Справи у

ДАЗО за кожний рік починаються документами загального відділу – протокольною частиною. За 1968 р. маємо 2 томи протоколів засідання XIII-ї Закарпатської обласної партійної конференції, яка відбулась 15 лютого 1968 р., російськомовний та українськомовний екземпляри X-го пленуму обкому компартії України (08.02.1968), а також протоколи і стенограми 3-х з 4-х засідань пленумів обкому компартії України I-го (15.02.1968), II-го (02.07.1968), IV-го (11.10.1968). Як бачимо, до фонду не потрапили матеріали III-го пленуму обкому компартії України, на якому розглядалось питання про події в Чехословаччині ще на рівні комплектування фонду – 18 жовтня 1990 р. [ДАЗО, ф. П-1, опис 6 фонду, арк. 1]. Наприкінці опису вказано, що з нього у відповідності до акту № 3 від 10.10.1990 р. «вибуло» 25 справ.

Та все ж окремі матеріали про події в Чехословаччині збереглися. Це окрема справа – «Інформації обкому партії про події в Чехословаччині в 1968 році» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 6, спр. 55, на 140 арк.]. Архівна справа містить 28 документів про чехословацькі події від 12 травня по 25 жовтня 1968 р., з якими було обізнано обласне компартійне керівництво. Свідченням аналізу ситуації можуть служити окремі підкреслення машинописного тексту червоним олівцем, зроблений невідомим компартійним ідеологом.

Матеріали справи можемо умовно поділити на два блоки: окремі документи, продюковані у ЧСРС та відомості про події в Чехословаччині і реакцію на них компартійного керівництва Закарпатської області. До першого блоку відносимо виступ А. Косцеланського, першого секретаря Східнославацького крайкому комуністичної партії Словаччини на республіканській нараді перших секретарів крайових та окружних комітетів партії, яка відбулась 12–13 травня 1968 р., інформація «тов. Василя Лендела» про поїздку в складі груп журналістів УРСР до ЧСРС, друковані тексти російською мовою із змістом телепередач чехословацького телебачення (за 20–21 травня 1968 р.), зміст телевізійних новин з Праги (30–31 травня; 1–2, 4–5 червня; 19–21 липня; 10–11 серпня 1968 р.), відповідь ЦК КПЧ на «лист братських партій п'яти соціалістичних країн», звернення президії ЦК КПЧ і Ради Міністрів ЧСРС до всіх громадян ЧСРС.

Другий блок складають матеріали зібрані радянською стороною: додаток до інформації про перебування 21–24 червня 1968 р. на XIV святі пісні і танцю українського населення ЧСРС у м. Свиднику (датовано – 01.07.1968 р.); відомості про відкриття виставки творів художників Закарпаття в м. Кошіце; інформації про збори Закарпатського обласного і Ужгородського міського партійного активу»; про проведення в Ужгородському районі партійних зборів з ознайомлення комуністів з інформаційними матеріалами ЦК КПРС про події в Чехословаччині (04.09.1968 р.); довідка про хід обговорення інформації ЦК КПРС про події в Чехословаччині станом на 4 вересня 1968 р.; про хід проведення зборів з обговорення інформації ЦК КПРС про події в ЧСРС в первинних партійних організаціях Перечинського району (03.09.1968 р.); про пленум Перечинського райкому партії України 20 червня 1968 р.; про пленум

Перечинського райкому партії України 10 липня 1968 р.; інформація про проведення пленуму Ужгородського райкому комуністичної партії України з обговорення чергової інформації ЦК КПРС для партійного активу по найважливіших питаннях зовнішньої політики і становища в соціалістичних країнах (21.06.1968 р.); інформація про реагування населення Закарпатської області на чехословацькі події (25.10.1968 р.) [ДАЗО, ф. П-1, опис 6 фонду, арк. 1–3].

Ще одна справа зберігається у «радянському» фонді Р-195 та називається «Переписка з ЦК КП України, Радою Міністрів УРСР і Закарпатським обкомом КП України (довідні записки і інформації) щодо подій в Чехословаччині». Це різноманітні «таємні» інформації стосовно подій у сусідній Чехословаччині, які закарпатські комуністи надсилали республіканському центру (першому секретарю ЦК КП України П. Шелесту та голові Ради Міністрів УРСР В. Щербицькому), листи голови виконкому ради депутатів трудящих В. Русина першому секретарю Закарпатського обкому Ю. Ільницькому тощо [ДАЗО, ф. Р-195, оп. 13, арк. 252, на 44 арк.].

Постановка цілей. Завданням нашого дослідження бачимо, на основі документів Державного архіву Закарпатської області, висвітлити питання реагування населення, компартійного та радянського керівництва Закарпатської області на події в Чехословаччині 1968 р.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомо, що з приходом до керівництва КПЧ Александра Дубчека ЧСР почала все більше демонструвати незалежність від СРСР. Будівництво «соціалізму з людським обличчям», хоча й не були цілковитим відхиленням від колишньої політичної лінії партії, та все ж розглядалися радянським керівництвом як прями загроза гегемонії Радянського Союзу в країнах Центрально-Східної Європи.

За свідченнями сучасних українських дослідників Празька весна у своїй основі була «суспільним, рухом широких мас за демократичні перетворення в країні, зініційованим реформаторською течією всередині КПЧ і представниками інтелігенції» [Дмитрук, 2011]. Хронологічно його визначають від січня 1968 р. (пленум ЦК Комуністичної партії Чехословаччини, обрання Александра Дубчека першим секретарем ЦК КПЧ) і до 21 серпня 1968 р. – часу вторгнення військ, підрозділів збройних сил СРСР і країн Варшавського договору до ЧССР

Радянські пропагандисти називали події в Чехословаччині «загрозою для соціалістичної системи». Розуміючи це, влада прагнула створити щільний заслін впливу демократичних процесів у ЧССР на радянське суспільство. Для цього ЦК КПРС надсилали первинним партійним організаціям т.зв. інформаційні листи, в яких «правильно» трактувалася політика партії для членів КПРС і широких прошарків населення. Формами ідеологічної і психологічної обробки населення стало проведення чисельних засідань партійних активістів, закритих і відкритих партійних зборів, масових мітингів у трудових колективах. Дієвий вплив на населення здійснювали радянські засоби масової інформації, які намагалося

дискредитувати демократичні процеси в Чехословаччині називаючи їх «контрреволюцією» і намаганням відновлення буржуазного ладу.

Та все ж інформація про події 1968 р. в Чехословаччині доходила в Україну і поширювалася серед широких кіл населення. Зокрема, таким каналом розповсюдження вістей стали засоби масової інформації Чехословаччини. Голова Закарпатської обласної ради В. Русин інформував першого секретаря ЦК КП України П. Шелеста про надходження в Закарпатську область періодичної преси з ЧССР. Так от, за даними «Союздруку», в область у 1968 році надходило 248 назв чехословацьких газет і журналів, загальним тиражем 4455 примірників, з них суспільно-політичних газет «Руде право» (Rudé právo), «Правда» (Pravda), «Свобода» (Svoboda) – 1195. З 1321 примірників газет 851 йшло за передплатою, 470 реалізувалося вроздріб. З 3134 примірників журналів 1833 передплачено, а решта – реалізується вроздріб. Переважна більшість передплатних видань – суспільно-політичні та науково-технічні. Для продажі вроздріб йшли в більшості спортивні та літературно-художні видання. За місцем розповсюдження чехословацьких видань по м. Ужгород припадало 1961 примірник, на інші населені пункти області – 2494. В. Русин «в зв'язку з останніми подіями в Чехословаччині» висловив думку, що «було б доцільним обмежити надходження періодичних видань в Закарпатську область» [ДАЗО, ф. Р-195, оп. 13, спр. 252, арк. 1–2].

Також про події, що відбувалися в ЧСР, громадяни України дізнавалися в процесі обміну офіційними делегаціями по лінії партійних, радянських, комсомольських, профспілкових органів, громадських організацій, культурних, спортивних товариств, туристських програм [Дмитрук, 2011].

У звіті закарпатського журналіста Василя Лендела, який у складі делегації журналістів України перебував з 5 по 16 травня 1968 р. у Чехословаччині вказувалося, що журналісти відвідали «ряд історичних місць Чехословаччини, зустрічалися з керівниками товариств радянсько-чехословацької дружби», які «добре обізнані з життям радянського народу, добре володіють російською мовою». У Празі відбулася зустріч із журналістам, на якій, щоправда не було представників провідних газет – «Руде право» (Rudé právo), «Млада фронта» (Mladá fronta) та інших.

Відзначається, що журналісти з України не мали можливості відвідати хоча б один кооператив чи підприємство і поспілкуватися «з простими людьми», що, на його думку, дозволило б «одержати повнішу уяву про нинішнє становище речей у Чехословаччині» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 6, спр. 55, арк. 45]. Це й не дивно, адже за словами О. Бажана: «Розробляючи програми візитів українських офіційних делегацій на рівні партійних, комсомольських органів до ЧССР, партійно-державний апарат республіки одночасно прагнув всілякими засобами звести нанівець неформальне спілкування між громадянами УРСР та Чехословаччини» [Бажан, 2020, с. 101]. Зате вся група у складі 34 чоловік взяла участь у мітингу, який відбувся 9 травня у Празі, на якому виступали президент ЧССР Л. Свобода та маршал СРСР С. Конев.

Днем перед цим у м. Градець-Карлове члени делегації взяли участь у «покладанні вінків до підніжжя танка, який першим у роки війни увірвався у місто». У дійстві приймали участь партійні працівники та воїни «місцевого гарнізону», загалом 250–300 осіб. У всіх «викликало подив», що у покладанні вінків не приймали участі містяни.

«Перебуваючи в Чехословаччині, проїжджаючи її міста і села, ми бачили дуже мало лозунгів і плакатів. Довелося здебільшого читати такі написи «Славні травневі дні», «Перше, п'яте і дев'яте травня». Ніяких антирадянських лозунгів чи плакатів, які були б спрямовані проти дружби з СРСР, ми не бачили. З розповідей пражан стало відомо, що протягом останнього часу в місті нерідко відбуваються невеликі і нечисленні демонстрації студентів», – звітуював В. Лендел [ДАЗО, ф. П-1, оп. 6, спр. 55, арк. 46]. До речі, у самий «розпал «Празької весни» за обмеження туристичних поїздок до Чехословаччини послідовно виступав Закарпатський обком КПУ. На початку серпня 1968 р. згідно з розпорядженням Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР було припинено обмін між радянськими та чехословацькими студентами» [Бажан, 2008, с. 41].

Сучасні дослідники справедливо вказують, що в контексті агітаційно-пропагандистської роботи, на тлі розвитку подій у Чехословаччині, вище партійне керівництво України важливу роль відводило обміну між порідненими областями УРСР та ЧСР учасниками художньої самодіяльності, спортсменами, ветеранами Другої світової війни тощо [Бажан, 2020, с. 101]. Прикладом такого обміну може служити виставка творів художників Закарпаття, яка відкрилась 7 червня 1968 р. в м. Кошице. У ній взяли участь «представники культурної громадськості Закарпатської області» – начальник обласного управління культури В. Керечанин, художники А. Кашшай, В. Свида, І. Шутев. У інформації В. Кашшай першому секретарю Закарпатського обкому КП України Ю. Ільницькому відзначалось, що виставка пройшла «на високому організаційному рівні», її відвідали «багато громадян міста», художники Східнославацького краю, секретарі крайового комітету комуністичної партії, керівники відділів освіти і культури. Висвітлювали все це інформаційні ресурси – преса, радіо, телебачення [ДАЗО, ф. П-1, оп. 6, спр. 55, арк. 90].

Культурна програма передбачала відвідання учасниками виставки Татр, пам'ятника радянським воїнам у м. Свидник, знайомство з музеями міст Лёвоча і Михайловце. Але головним завданням, на нашу думку, стало обговорення «внутрішньополітичного становища в Чехословаччині». Зокрема, 9 червня 1968 р. завідувач відділом культурних установ Східнославацького краю Ф. Сурняк, у розмові з В. Керечанином сказав, що «найбільшим злом теперішнього стану в Чехословаччині є те, що верхи сваряться між собою, а низи залишені самі на себе... В партійних органах панує розгубленість, невпевненість і це добре використовують праві елементи та екстремісти» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 6, спр. 55, арк. 91]. До націоналістичних організацій Ф. Сурняк відносив: клуб колишніх політичних в'язнів «К-231», метою

якого буцімто була «боротьба проти керівної ролі Комуністичної партії Чехословаччини»; «Клуб безпартійних», який залучав на свою сторону безпартійні маси, «щоб вирвати їх із-під впливу Комуністичної партії»; «Матиця Словенська», яка «переростає» в націоналістичну організацію [ДАЗО, ф. П-1, оп. 6, спр. 55, арк. 91].

Під час перебування делегації в Свиднику заступник директора Дукельського музею Іван Міндош прямо запитав В. Керечанина: «Чи правда, що закарпатці просяться до складу Чехословаччини, бо, мовляв, над українським населенням Закарпаття і в радянський час дають місцеві угорці». Своє запитання І. Міндош мотивував тим, що «хтось в Чехословаччині зробив і опублікував карту, згідно якої пропонується створити на території Словаччини федерацію для українського населення, включаючи і Закарпатську область». На що, за словами В. Керечанина, І. Міндошу прийшлося пояснити, «як у нас вирішено національну питання», а також «дана рішуча відсіч» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 6, спр. 55, арк. 93].

10 червня 1968 р. перед від'їздом делегацію прийняв секретар Східнославацького крайкому КПС Олексик, який «просив активізувати культурні зв'язки». Завершуючи свій звіт про перебування делегації художників В. Керечанин резюмував: «Вважаємо, що виставка художників Закарпаття в Кошицях є корисною не тільки тим, що мистецтво зближує народи. Вона проведе велику роботу по пропаганді соціалістичного реалізму в мистецтві на противагу абстракціонізму й модернізму, які тепер посіли провідне місце в творчості художників Чехословаччини» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 6, спр. 55, арк. 93–94].

Сучасні дослідники виділяють дві потужні інформаційні кампанії: у літній кампанії 1968 р. доводилось, що «соціалістична Чехословаччина стала об'єктом «шалених атак внутрішньої реакції й зовнішніх імперіалістичних сил» та «загрозі соціалізму в ЧСР» [Вовканич, Шніцер, с. 171]. Серпнева кампанія стосувалася «всенародного» обговорення повідомлення ТАРС про «братерську допомогу» військ ОВД Чехословаччині. Під час цієї кампанії радянським спецслужбам відводилося завдання боротися з «акціями ідеологічної диверсії противника» [Вовканич, Шніцер, с. 172]. Центральна обласна преса окрім офіційних повідомлень ТАРС, передруків з газети «Правда», зарясніла назвами статей в яких демонструвалась «братня допомога» Чехословаччині Радянським Союзом та країнами ОВД: «Підступи реакції приречені на провал» [Закарпатська правда, 1968, 22 серпня, с. 1], «Чого вони добивались. Розрахунки і прорахунки ворогів чехословацького народу» [Закарпатська правда, 1968, 22 серпня, с. 2], «Одноставне схвалення», «Допоможемо братам», «Допомога друзям», «Від усього серця» [Закарпатська правда, 1968, 23 серпня, с. 1], «Справа соціалізму непереможна», допомога своєчасна, потрібна» [Закарпатська правда, 1968, 24 серпня, с. 1], «Братні країни виконують свій інтернаціональний обов'язок» [Закарпатська правда, 1968, 24 серпня, с. 3], «Захистити справу соціалізму», «Ми з вами, брати», «Непорушне братерство» [Закарпатська правда, 1968, 25 серпня,

с. 1] тощо.

Органи державної безпеки пильно сліdkували за реакцією населення Закарпатської області на події в Чехословаччині. Для цього нерідко кдбшники навіть читали приватне листування. Так, студентка Ужгородського державного університету Л. Боровик у листі до батьків писала: «У мене все гаразд, якщо не вважати міжнародного становища взагалі й наших взаємин із Чехословаччиною зокрема. Не перебільшую, але паніка тут моторошна. У магазинах порожнеча, тобто сірників, солі, ковбаси немає» [Дмитрук, 2008, с. 13].

Зафіксували безпеkівці в висловлювання освітян. Так, вчитель біології Великобичківської школи-інтернату Рахівського району Закарпатської області І. Івасюк, який до 1958 р. мешкав у Чехословаччині, у розмові з колегами сказав: «Там, у ЧСР, справжня демократія, не те що в нас, а треба було б і в нас таку демократію». Ще категоричнішим був його колега-земляк, румун за національністю – вчитель Білоцерківської середньої школи І. Влад, який стверджував: «Трохи залишилося до того часу, коли з тими, хто стоїть при владі, ми розрахуємося...» [Дмитрук, 2008, с. 15–16]. Завідувачка дитячого садка № 5 м. Ужгорода Мінтілеску в приватній розмові заявляла: «Нині ситуація складніша, ніж в 1956 р. Усі озлоблені. За одну ніч мобілізували 300 автоматників, 70 медсестер, багато лікарів. Це вже мобілізація. А в 1956 р. діяла тільки армія. Боюся за чоловіка. Його призвали в армію, раптом пошлють у Чехословаччину. Там можуть відбутися зіткнення». Загалом за період з 21 серпня по 7 вересня 1968 р. було зафіксовано 1182 випадків висловлювань антирадянського спрямування, породжених введенням радянських військ в Чехословаччині. З них 303 випадки (25,8%) – це висловлювання проти введення військ та невтручання у внутрішні справи Чехословаччини [Вовканич, Шніцер, с. 171, 173].

Із цих 1182 випадків висловлювань, за словами О. Бажана, значна частина припадала на Закарпаття, адже тут проживає значний відсоток чехів. Другим фактором стало те, що в 1918 – 1939 роках Закарпаття було складовою частиною Чехословаччини: «Коли моніторили настрої, то відзначали, що серед жителів Закарпаття, котрі начитались про позитивні зміни в Чехословаччині, почались ностальгічні настрої, що, можливо, Закарпаття знову повернеться в Чехословаччину» [Шурхало, 2019].

Події в Чехословаччині справили сильне враження на українців. До прикладу, під час виборів до місцевих рад депутатів трудящих, які відбулися 16 березня 1969 р., на виборчих дільницях Києва та Мукачеве знайдено надписи на бюлетенях «Свободу Чехословаччині, свободу політв'язням в нашій країні», «Брежнев – окупант Чехословаччини та Угорщини» [Гват, 2010].

Обласне компартійне керівництво мало на меті донести «правду» про події в Чехословаччині до рядових комуністів та мешканців краю. До прикладу, 4 вересня 1968 р. в Закарпатській обком КП України надійшли матеріали «Про проведення в Ужгородському районі партійних зборів по ознайомленню комуністів з інформаційними матеріалами ЦК КПКР про події в Чехословаччині». Цей документ тривалий

час зберігалася в ДАЗО під грифом «Таємно». З нього довідуємося, що Ужгородський райком партії розпочав роботу з «ознайомлення» комуністів про події в Чехословаччині з 1 вересня 1968 р. Це «ознайомлення» пройшло у 71 партійних організаціях району у присутності 1548 членів і кандидатів у члени КПКР. В обговоренні взяли участь 197 активних комуністів. Всі одностайно «цілком і повністю схвалили рішення радянського уряду і урядів соціалістичних країн, про введення радянських і союзних військ в ЧСР», а також підсумки радянсько-чехословацьких «переговорів» у Москві 23–26 серпня 1968 р. [ДАЗО, ф. П-1, оп. 6, спр. 55, арк. 117].

В обговоренні комуніст партійної організації, а заодно й голова колгоспу «Вперед» Й. Куруц сказав, що з документів ЦК КПКР йому стало відомо, що «контрреволюція в Чехословаччині давно готувалась до своїх реакційних дій..., і що введення військ радянських і союзних було своєчасним заходом» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 6, спр. 55, арк. 117]. Політичну далекоглядність проявив і комуніст, пенсіонер колгоспу «Прогрес» Людвік Кіш, який у своєму виступі заявив, що «праві елементи в ЧСР забули, про допомогу Радянської Армії при Дуклі в 1944 році і Празького повстання де пліч-о-пліч радянські воїни і чехословаки вели боротьбу з німецькими фашистами... Політбюро ЦК КПКР разом з братніми партіями рішило ввести війська на територію Чехословаччини для того, щоб зберегти завоювання чехословацького народу, комуністичної партії і робітничого класу» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 6, спр. 55, арк. 118]. «Комуністи і кандидати району цілком і повністю схвалюють політичну лінію і практичну діяльність КПКР та Радянського Уряду, направлену на зміцнення соціалістичної системи в Європі, на зміцнення миру в усьому світі...», – резюмував секретар Ужгородського райкому КП України Г. Шманько [ДАЗО, ф. П-1, оп. 6, спр. 55, арк. 120].

Подібні висловлювання потрапили і до звіту зав. кабінетом політосвіти Ужгородського райкому КП України М. Кортина. Зокрема, робітниця Ужгородського райпромкомбінату «тов. Костюк» сказала, «що в сучасній обстановці слід посилити ідеологічну роботу серед робітників, тому, що ворожі радіостанції стали вести круглодобові передачі в зв'язку з подіями в Чехословаччині» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 6, спр. 55, арк. 121].

Збори з обговорення інформації КПКР Перечинського райкому КП України також пройшли «при хорошій активності всіх комуністів». Разом з тим комуністи району «ставили питання про посилення масово-роз'яснюючої роботи серед робітників, колгоспників та населення словацької національності в с. Т. Ремета та Перечин» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 6, спр. 55, арк. 125].

З 18 по 21 жовтня, після тривалої перерви, Чехословаччину відвідала перша група радянських туристів із Закарпатської області в кількості 32 людей. На обіді в готелі «Слован» міста Кошиці директор ресторану Яна Ондрушкова в привітанні висловила співчуття з приводу серпневих подій. Для туристів стало «неочікуваним і незрозумілим побачити в Кошицях меморіальну дошку в «честь» померлих 4

громадянам міста під час серпневих подій». В місті Пряшів в готелі «Дукла» туристи ранком виявили надпис на наліпному брудом автобусі «Загарбники ЧССР». По дорозі у Високі Татри близько м. Попрад побачили стрілку й надпис: «Москва на Схід». На огорожах вулиць радянські туристи бачили вже закрашені надписи, але деякі ще збереглися: «Не хочу Дубчека», «Питаємо Дубчека хто він». На питання чому наявні такі надписи гід відповів, що є уряд, міліція, тож хай затирають ці надписи» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 6, спр. 55, арк. 139].

Повільно і обережно тривало відновлення двосторонніх контактів між керівництвом Закарпатської області УРСР і сусіднім Східнословачьким крайовим комітетом Чехословаччини. Лише через два місяці від вторгнення союзних військ, 21 жовтня 1968 р., відбулася перша зустріч керівництва цих регіонів. До зустрічі також долучились представники Михаловецького округу та Ужгородського району. Голова Східнословачького крайового національного комітету Й. Гаврішка вручив запрошення обкому та облвиконкому на святкування 50-ої річниці утворення Чехословачької Республіки, яка мала відбутися 25 жовтня 1968 року. Також мова йшла про обмін делегаціями на наступний 1969 рік [ДАЗО, ф. Р-195, оп. 13, спр. 252, арк. 25–26].

Одним із організаторів цієї зустрічі став заступник голови Східнословачького крайового національного комітету «тов. Кубашовський». На попередній домовленості 15 жовтня 1968 р. Кубашовський «проінформував» закарпатську делегацію «про внутрішню ситуацію в краї», яку охарактеризував як «складну» [ДАЗО, ф. Р-195, оп. 13, спр. 252, арк. 28].

30 жовтня 1968 р. «делегація трудящих» Закарпатської області у складі: В. Русина – голови Закарпатського облвиконкому, Е. Ваша – секретаря Мукачівського міськкому КП України та І. Чуса – Героя Соціалістичної Праці, бригадира комплексної бригади Усть-Чорнянського лісокомбінату звітувала в Київ про відвідання Чехословаччини. Інформація містила 11 сторінок і була передана «по ВЧ зв'язку в першу приймальню ЦК КП України». Її приймали стенографістки Крякова, Добровольська, Сідорцева [ДАЗО, ф. Р-195, оп. 13, спр. 252, арк. 44].

Офіційна частина включала покладання вінків до пам'ятника радянським воїнам у м. Кошиці, обід, присутність на засіданні крайового комітету партії, національного комітету і крайового комітету народного фронту присвяченого 50-літтю Чехословачької

республіки. В. Русин на цьому засіданні «виступив з доповіддю і вручив їм портрет В.І. Леніна, виготовлений умільцями Закарпаття» [ДАЗО, ф. Р-195, оп. 13, спр. 252, арк. 33]. Делегація також відвідала міста Бардіїв і Свидник.

Та закарпатську делегацію, особливо перших двох її членів, цікавила політична ситуація в ЧССР. Зі слів секретаря крайкому партії Бобонько, «становище в країні залишається поки напруженим» [ДАЗО, ф. Р-195, оп. 13, спр. 252, арк. 34]. Нібито в партію потрапили антисоціалістичні елементи. Як приклад, назвав факт, коли на Кошицькому металургійному заводі спитали дівчину, чому вона вступила в партію, вона йому відповіла: «Я вступила в комуністичну партію тому, що ця партія зараз веде боротьбу проти СРСР» [ДАЗО, ф. Р-195, оп. 13, спр. 252, арк. 35].

У звіт потрапили й слова секретаря Свидницького окружного комітету партії М. Кудзея, що керівництвом КПЧ і уряд боячись студентських заворушень в період святкування 28 жовтня, для цього розпустили більшість студентів на канікули» [ДАЗО, ф. Р-195, оп. 13, спр. 252, арк. 40]. «Де б ми не були, з ким би не зустрічались, особливо з тими людьми, які мають симпатію до Радянського Союзу, ми бачили, що люди просять зустрічі з радянськими товаришами. Це надає їм впевненості в своїй роботі. В процесі роботи з керівниками краю видно, що до цих пір вони не можуть примиритися з перебуванням радянських військ в Чехословаччині» [ДАЗО, ф. Р-195, оп. 13, спр. 252, арк. 41]».

Висновки. Як бачимо, події Празької весни перебували під особливим контролем комуністів. На Закарпатську партійну організацію з боку ЦК КП України покладалися особливі завдання – моніторити ситуацію яка відбувається в сусідній з областю Чехословаччині. Тим більше, що Закарпаття до 1945 р. було складовою її частиною. Через особисті контакти, звіти різноманітних делегацій Закарпатський обком отримувал інформацію про події в ЧССР в 1968 р. Ця інформація негайно ж передавалася в ЦК КП України. На жаль, документальна база Державного архіву Закарпатської області з приводу подій в Чехословаччині значно підчищена. Зокрема вилучені документи фонду П-1 – матеріали III-го пленуму обкому компартії України, на якому розглядалось питання про події в Чехословаччині. Тому подальші пошуки вбачаємо у виявленні документів, які стосуються проблеми у інших фондах ДАЗО. А також опрацювання центральних архівів України.

Список використаних джерел

- Бажан, О., 2008. Суспільні настрої в Україні у ході чехословачької кризи 1968 року за донесеннями радянських спецслужб, *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, Київ, № 1/2 (30/31), с. 37–53.
- Бажан, О., 2020. Петро Шелест і чехословачька криза 1968 року, *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*, Київ, випуск 25, с. 98–118.
- Вовканич, І., Шніцер, І., 2021. Реакція України та Румунії на події «Празької весни» 1968 року, *Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність*, Satu Mare – București, с. 167–178.
- Гвань, І., 2010. «Празька весна» 1968 року і реакція в суспільстві Української РСР. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/2137063.html> (візит 03.11.2023).
- Державний архів Закарпатської області. (ДАЗО), ф. П-1, опис 6 фонду, на 102 арк.
ДАЗО, ф. П-1, оп. 6, спр. 55, на 140 арк.
ДАЗО, ф. Р-195, оп. 13, спр. 252, на 44 арк.
- Десятничук, І., 2007. «Празька весна» 1968 р.: становлення громадянського суспільства: автореф. дис. ... канд. іст. наук, Київ, 20 с.

- Дмитрук, В., 2002. *Реакція українського суспільства на події 1968 р. в Чехословаччині: громадська думка, форми протесту, позиція владних структур*: автореф. дис. ... канд. іст. наук, Харків, 20 с.
- Дмитрук, В., 2008. «Празька весна» і Україна. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*, Київ, № 1/2 (30/31), с. 7–37.
- Дмитрук, В., 2011. «Празька весна» 1968. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Prazka_vesna. (візит 03.11.2023).
Закарпатська правда.
- Зін'юк, Ю., Калитко, С., Кравчук, О., Поп, І., 2017. *Нариси історії Чехії*. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 464 с.
- Король, І., 2010. «Празька весна» 1968 року і реакція світової громадськості, Ужгород: Ліра, 183 с.
- Кріль, М., 2006. *Історія Словаччини*: навч. Посібник, Львів: Видавництво Львівського університету ім. І. Франка, 263 с.
- Мішанин, В., 2012. Втрачені документи Державного архіву Закарпатської області з питання радянізації Закарпаття 1946 – 1950 рр., *Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Історія*. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», вип. 29, с. 182–187.
- Постоловський Р., Слесаренко А., 2018. «Празька весна» 1968 року в Чехословаччині в українській історіографії, *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвідомчий збірник наукових праць*, вип. 27. с. 106–119.
- Постоловський, Р., 2016. «Празька весна» 1968 р. у Чехословаччині в англomовній західній історіографії, *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць*, Рівне, вип. 27, с. 273–275.
- Постоловський, Р., 2017. «Празька весна» 1968 р. у новітній чеській історіографії, *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць*, Рівне, вип. 29, с. 257–261.
- «Празька весна» у документах Галузевого державного архіву Служби безпеки України (Упорядник О. Бажан). 2008, *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*, Київ, № 1/2 (30/31), с. 54–137.
- Філіпчук, І., 2015. *Формування ідей «Празької весни» (1956 – 1968 рр.)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук, Київ, 19 с.
- Шурхало, Д., 2019. *Вторжение в Чехословакию и Украина. КГБ УССР насчитал 1182 антисоветских случаев*. URL: <https://argumentua.com/stati/vtorzhenie-v-chekhoslovakiyu-i-ukraina-kgb-ussr-naschital-1182-antisovetskikh-slucaev>. (візит 03.11.2023).
- Benčík, A., Navrátil, J., 1990. *Vojáci a «Pražské jaro» 1968*, Praha: Sdružení Vojenská obroda, 54 s.
- Benčík, A., Domaňský, J., 1990. *21. srpen 1968*, Praha: Tvorba, 156 s.
- Břeňová, V., Rohlíková, S., 2013. *Pražské jaro '68: bibliografie*, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2013. 347 s.
- Míchalek, S., 2008. *Rok 1968 a Československo: postoj USA, Zapadu a OSN*, Bratislava: Prodama, 290 s.
- Novák, M., 2021. *Pražské jaro 1968. Přerušená revoluce?* [Prague Spring 1968. Interrupted Revolution?], Praha: Academia, 279 s.
- Šnicer, I., 2012. Reakcia ukrajinskej verejnosti na udalosti Pražskej Jari 1968. *Protikomunistický odboj v strednej a východnej Európe*, Bratislava: Ústav pamäti národa, s. 367–379.

References

- Bazhan, O., 2008. *Suspil'ni nastroyi v Ukrayini u khodi chekhoslovats'koyi kryzy 1968 roku za donesennyamy radyans'kykh spetssluzhb* [Public sentiment in Ukraine during the Czechoslovak crisis of 1968 according to the reports of the Soviet special services], *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–K–HB*, Kyiv, № 1/2 (30/31), s. 37–53. (in Ukrainian).
- Bazhan, O., 2020. *Petro Shelest i chekhoslovats'ka kryza 1968 roku* [Petro Shelest and the Czechoslovak Crisis of 1968], *Ukrayina XX st.: kul'tura, ideolohiya, polityka*, Kyiv, vypusk 25, s. 98–118. (in Ukrainian).
- Vovkanych, I., Shnitsler, I., 2021. *Reaktsiya Ukrayiny ta Rumuniyi na podiyi «Praz'koyi vesny» 1968 roku* [Reaction of Ukraine and Romania to the events of the «Prague Spring» of 1968], *Rumyns'ko-ukrayins'ki vidnosyny. Istoriya ta suchasnist'*, Satu Mare – București, s. 167–178. (in Ukrainian).
- Hvat', I., 2010. «Praz'ka vesna » 1968 roku i reaktsiya v suspil'stvi Ukrayins'koyi RSR ["Prague Spring" of 1968 and the reaction in the society of the Ukrainian SSR]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/2137063.html>. (03.11.2023). (in Ukrainian).
- Derzhavnyy arkhiv Zakarpat-s'koyi oblasti (DAZO), f.P-1, opis 6 fondy, na 102 ark. (in Ukrainian).
- DAZO, f.P-1, op. 6, spr. 55, na 140 ark. (in Russian, in Ukrainian).
- DAZO, f. R-195, op. 13, ark. 252, na 44 ark. (in Russian, in Ukrainian).
- Desyatnychuk, I., 2007. «Praz'ka vesna» 1968 r.: *stanovlennya hromadyans'koho suspil'stva* [«Prague Spring» of 1968: the formation of civil society]: avtoref. dys. ... kand. ist. Nauk, Kyiv, 20 c. (in Ukrainian).
- Dmytruk, V., 2002. *Reaktsiya ukrayins'koho suspil'stva na podiyi 1968 r. v Chekhoslovachchyni: hromads'ka dumka, formy protestu, pozyciya vladnykh struktur* [Reaction of Ukrainian society to the events of 1968 in Czechoslovakia: public opinion, forms of protest, position of power structures]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk, Kharkiv, 20 c. (in Ukrainian).
- Dmytruk, V., 2008. «Praz'ka vesna» i Ukrayina [«Prague Spring» and Ukraine.]. *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–K–HB*, Kyiv, № 1/2 (30/31), s. 7–37. (in Ukrainian).
- Dmytruk, V., 2011. «Praz'ka vesna» 1968 [«Prague Spring» 1968]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Prazka_vesna. (03.11.2023). (in Ukrainian).
Zakarpat-s'ka Pravda.
- Zin'ko, Yu., Kalytko, S., Kravchuk, O., Pop, I., 2017. *Narysy istoriyi Chekhiyi* [Essays on the history of the Czech Republic] *Navchal'nyy posibnyk dlya studentiv vyshchyykh navchal'nykh zakladiv*, Vinnytsya: TOV «Nіlan-LTD», 464 s. (in Ukrainian).
- Koro', I., 2010. «Praz'ka vesna» 1968 roku i reaktsiya svitovoyi hromads'kosti [«Prague Spring» of 1968 and the reaction of the world public], Uzhhorod: Lira, 183 s. (in Ukrainian).
- Kril', M., 2006. *Istoriya Slovachchyny* [History of Slovakia]: navch. Posibnyk, L'viv: Vydavnytstvo L'vivs'koho universytetu im. I. Franka, 263 s. (in Ukrainian).
- Mishchanyn, V., 2012. *Vtracheni dokumenty Derzhavnogo arkhivu Zakarpat-s'koyi oblasti z pytannya radyanizatsiyi Zakarpattya 1946 – 1950 rr.* [Lost documents of the State Archive of the Transcarpathian region on the Sovietization of Transcarpathia 1946 – 1950]. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho universytetu : Seriya: Istoriya*, Uzhhorod: Vydavnytstvo UzhNU «Hovertla», Vyp. 29, s. 182–187. (in Ukrainian).

Postolovs'kyy, R., Slesarenko, A., 2018. «Praz'ka vesna» 1968 roku v Chekhoslovachchyni v ukrajyns'kyi istoriohrafii [«Prague Spring» of 1968 in Czechoslovakia in Ukrainian historiography], *Mizhnarodni zv'yazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky: mizhvidomchyy zbirnyk naukovykh prats'*, vyp. 27, s. 106–119. (in Ukrainian).

Postolovs'kyy, R., 2016. «Praz'ka vesna» 1968 r. u Chekhoslovachchyni v anhlomovnii zakhidni istoriohrafii [«Prague Spring» of 1968 in Czechoslovakia in English-Language Western Historiography], *Aktual'ni problemy vitchyznyanoi ta vsesvitn'oyi istoriyi: Naukovi zapysky Rivnens'koho derzhavnoho humanitarnoho universytetu: Zbirnyk naukovykh prats'*, Rivne, vyp. 27, s. 273–275. (in Ukrainian).

Postolovs'kyy, R., 2017. «Praz'ka vesna» 1968 r. u novitniy ches'kiy istoriohrafii [«Prague Spring» of 1968 in modern Czech historiography]. *Aktual'ni problemy vitchyznyanoi ta vsesvitn'oyi istoriyi: Naukovi zapysky Rivnens'koho derzhavnoho humanitarnoho universytetu: Zbirnyk naukovykh prats'*, Rivne, vyp. 29, s. 257–261. (in Ukrainian).

«Praz'ka vesna»u dokumentakh Haluzevoho derzhavnoho arkhivu Sluzhby bezpeky Ukrainy (Uporyadnyk O. Bazhan) [«Prague Spring» in the documents of the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine (Editor O. Bazhan)]. 2008, *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-K-HB*, Kyiv, № 1/2 (30/31), s. 54–137. (in Ukrainian).

Filipchuk, I., 2015. *Formuvannya idey «Praz'koyi vesny» (1956 – 1968 rr.)* [Formation of ideas of the «Prague Spring» (1956 – 1968)]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk, Kyiv, 19 c. (in Ukrainian).

Shurkhalo, D., 2019. *Vtorzheniye v Chekhoslovakiyu i Ukraina. KGB USSR naschital 1182 antisovetskikh sluchayev* [Invasion of Czechoslovakia and Ukraine. The KGB of the Ukrainian SSR counted 1,182 anti-Soviet cases]. URL: <https://argumentua.com/stati/vtorzhenie-v-chekhoslovakiyu-i-ukraina-kgb-ussr-naschital-1182-antisovetskikh-sluchaev>. (03.11.2023). (in Russian).

Benčík, A., Navrátil, J., 1990. *Vojaci a «Pražské jaro» 1968*, Praha: Sdružení Vojenská obroda, 54 s. (in Czech).

Benčík, A., Domaňský, J., 1990. *21. srpen 1968*, Praha: Tvorbá, 156 s. (in Czech).

Břeňová, V., Rohlíková, S., 2013. *Pražské jaro '68: bibliografie*, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 347 s. (in Czech).

Míchalík, S., 2008. *Rok 1968 a Československo: postoj USA, Zapadu a OSN*, Bratislava: Prodama, 290 s. (in Slovak).

Novák, M., 2021. *Pražské jaro 1968. Přerušená revoluce?* Praha: Academia, 279 s. (in Czech).

Šnicer, I., 2012. *Reakcia ukrajinskej verejnosti na udalosti Pražskej Jari 1968, Protikomunistický odboj v strednej a východnej Európe*, Bratislava: Ústav pamäti národa, s. 367–379. (in Slovak).

Vasyl Mishchanyn

Doctor of History, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Modern History of Ukraine and foreign countries of the Uzhhorod National University, Uzhhorod

ECHOES OF THE «PRAGUE SPRING» OF 1968 IN TRANSCARPATHIA: ACCORDING TO THE MATERIALS OF THE STATE ARCHIVE OF THE TRANSCARPATHIAN REGION

The article highlights the question of the reaction of the party and Soviet leadership, as well as the population of the Transcarpathian region to the events in Czechoslovakia in 1968. The study is based on the materials of the State Archive of the Transcarpathian Region, which were not previously published. We note that the archive did not include the main documents - the materials of the 3rd plenum of the regional committee of the Communist Party of Ukraine, which considered the issue of events in Czechoslovakia. This happened at the level of acquisition of the fund in October 1990. In total, 25 cases P-1 have been withdrawn from the description of 6 funds. Some materials are preserved in the «Soviet» fund R-195. We are talking about the certificates and information that the party and Soviet leadership sent to the republican center, as well as letters from the chairman of the regional executive committee of the Transcarpathian regional council V. Rusin and the head of the culture department of the Transcarpathian regional executive committee V. Kerechanin to the first secretary of the Transcarpathian regional committee of the Communist Party of Ukraine Yu. Ilnitsky. The Soviet leadership saw the events in Czechoslovakia as a direct threat to the socialist system. Therefore, the propagandists were entrusted with the task of «correctly» conveying the party's policy for members of the CPSU, as well as broad segments of the population. For this, special information letters were sent in the region of the Ukrainian SSR. Researchers have identified at least two propaganda campaigns to interpret the «Prague Spring»: the first (summer 1968) – aimed at supporting the official position of the USSR on the events in Czechoslovakia; the second – in August 1968 – from the «popular» discussion of the TASS message about «fraternal assistance» – the introduction of troops of the Warsaw Pact Organization into Czechoslovakia. Under special supervision was the Transcarpathian region – the territory that in 1920-1930. was an integral part of Czechoslovakia. Here, state security agencies especially closely monitored the reaction of the population to events in Czechoslovakia. A significant number of the recorded 1,182 cases of critical statements and assessments of the situation from «anti-Soviet positions», were in Transcarpathia. The leadership of the region was entrusted with a number of tasks: through the exchange of delegations through party, Soviet, Komsomol, trade union bodies, public organizations, cultural and sports societies, journalists to communicate with the leadership of the East Slovak region, to receive the necessary information from them regarding the development of events in Czechoslovakia; inform the senior republican leadership; restrict access to information that came from Czechoslovakia through radio, television, the press; propaganda processing of ordinary members of the CPSU and the population of the Transcarpathian region.

Keywords: Czechoslovakia, «Prague spring», 1968 year, Soviet Union, the State archive of the Transcarpathian Region, Transcarpathia, communist party.

ВЗАЄМОДІЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПИТАННІ ПРОТИДІЇ РОСІЙСЬКІЙ ПРОПАГАНДИ

Віктор Легкодух

ад'юнкт штатний науково-організаційного відділу Національної академії сухопутних військ імені
гетьмана Петра Сагайдачного, Львів

E-mail: desantura972@gmail.com

ResearcherID: HZM-1955-2023

<https://orcid.org/0000-0002-3823-1619>

У даній статті розглядається проблема взаємодії Збройних Сил України та громадянського суспільства у питанні протидії російській пропаганді. Обґрунтовується ідея про те, що громадянське суспільство в Україні є постійним учасником публічно-політичних процесів та виконує компенсаторну функцію на тлі обмеженого внутрішнього потенціалу державно-управлінського впливу та інститутів державної влади в питаннях забезпечення національної безпеки. У статті з'ясовано особливості взаємодії ЗСУ та громадянського суспільства в рамках конвенційної війни та на тлі гібридної, інформаційної війни. З'ясовано, що українське громадянське суспільство має вагомий досвід захисту національних інтересів та допомоги силам оборони України ще з 2014 р. За весь період гібридної війни можливості та ефективність взаємодії ЗСУ та громадянського суспільства у питаннях оборони держави значно підвищилися та досягли свого піку на тлі повномасштабного вторгнення у 2022 р. У статті порушується тема російської пропаганди проти українського громадянського суспільства, розкриваються основні етапи періодизації інформаційної війни росії проти України, особливості інформаційних спецоперацій та їх ефективність починаючи з 2014 р. Встановлено, що Україна, не маючи на початку сучасного протистояння з росією продуктивних засобів боротьби з ворожою пропагандою, на сьогодні накопичила вагомий арсенал ресурсів, включаючи можливості ЗМІ, сил оборони держави та громадянського суспільства. На основі вивчення можливостей взаємодії ЗСУ та громадянського суспільства у питанні протидії російській пропаганді, автор дійшов висновку, що на сьогодні Україна має багатий, але розрізнений, несистематизований досвід боротьби з пропагандою. Важливою задачею у рамках взаємодії ЗСУ та громадянського суспільства у цьому питанні є створення єдиної концепції, яка допоможе узгодити взаємодію всіх задіяних у інформаційній боротьбі органів ЗСУ та його оборонних відомств, ЗМІ, а також громадянського суспільства. Встановлено, що ЗСУ мають співпрацювати зі ЗМІ, громадськими організаціями та суспільством над спільними кроками у протидії російській пропаганді, а також поліпшувати рівень своєї взаємодії з громадянським суспільством.

Ключові слова: Збройні Сили України, громадянське суспільство, інформаційна війна, російська пропаганда, протидія пропаганді.

Постановка проблеми. Громадянське суспільство є важливим елементом функціонування держави, рушійною силою історії та розвитку правової системи в країні. Сценарії взаємодії громадянського суспільства та державної влади можуть бути різними – від підтримки та допомоги до протистояння та революцій. Важливу роль громадянське суспільство відіграє і в умовах сучасних війн та збройних конфліктів, що засвідчили як приклади війн у рамках так званої «Арабської весни» в арабських країнах, так і досвід війн у Європі наприкінці ХХ – початку ХХІ ст.

Україна, яка на сьогодні ще розбудовує свою демократичну систему, має досить потужне громадянське суспільство, яке вагомо впливає на події в державі. Саме завдяки силам громадянського суспільства Україна протягом своєї історії чинила опір зовнішнім та внутрішнім ворогам. Лише за останні роки наша держава пережила кілька революцій (Революція на граніті (1990 р.), Помаранчева революція (2004 – 2005 рр.), Революція гідності (2013 – 2014 рр.) ініційованих та реалізованих громадянським суспільством. Відповідно, громадянське суспільство в Україні є постійним учасником публічно-політичних процесів.

Ще одна вагома задача громадянського суспільства в Україні, як у країні, яка має потужного споконвічного ворога на своїх північних та східних кордонах та весь час стикається із зовнішніми загрозами безпеці, це підтримка обороноздатності держави. На думку С. Дроботова, в умовах, коли внутрішній потенціал державно-управлінського впливу та інститутів державної влади в питаннях забезпечення національної безпеки вичерпується, саме інститути громадянського суспільства в Україні беруть на себе низку функцій в цій сфері [Дроботов, 2019, с. 14]. Саме таким чином діяло українське громадянське суспільство у 2014 р. на тлі гібридної агресії росії та фактичного занепаду оборонної системи України. Саме громадянське суспільство вагомо компенсувало брак кадрових військових, матеріального забезпечення війська та дозволило Україні відстояти значну частину своїх територій, які прагнув захопити ворог.

Кардинальним чином сприйняття ролі громадянського суспільства у воюючій країні змінив досвід війни росії проти України починаючи з 2014 р., включно з етапом повномасштабного вторгнення з 24 лютого 2022 р. Цю війну низка політичних аналітиків та світових ЗМІ вже охрестили «народною війною»

через вагому частку народного спротиву та підтримки Збройних Сил України зі сторони громадянського суспільства [Leicester, 2022]. Така підтримка має вагомий вплив на перебіг військових дій та посилює обороноздатність країни в умовах протистояння потужнішому та чисельнішому ворогу.

Громадянське суспільство та ЗСУ можуть взаємодіяти у різних напрямках – як у рамках конвенційної війни (підтримка сил оборони зі сторони волонтерів, збори коштів населенням на придбання спорядження чи зброї, залучення активних членів суспільства до добровільних формувань чи до ЗСУ тощо), так і в інформаційній площині, протидіючи ворожій пропаганді, яка часто спрямована саме проти громадянського суспільства. Це обумовлює актуальність вивчення шляхів взаємодії ЗСУ та громадянського суспільства у питаннях протидії російській пропаганді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання взаємодії ЗСУ та громадського суспільства активно вивчаються та розробляються на сьогодні. Більшість вчених приділяють увагу принципам, законодавчій основі такої взаємодії (зокрема, у працях І. Коропатніка [Коропатнік, 2016], Л. Кравченко, Т. Нікітюк, В. Лукічова, В. Арнаутової [Кравченко та ін., 2021], Н. Оніщенко, С. Сунегіна [Оніщенко, Сунегін, 2023], В. Пашинського [Пашинський, 2021] та ін.). Розробляються науковцями також і питання протидії російській пропаганді (А. Близнюк [Близнюк, 2015], Ж. Денисюк [Денисюк, 2021], Ю. Лапаєв [Лапаєв, 2017], А. Михайличенко [Михайличенко, 2017], Ю. Петручок [Петручок, 2018], Т. Чернишова [Чернишова, 2021], Ю. Юринець [Юринець, 2022] та ін.).

Значно підвищився інтерес науковців, військових та представників громадянського суспільства до питань взаємодії громадянського суспільства з сектором безпеки України у 2021 р., коли Україна вперше після подій 2014 р. стикнулася із загрозою повномасштабного вторгнення росії на наші території. Питання налагодження такої взаємодії розроблялися у публікаціях П. Богуцького [Богуцький, 2021], К. Дашкової [Дашкова, 2021], В. Дзюби [Дзюба, 2021]. Питання громадського нагляду за сектором безпеки і оборони у сфері військово-технічного співробітництва розроблялося у статті Д. Севост'яненко [Севост'яненко, 2021], тоді як проблеми інформаційної безпеки взаємодії суб'єктів публічного адміністрування з громадськістю вивчає С. Онопрієнко [Онопрієнко, 2021].

Цінною у рамках окресленої тематики дослідження є праця О. В. Курбана «Сучасні інформаційні війни в мережевому он-лайн просторі» [Курбан, 2016], у якій висвітлені питання прийомів та механізмів ведення інформаційної війни у соціальних мережах, у тому числі автор частково торкається досвіду України у здійсненні інформаційних операцій засобами військових відомств та волонтерських і активістських проєктів.

В. Ф. Загурська-Антонюк також вдається до вивчення політично-інформаційних безпекових механізмів в українській державній системі у контексті геополітичних змін, звертаючи особливу увагу на стратегічні комунікації як обмін смислами та ідеями на

підтримку національних цілей (тобто стратегічно). Дослідниця впевнена, що Україна повинна приділяти вагому увагу розвитку таких стратегічних комунікацій між оборонними відомствами та суспільством, спочатку на законодавчому рівні, а потім і на практиці [Загурська-Антонюк, 2020].

Втім, попри вже наявні розробки проблеми, питання взаємодії ЗСУ та громадянського суспільства у сфері протидії російській пропаганді залишається відкритим та потребує вивчення та розробки, особливо – з урахуванням умов повномасштабної війни росії проти України, що розпочалася у 2022 р.

Мета цієї статті полягає у вивченні напрямків взаємодії ЗСУ та громадянського суспільства у питанні протидії російській пропаганді.

Для досягнення поставленої мети роботи необхідно виконати ряд завдань, серед яких:

- визначити законодавчі основи взаємодії ЗСУ та громадянського суспільства у питанні протидії російській пропаганді;
- з'ясувати специфіку російської пропаганди як засобу впливу на українське громадянське суспільство;
- окреслити шляхи співпраці ЗСУ та громадянського суспільства у галузі інформаційної гігієни та протидії російській пропаганді.

Виклад основного матеріалу. Громадянське суспільство відіграє одну з ключових ролей у протидії України російській військовій агресії починаючи з 2014 р. та по сьогодні. Звіт за результатами соціологічного дослідження «Громадянське суспільство в Україні в умовах війни – 2022» демонструє, що за рік повномасштабної війни з росією лише найбільші благодійні фонди («United24», БФ «Повернись живим» та БО «Благодійний фонд Сергія Притули») зібрали на потреби ЗСУ близько 1 млрд. доларів. За цей період було зареєстровано 2 760 нових ГО, які допомагають ЗСУ, здійснюють гуманітарні місії та інформаційну підтримку суспільства під час війни [Громадянське суспільство в Україні в умовах війни – 2022].

Окрім того, вагоме значення мають не лише благодійні організації та волонтери, але й звичайні громадяни – показовим є феномен української територіальної оборони, яка значно посилила позиції ЗСУ та оборонні можливості України у перші дні та тижні повномасштабного наступу на Україну; відчутним є також вплив руху опору населення на окупованих територіях, що яскраво засвідчили, наприклад, антиросійські мітинги в Херсоні, Мелітополі, Бердянську та інших містах під час окупації цих міст росіянами у 2022 р., а також діяльність партизан на всій окупованій ворогом території України [Назарова, 2022].

Співпраця ЗСУ та громадянського суспільства має юридичні підстави. Зокрема, у Законі України «Про національну безпеку України» (ст. 12) вказано, що сектор безпеки і оборони включає, крім іншого, також громадян країни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки [Про національну безпеку України]. Тобто законодавцем громадянське суспільство визначається як суб'єкт забезпечення оборони держави.

Ця стаття Закону України «Про національну

безпеку України» безпосередньо реалізується щонайменше починаючи з 2014 р. та першого гібридного вторгнення Росії на українські території. Громадяни активно підтримують ЗСУ та інші сили оборони держави, об'єднуючись у добровільні військові формування, поповнюючи лави ЗСУ, займають волонтерською, благодійною діяльністю, жертвуючи кошти та інші ресурси на потребу української армії чи людей, що постраждали від військових дій.

Втім, співпраця ЗСУ та громадянського суспільства має обоюсторонній характер – не лише населення та громадські організації допомагають війську, але й ЗСУ забезпечують безпеку та можливості функціонування громадянського суспільства в умовах війни. Одним із обов'язків ЗСУ є забезпечення безпеки громадян України та громадських організацій.

У цьому дослідженні звернемо увагу на взаємодію ЗСУ та громадянського суспільства у сфері протидії російській пропаганді. Пропаганда є одним із елементів гібридної війни росії проти цивілізованих країн світу, який загрожує громадянському суспільству навіть у тилу, далеко від лінії фронту. Війна росії проти України, яка почалася 2014 р., мала гібридний, асиметричний характер. У цій війні ворог застосував проти України весь свій потужний арсенал пропаганди та дезінформації, який росія «успадкувала» від СРСР. Для рф пропаганда є одним із найбільш обширних та детально розроблених інструментів впливу на власне суспільство й оточуючі країни.

Російська пропаганда поширюється багатьма каналами – російськими та іноземними проросійськими ЗМІ, у тому числі масовано через мережу Інтернет та соціальні мережі, вустами російських посадовців чи інших «рупорів» пропаганди на різних рівнях, у вигляді друкованих матеріалів безпосередньо у зоні бойових дій, через науку, літературу, спорт та ін. У своїх пропагандистських наративах росіяни використовують весь арсенал пропагандистських прийомів, розроблених свого часу як радянськими, так і нацистськими пропагандистами – це прийоми «гнилого оселедця», «велика брехня», «абсолютна очевидність», методи багаторазового повторення, напівправди, прийом «40/60» та ін. Ю. Петручок та Г. Щигельська також виокремлюють такі типи пропагандистських матеріалів, які використовує росія: «наклеювання ярликів», «пересмикування фактів», «свідки» тощо [Петручок, Щигельська, 2018].

Пропагандистська кампанія росії проти України найбільш активно розгорталася у 2014–2015 рр., оскільки виконувала свою провідну задачу – підтримку військової агресії росії та заперечення цієї військової агресії для українського, російського та західного суспільств. Починаючи з грудня 2013 р. російська пропаганда займалася дискредитацією протестного руху в Україні, розпалюванням ворожнечі між східними та західними регіонами України, а також підтримкою проросійських політиків та сил, інформаційний супровід так званого «Антимайдану».

Умовно з вересня 2015 р. можна було спостерігати націленість російської пропаганди на інформаційний супровід переорієнтації росії з повного протистояння

із Заходом до поступового налагодження співпраці та розрядки [Бурковський, 2017]. Втім, ця ситуація змінилася й до 2021 р. росія знову вийшла на шлях ескалації конфлікту, накопичення військ на кордонах з Україною та формування загрози повномасштабного вторгнення в Україну, яке відбулося 24 лютого 2022 р.

Пропаганда рф проти України здебільшого поділяється на три основні напрямки: 1) проти цивільного населення; 2) проти військовослужбовців; 3) формування негативного образу України закордоном. У компетенції ЗСУ здебільшого знаходиться протидія пропаганді рф, спрямованій проти українських військовослужбовців. Для цього на полі бою використовуються, зокрема, засоби РЕБ, які окрім своїх основних бойових задач можуть також використовуватися для протидії SMS-розсилкам пропагандистських меседжів, покликаних негативно впливати на морально-психологічний стан військовослужбовців.

Окрім того, важливою є й протидія пропаганді рф проти цивільного населення України. Зважаючи на вагомий роль підтримки громадянським суспільством сил оборони, не можна допускати успіху ворожих інформаційних атак проти українського суспільства. Зокрема, у Стратегії воєнної безпеки України, що була прийнята Радою національної безпеки і оборони (РНБО) України у 2021 р. та затверджена Указом Президента України від 25.03.2021 р. № 121/2021, вказується що пропаганда є одним із засобів ведення розв'язаної рф війни проти України [Про рішення Ради національної безпеки і оборони України].

Розглядаючи особливості впливу російської пропаганди на цивільне населення України до повномасштабного вторгнення, слід зазначити, що основна небезпека полягала у тому, що «через пресу, радіо, телебачення, інтернет-видання, соціальні мережі проводився масований інформаційний вплив на громадян України» [Близнюк, с. 49]. Поширення дезінформації, фейків, дискредитація дій ЗСУ та української влади в очах українського населення – всі ці напрямки ворожої пропаганди ставлять під загрозу співпрацю сил оборони та громадянського суспільства та цивільного населення в цілому. Цілями ворога можуть бути зниження підтримки українцями ЗСУ, зменшення кількості донатів, руйнування довіри українців до благодійних фондів та волонтерів, поширення панічних настроїв, зневіри, песимістичних прогнозів серед населення та ін.

Найбільш успішними з 2014 р. інформаційними операціями проти цивільного населення в Україні стали операції на території Криму та Донбасу. рф практично вдалося взяти під свій вплив цивільне населення регіонів, на територіях яких вони здійснювали свої гібридні дії, спрямовані на окупацію та анексію цих територій, їх відчуження від України. Наприклад, успішними інформаційними спеопераціями рф стали інсценування так званого «Корсунського інциденту» (ніч з 20 на 21 лютого 2014 р.), коли російська пропаганда викривила інформацію про «атаку» активістів Євромайдану, спрямовану на колону учасників Антимайдану [Власти Крима]; новинний сюжет на російському телеканалі «Перший канал» про «розп'ятого хлопчика» у

Слов'янську, якого, начебто вбили українські військові [Лапаєв, 2017] (12–13 липня 2014 р.); інформаційна кампанія росії з прикриття своєї відповідальності за збиття проросійськими бойовиками малайзійського пасажирського літака МН17 у районі населеного пункту Сніжне на Донбасі 17 липня 2014 р.

Ці та безліч інших інформаційних «вкидів» та кампаній, спрямованих на дискредитацію України та ЗСУ серед населення окупованих росією територій України мали свій ефект, знизивши підтримку України серед населення Донбасу. Надзвичайно руйнівний вплив мали численні повідомлення російських пропагандистських ЗМІ про «злочини» України у зоні ведення бойових дій, про «напад» України на Донбас та «захист» росією російськомовного населення Донбасу. Російська пропаганда активно експлуатувала образи загиблих у збройному зіткненні цивільних осіб («Горлівська Мадонна», «розіп'ятий хлопчик», «Алея янголів» у Донецьку та ін.), замовчуючи той факт, що першопричиною бойових дій в мирних українських містах стало вторгнення підконтрольних росії бойовиків та інших збройних формувань, а пізніше й кадрових російських військових, на українську територію.

Активна пропагандистська діяльність росії мала значний успіх та вагомий вплив на населення Донбасу. Соціологічні опитування, що проводилися навесні 2014 р., фіксували зростання у жителів українського Сходу страху перед українськими «націоналістами-бандерівцями». Згідно з даними опитування Центру Разумкова, такий страх задекларували у своїх відповідях 39% опитуваних жителів Сходу [Попова, 2019].

Успіхи ворога на інформаційному фронті завдають вагомих ударів по Україні та її силах оборони. Так, несприйняття українських військових на Донбасі місцевим населенням, збільшення випадків роботи цивільного населення на окупантів (зокрема й фіксування та здача позицій українських військових з подальшими ударами росіян за цими координатами) підсилювалися саме зусиллями пропагандистської машини росіян, розпалюванням ненависті до ЗСУ та української влади. Протидія руйнівному впливу ворожої пропаганди є однією із задач ЗСУ у їхній співпраці з цивільним населенням та громадянським суспільством. Провідним напрямком реалізації цієї задачі є контрпропаганда України у боротьбі з ворожими наративами в українському інформаційному просторі.

Контрпропаганда є тактикою або стратегією ураження ворожої пропаганди. Це зустрічні психологічні операції, які ідентифікують пропаганду суперника та слугують для викриття його спроб впливати на суспільну думку [Севост'яненко, 2021, с. 149]. Основним завданням контрпропаганди є розвінчання думок та меседжів супротивника [Юринець, 2022, с. 244]. Контрпропаганда, натомість, здійснюється за допомогою використання заходів інформаційно-психологічного захисту від такого впливу [Близнюк, 2015, с. 48].

На думку Ж. Денисюка, сутність контрпропаганди – це активні дії, що розкривають облудність пропаганди опонентів, які поширюють негативно критичну

інформацію. Головні принципи контрпропаганди – наступальність і послідовність. Завданням контрпропаганди є формування стійкої громадської думки та імунітету до пропаганди суб'єктів, що поширюють негативно критичну інформацію [Денисюк, 2021, с. 48]. Саме у забезпеченні такого імунітету громадянського суспільства й полягає співпраця українського громадянського суспільства та ЗСУ у сфері протидії ворожій пропаганді.

Забезпечення співпраці ЗСУ та громадянського суспільства у питаннях протидії російської пропаганди базується на комунікаціях ЗСУ та громадянського суспільства. Зі сторони ЗСУ меседжі контрпропаганди можуть реалізувати прес-служби Міністерства оборони, Служби безпеки чи інших оборонних відомств. Однак для успіху контрпропагандистських наративів обов'язковою є взаємодія таких органів зі ЗМІ та налагодження комунікацій із громадянським суспільством. На сьогодні така взаємодія лишається недостатньо злагодженою та потребує вагомого доопрацювання, про що, зокрема, стверджують у проєкті Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо встановлення кримінальної відповідальності за пропаганду ідеології «руського міра»» (поданого на розгляд Верховної Ради України у 2021 р.) народні депутати О. Дунда та О. Аліксійчук. Автори цього проєкту закону впевнені, що «на сьогоднішній день заходи, вжиті українською владою, не достатні для налаштування ефективної системи контрпропаганди проти «руського міра». Тому проблема залишається й досі невирішеною і несе великі загрози для національної безпеки України» [Про внесення змін до Кримінального кодексу України].

На сьогодні Україна є значно сильнішою у своїх можливостях боротьби з російськими інформаційними атаками та у контрпропаганді, порівняно з 2014 р. Втім, залишаються невирішеними деякі питання, такі як необхідність встановлення більш стабільної та якісної комунікації з населенням окупованих територій, у тому числі – з метою ведення контрпропагандистської діяльності. За твердженням А. Михайличенко, громадські та державні організації мають вагомий експертний та кількісний потенціал щоб проводити регулярну інформаційну роботу з жителями окупованих територій, у тому числі – розробляти та створювати теле- та радіопередачі, друкувати листівки для поширення на окупованих територіях, використовувати безліч інших альтернативних шляхів комунікації [Михайличенко, 2017, с. 62]. Проблема полягає передусім у державній підтримці та матеріальному забезпеченні таких ініціатив.

На сьогодні у суспільному просторі вже точиться дискусія, широке обговорення між журналістами, державними посадовцями, медіаменеджерами, експертами для окреслення подальших шляхів введення контрпропаганди в українських ЗМІ для боротьби із російськими наративами та брехнею. Однією з цілей такого обговорення може стати вироблення спільного для медіаспільноти документу щодо саморегуляції у висвітленні військових подій, щоб не допускати поширення інформації, яка може зашкодити військовим, силовим підрозділам тощо [Михайли-

ченко, 2017, с. 62–63]. Частково ця ідея вже реалізована станом на 2023 р. за допомогою військової цензури, контролю держави над ЗМІ, однак ця концепція потребує доопрацювання.

В умовах війни протидія пропаганді ворога повинна обов'язково узгоджуватися з військовими відомствами, а для широкого ефекту контрпропаганди до неї має бути залучене й громадянське суспільство. Відтак, важливою на сьогодні задачі України є налагодження взаємодії ЗСУ та громадянського суспільства. Зокрема, зважаючи на досвід російської антиукраїнської пропаганди починаючи з 2014 р., можна зауважити, що росія приділяє значні зусилля для дискредитації ЗСУ в очах цивільного населення, особливо – на окупованих територіях. Одним із шляхів протидії формуванню ворогом негативного образу ЗСУ, недовіри до сил оборони серед цивільного населення є поліпшення комунікацій ЗСУ та громадянського суспільства, яке буде посередником із широкими масами населення.

Слід зазначити вже наявні успішні приклади взаємодії ЗСУ та громадянського суспільства у питаннях протидії ворожій пропаганді. Зокрема, до таких можна віднести українські мережеві волонтерські проекти «Inform Naralm» та «Информационное сопротивление», а також центр «Миротворець», створені за співпраці з відомствами ЗСУ. Згадані проекти діють за схемою OSINT (Open source intelligence) – розвідувальної практики, яка передбачає пошук, вибір та збирання інформації, отриманої із відкритих джерел [Курбан, 2016, с. 218]. Основна частина роботи таких проектів – це системний аналіз наявної інформації із відповідною оцінкою та висновками, що дозволяють зрозуміти логіку та передбачити дії противника.

Зокрема, проект «Inform Naralm» (<https://informnaralm.org>) – це громадський проект з інформаційного висвітлення подій, що стосуються війни росії проти України, терористичної діяльності російських спецслужб. Команду проекту складають волонтери, серед яких журналісти, аналітики, перекладачі, громадські активісти, чинні та колишні військовослужбовці. До проекту долучаються й мешканці окупованих територій, допомагаючи у зборі цінної інформації.

Інший зразок співпраці військових та громадських активістів у сфері протидії російській пропаганді – це проект «Информационное сопротивление» (<http://sprotyv.info>). Це неурядовий проект, головним завданням якого є протидія в інформаційному полі зовнішнім загрозам, що виникають для України в основних сферах: військовій, економічній та енергетичній, а також у сфері інформаційної безпеки. Проект є ініціативою неурядової організації «Центр військово-політичних досліджень».

Одним із найважливіших OSINT проектів в українському інформаційному просторі є портал «Миротворець» (<https://psb4ukr.org/>), створений групою вчених та фахівців з дослідження ознак злочинів проти національної безпеки України, безпеки та міжнародного правопорядку. Портал був створений громадськими активістами з метою публікації персональних даних людей, які вчиняли та вчиняють

злочини проти України та її громадян.

Волонтери проекту «Миротворець» збирають, фіксують та зберігають інформацію щодо злочинів проти національної безпеки України. Фінансування центру відбувається шляхом краудфандингу. При цьому фахівці центру «Миротворець» активно співпрацюють з СБУ, ЗСУ, МВС України, Державною прикордонною службою, Державною пенітенціарною службою, іншими державними установами та комерційними структурами. Окрім даних, які фахівці центру розміщують у вільному доступі, ресурс також володіє масивом цінних непублічних даних, які надаються силовим відомствам та структурам України й держав-членів НАТО за офіційним запитом [Портников, 2018].

Саме діяльність центру «Миротворець» є одним із найбільш ілюстративних прикладів можливостей ефективної співпраці ЗСУ та громадянського суспільства. Співробітники центру разом із представниками силових та військових відомств України починаючи з 2015 р. здійснили більше 20 успішних спецоперацій, сутність яких полягала у: здобутті цінних даних про бойовиків так званих Л/ДНР, російських військово-службовців та найманців (операції «Гюльчатай», «Грибница», «Залёт», «Отжим» та ін.); отриманні цінних даних про плани росії щодо військової агресії проти України (операція «Барбариска»); перехопленні коштів та матеріальних ресурсів ворога (операція «Разводной ключ»).

Фахівці «Миротворця» здійснюють співпрацю із ЗСУ не лише у сфері контрпропаганди, але й долучаються до реальних бойових операцій. Наприклад, для операції «Гейша» (2016 р.) волонтери центру здійснили задачі поставки на контроль каналів комунікацій між мережею агентів-інформаторів розвідки так званої ДНР, унаслідок чого співробітники СБУ та МВС змогли ліквідувати цілу агентську мережу на підконтрольній Україні території [Зайцев, 2016].

Окрім зазначених найбільших та найвідоміших проектів серед ініціатив громадського суспільства у сфері протидії російській пропаганді можна відзначити також діяльність таких організацій, як громадсько-політична організація «Вільні люди». Її основні напрямки роботи – волонтерство, протидія сепаратистським виступам у 2014 р., деокупація інформаційного простору, у рамках якої у 2016 р. стартувала кампанія «Звільни інформпростір від окупантів», спрямована на очищення інформаційного простору та запобігання російській пропаганді в Україні [Вільні люди, 2016]. Результатами роботи організації «Вільні люди» у сфері контрпропаганди стало припинення трансляції шкідливого проросійського контенту десятками провайдерів, а також просування законів, що захищають інтереси українського інформаційного простору на законодавчому рівні. Зокрема, було прийнято законопроект № 3822-Д щодо 35% квот україномовного продукту в радіопросторі [Детектор медіа, 2016].

Аналіз досвіду функціонування таких волонтерських проектів засвідчує ефективність співпраці ЗСУ, інших силових структур України та громадянського суспільства у сфері протидії

російській пропаганді. Залучення волонтерів, громадських активістів до допомоги війську та державі у боротьбі зі шкідливим інформаційним контентом, ворожою пропагандою дозволяє не лише очищувати інформаційний простір України, але й ліквідувати ворога на полі бою або в тилу. Така спільна діяльність військових та громадського суспільства на практиці реалізує концепцію залучення громадян держави до забезпечення національної безпеки, викладену у Законі України «Про національну безпеку України» (ст. 12).

Сучасні ж виклики, з якими стикається Україна перед обличчям повномасштабної атаки агресора та екзистенційної загрози своїй державності, вимагають безперервного покращення комунікацій ЗСУ та суспільства у різних сферах, у тому числі й у сфері інформаційної безпеки та контрпропаганди. Колектив авторів на чолі з Л. Кравченко у довіднику «Взаємодія Збройних сил України з громадянським суспільством» вказують наступні шляхи, за допомогою яких ЗСУ можуть підвищити взаємодію з громадянським суспільством: своєчасно і достовірно інформувати суспільство про свою діяльність на місцевому рівні (у тому числі через підготовку та періодичне оприлюднення «білих книг» про свою діяльність); широко залучати громадськість до обговорення найбільш гострих проблем національної безпеки в ході опрацювання відповідних рішень; створювати громадські експертні ради (з числа представників громадських організацій, діяльність яких може бути корисна для вирішення конкретних проблем); системно проводити спільні зустрічі та заходи; організувати спільні тренінги з питань взаємодії для силових структур та представників громадянського суспільства; вести активну інформаційну діяльність у ЗМІ та соціальних мережах тощо [Кравченко та ін., 2021].

Ці та інші заходи можуть допомогти врегулювати боротьбу з російською пропагандою та зробити її більш комплексною, злагодженою між силовими відомствами, ЗМІ та громадянським суспільством. Це здатне підвищити ефективність контрпропаганди України у протистоянні інформаційній війні рф проти нашої держави. Взаємодія ЗСУ з інститутами громадянського суспільства передбачає реалізацію широкого спектру комунікацій, кожна з яких спрямована на виконання як загальних так і спеціальних завдань та цілей. Наприклад, такими цілями можуть бути консолідація українського суспільства, підвищення рівня взаємної довіри громадян та ЗСУ тощо. При цьому структура такої взаємодії включає в себе нормативно закріплені механізми, серед яких слід виокремити, зокрема такі, як громадські експертизи і моніторинги, громадський контроль, волонтерська діяльність, консультації з громадськістю, науково-консультативна діяльність, підприємницькі ініціативи тощо.

Висновки. Відтак, Україна має чи не найбільший у

світі досвід протидії російським інформаційним атакам, та протистоїть їм щонайменше з 2014 р. За цей період часу рф досягали вагомих успіхів у своїх спробах роз'єднати українське суспільство, знизити довіру населення (особливо, сходу та півдня України) до української влади та ЗСУ, інших оборонних структур, деморалізувати українське суспільство на тлі спочатку гібридної, а пізніше й конвенційної повномасштабної війни. Та попри те, що потужна машина російської пропаганди за роки війни завдала Україні шкоди, українці з 2014 р. працювали і працюють над удосконаленням інформаційної гігієни, заходів контрпропаганди, протидії російській дезінформації.

На сьогодні Україна має багатий, однак досить розрізнений, не систематизований досвід боротьби з пропагандою. Досі відсутній єдиний підхід, єдина концепція у цьому питанні. Створення такої концепції неможливе без злагодженої взаємодії всіх зацікавлених у цій боротьбі органів – ЗСУ та його оборонних відомств, у тому числі тих, які займаються інформаційною безпекою держави, ЗМІ, а також громадянського суспільства. На сьогодні вже закладаються основи такої взаємодії, відпрацьовуються напрямки спільної протидії російській пропаганді ЗСУ та українського громадянського суспільства. Яскравими та успішними прикладами співпраці волонтерів, громадських активістів та ЗСУ й інших силових відомств України у галузі протидії російській пропаганді є проекти «Inform Naralm» та «Информационное сопротивление», «Миротворець», організація «Вільні люди». Втім, Україна повинна безперервно покращувати умови такої співпраці та розбудовувати систему стійких комунікацій між військом та громадянським суспільством щоб посилювати систему безпеки держави.

З одного боку, ЗСУ мають співпрацювати зі ЗМІ, громадськими організаціями та суспільством над спільними кроками у протидії російській пропаганді. З іншого боку, самі ЗСУ мають поліпшувати рівень своєї взаємодії з громадянським суспільством для максимально можливого в умовах війни його інформування щодо діяльності ЗСУ, забезпечення стійкої довіри населення до ЗСУ, що дозволить запобігати успішним інформаційним атакам росіян та спробам дискредитації ЗСУ за рахунок поширення серед населення дезінформації та панічних настроїв.

Перспективами подальших досліджень цього питання є вивчення механізмів та інструментів взаємодії ЗСУ та громадянського суспільства у питанні протидії російській пропаганді, які могли б застосовуватися на практиці та підвищувати інформаційну безпеку українських громадян; а також удосконалення стратегій і тактик такої взаємодії на рівні державних ЗМІ, громадських організацій, прес-служб відомств сил оборони України.

Список використаних джерел

- Leicester, J., 2022. People's war: Ukraine, Russia crowd-funding gear for troops. URL: <https://apnews.com/article/russia-ukraine-kyiv-2e191c4629d0ceb12ce195cbe96aae> (22.08.2023). (in English).
- Близнюк, А. С., 2015. Пропаганда та контрпропаганда в умовах сучасної гібридної війни, *Наукові записки Інституту журналістики*, т. 60, с. 49–54.

- Богущий, П. П., 2021. Військово-правова парадигма взаємодії громадянського суспільства та сектору безпеки і оборони, *Взаємодія громадянського суспільства з сектором безпеки і оборони: сучасні виклики: тези доп. учасників наук.-практ. конф.*, Харків, с. 9–12.
- Бурковский, П., 2017. Російська пропаганда про події в Україні: тенденції 2014 – 2016 років. URL: <https://cutt.ly/H2Glvjrp> (дата візиту: 22.08.2023).
- Вільні люди, 2016. «Вільні Люди» розпочинають кампанію «Звільни інформпростір від окупанта». URL: <http://surl.li/ljzhk> (дата візиту: 22.08.2023).
- Власти Крыма насчитали 7 убитых и 30 пропавших после якобы нападения «майдановцев». URL: <https://web.archive.org/web/20161221091955/http://podrobnosti.ua/968524-vlasti-kryma-naschitali-7-ubityh-i-30-propavshih-posle-jakoby-napadenija-majdanovtsev.html> (дата візиту: 22.08.2023).
- «Громадянське суспільство України в умовах війни–2022» – звіт за результатами дослідження. URL: <https://ednannia.ua/news/nashi-novini/12447-gromadyanske-suspilstvo-ukrajini-v-umovakh-vijni-2022-zvit-za-rezultatami-doslidzhennya> (дата візиту: 22.08.2023).
- Дашкова, К. С., 2021. Взаємодія громадянського суспільства з сектором безпеки і оборони: сучасні виклики, *Взаємодія громадянського суспільства з сектором безпеки і оборони: сучасні виклики: тези доп. учасників наук.-практ. конф.*, Харків, с. 16–19.
- Денисюк, Ж. З., 2021. Пропаганда та контрпропаганда в контексті стратегій державної інформаційної політики, *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління*, т. 32 (71), № 2, с. 46–51.
- Детектор медіа, 2016. Рада ухвалила компромісний закон щодо квоти пісень українською мовою на радіо. URL: <http://surl.li/ljzhh> (дата візиту: 22.08.2023).
- Дзюба, В. Т., 2021. Шляхи удосконалення системи цивільно-військового співробітництва в Україні, *Взаємодія громадянського суспільства з сектором безпеки і оборони: сучасні виклики: тези доп. учасників наук.-практ. конф.*, Харків, с. 22–23.
- Дроботов, С. А., 2019. Громадянське суспільство і забезпечення національної безпеки української держави, *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*, т. 3, с. 14–18.
- Загурська-Антонюк, В. Ф., 2020. Політично-інформаційні безпекові механізми в українській державній системі у контексті геополітичних змін, *Державне управління: удосконалення та розвиток*, № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2020_2_10 (дата візиту: 22.08.2023).
- Зайцев, Р., 2016. Отчет о проведенной Центром Миротворец спецоперации «Гейша». URL: <https://myrotvorets.news/otchet-o-provedennoj-spetsoperatsyy-gejsa/> (дата візиту: 22.08.2023).
- Коропатнік, І., 2016. Мета і принципи взаємодії Збройних Сил України та громадянського суспільства, *Jurnalul juridic national: teorie și practică*, Nr. 3(19), p. 77–82.
- Кравченко, Л. О., Нікітюк, Т. А., Лукічов, В. Л., Арнаутова, В. В., 2021. *Взаємодія Збройних сил України з громадянським суспільством: довідник*, Київ, 48 с.
- Курбан, О. В., 2016. *Сучасні інформаційні війни в мережевому он-лайн просторі: навчальний посібник*, Київ: ВІКНУ, 286 с.
- Лапасв, Ю., 2017. Контргра. Як зупинити російські фейки. [URL: <http://surl.li/endjr> (дата візиту: 22.08.2023)].
- Михайличенко, А., 2017. Контрпропаганда в українських ЗМІ, реалії сьогодення, *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, V (21), I.: 130, p. 59–64.
- Назарова, Є., 2022. Про рух опору на окупованих територіях: у чому він проявляється і які наслідки. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ruh-opir-okupovana-teritoriya/31869986.html> (дата візиту: 22.08.2023).
- Онщенко, Н. М., Сунегін, С. О., 2023. Правове забезпечення взаємодії збройних сил України з громадянським суспільством: концептуальні засади, *Журнал «Наукові інновації та передові технології»*, No. 5 (19), с. 113–321.
- Онопрієнко, С. Г., 2021. Проблеми інформаційної безпеки взаємодії суб'єктів публічного адміністрування з громадськістю, *Взаємодія громадянського суспільства з сектором безпеки і оборони: сучасні виклики: тези доп. учасників наук.-практ. конф.*, Харків, с. 59–61.
- Пашинський, В. Й., 2021. Функції громадянського суспільства як суб'єкта адміністративно-правового забезпечення оборони держави, *Взаємодія громадянського суспільства з сектором безпеки і оборони: сучасні виклики: тези доп. учасників наук.-практ. конф.*, Харків, с. 65–68.
- Петручок, Ю., 2018. Пропаганда як метод інформаційної війни Російської Федерації проти України, *Збірник тез Міжнародної студентської науково-технічної конференції «Природничі та гуманітарні науки. Актуальні питання»*, Тернопіль: ТНТУ, Т. 2, с. 183–184.
- Попова, Т., 2014. Як виграти інформаційну війну на Донбасі? URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2014/07/9/7031357/> (дата візиту: 22.08.2023).
- Портников, В., 2018. Феномен «Миротворця». URL: <https://www.svoboda.org/a/29275087.html> (дата візиту: 22.08.2023).
- Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо встановлення кримінальної відповідальності за пропаганду ідеології «руського міра». URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/ji04665i?ed=2021_03_17 (дата візиту: 22.08.2023).
- Про Національну безпеку України: Закон України від 21 черв. 2018 року № 2469–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2469-19> (дата візиту: 22.08.2023).
- Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text> (дата візиту: 22.08.2023).
- Севост'яненко, Д. О., 2021. Громадський нагляд за сектором безпеки і оборони у сфері військово-технічного співробітництва, *Взаємодія громадянського суспільства з сектором безпеки і оборони: сучасні виклики: тези доп. учасників наук.-практ. конф.*, Харків, с. 78–80.
- Чернишова, Т. О., 2021. Контрпропаганда в Україні реалії та перспективи, *V Міжнародна наукова конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Сучасна війна: гуманітарний аспект»: збірник матеріалів*, Харків: Факт, с. 149–152.
- Юринець, Ю. Л., 2022. Прикладні проблеми забезпечення контрпропагандистської діяльності в Україні, *Права людини в епоху цифрових трансформацій: Матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції*, Т. 1, Тернопіль: Вектор, с. 244–246.

References

- Blyzniuk, A. S., 2015. Propahanda ta kontrpropahanda v umovakh suchasnoi hibrydnoi viiny [Propaganda and counter-propaganda in the conditions of modern hybrid warfare], *Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky*, T. 60, s. 49–54. (in Ukrainian).
- Bohutskyi, P. P., 2021. Viiskovo-pravova paradyhma vzaiemodii hromadianskoho suspilstva ta sektoru bezpeky i oborony [The military-legal paradigm of interaction between civil society and the security and defense sector], *Vzaiemodiia hromadianskoho suspilstva z sektorom bezpeky i oborony: suchasni vyklyky: tezy dop. uchasnykiv nauk.-prakt. konf.*, Kharkiv, s. 9–12. (in Ukrainian).
- Burkovskiy, P., 2017. Rosiiska propahanda pro podii v Ukraini: tendentsii 2014–2016 rokiv [Russian propaganda about events in Ukraine: trends of 2014–2016]. URL: <https://cutt.ly/H2Glvjp> (22.08.2023). (in Ukrainian).
- Chernyshova, T. O., 2021. Kontrpropahanda v Ukraini realii ta perspektyvy [Counter-propaganda in Ukraine, realities and prospects], V Mizhnarodna naukova konferentsiia Kharkivskoho natsionalnoho universytetu Povitrianykh Syl imeni Ivana Kozheduba «Suchasna viina: humanitarnyi aspekt»: zbirnyk materialiv, Kharkiv: Fakt, s. 149–152. (in Ukrainian).
- Dashkova, K. S., 2021. Vzaiemodiia hromadianskoho suspilstva z sektorom bezpeky i oborony: suchasni vyklyky [Interaction of civil society with the security and defense sector: modern challenges], *Vzaiemodiia hromadianskoho suspilstva z sektorom bezpeky i oborony: suchasni vyklyky: tezy dop. uchasnykiv nauk.-prakt. konf.*, Kharkiv, s. 16–19. (in Ukrainian).
- Denysiuk, Zh. Z., 2021. Propahanda ta kontrpropahanda v konteksti stratehii derzhavnoi informatsiinoi polityky [Propaganda and counter-propaganda in the context of state information policy strategies], *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriia: Derzhavne upravlinnia*, T. 32 (71), № 2, s. 46–51. (in Ukrainian).
- Detektor media, 2016. Rada ukhvalyla kompromisnyi zakon shchodo kvoty pisen ukrainskoiu movoiu na radio [The Council adopted a compromise law regarding the quota of songs in Ukrainian on the radio]. URL: <http://surl.li/ljzhh> (22.08.2023). (in Ukrainian).
- Drobotov, S. A., 2019. Hromadianske suspilstvo i zabezpechennia natsionalnoi bezpeky ukrainskoi derzhavy [Civil society and ensuring the national security of the Ukrainian state], *Aktualni problemy vitchyznianoj iurysprudentsii*, T. 3, s. 14–18. (in Ukrainian).
- Dziuba, V. T., 2021. Shliakhy udoskonalennia systemy tsyvilno-viiskovoho spivrobotnytstva v Ukraini [Ways to improve the system of civil-military cooperation in Ukraine], *Vzaiemodiia hromadianskoho suspilstva z sektorom bezpeky i oborony: suchasni vyklyky: tezy dop. uchasnykiv nauk.-prakt. konf.*, Kharkiv, s. 22–23. (in Ukrainian).
- «Hromadianske suspilstvo Ukrainy v umovakh viiny–2022» – zvit za rezultatsy doslidzhennia [“Civil society of Ukraine in conditions of war–2022” – report on the results of the study]. URL: <https://ednannia.ua/news/nashi-novini/12447-gromadyanske-suspilstvo-ukrajini-v-umovakh-vijni-2022-zvit-za-rezultatami-doslidzhennya> (22.08.2023). (in Ukrainian).
- Iurynets, Yu. L., 2022. Prykladni problemy zabezpechennia kontrpropahandystskoi diialnosti v Ukraini [Applied problems of ensuring counter-propaganda activities in Ukraine], *Prava liudyny v epokhu tsyfrovyykh transformatsii: Materialy KhII Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii*, t. 1, Ternopil: Vektor, s. 244–246. (in Ukrainian).
- Koropatnik, I., 2016. Meta i pryntsypy vzaiemodii Zbroinykh Syl Ukrainy ta hromadianskoho suspilstva [Purpose and principles of interaction between the Armed Forces of Ukraine and civil society], *Jurnalul juridi national: teorie si practica*, № 3(19), p. 77–82. (in Ukrainian).
- Kravchenko, L. O., Nikitiuk, T. A., Lukichov, V. L., Arnautova, V. V., 2021. *Vzaiemodiia Zbroinykh syl Ukrainy z hromadianskym suspilstvom: dovidnyk* [Interaction of the Armed Forces of Ukraine with civil society: a guide], Kyiv, 48 s. (in Ukrainian).
- Kurban, O. V., 2016. *Modern information wars in the online network space: a study guide* [Modern information wars in the online network space: a study guide], Kyiv: VIKNU, 286 s. (in Ukrainian).
- Lapaiev, Yu., 2017. Kontrhra. Yak zupynyty rosiiski feiky [Counterplay. How to stop Russian fakes]. URL: <http://surl.li/endjr> (22.08.2023). (in Ukrainian).
- Leicester, J., 2022. People’s war: Ukraine, Russia crowd-funding gear for troops. URL: <https://apnews.com/article/russia-ukraine-kyiv-2e191c4629d0cecb12ce195cbe96aae> (22.08.2023).
- Mykhailychenko, A., 2017. Kontrpropahanda v ukrainskykh ZMI, realii sohodennia, Science and Education a New Dimension [Counter-propaganda in the Ukrainian mass media, realities of today], *Humanities and Social Sciences*, V (21), I.: 130, p. 59–64. (in Ukrainian).
- Nazarova, Ye., 2022. Pro rukh oporu na okupovanykh terytoriiakh: u chomu vin proiavlaietsia i yaki naslidky [About the resistance movement in the occupied territories: how it manifests itself and what are the consequences]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ruh-opir-okupovana-teritoriya/31869986.html> (22.08.2023). (in Ukrainian).
- Onishchenko, N. M., Suniehin, S. O., 2023. Pravove zabezpechennia vzaiemodii zbroinykh syl Ukrainy z hromadianskym suspilstvom: kontseptualni zasady [Legal provision of the interaction of the armed forces of Ukraine with civil society: conceptual foundations], *Zhurnal «Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnologii»*, № 5 (19), s. 113–321. (in Ukrainian).
- Onoprienko, S. H., 2021. Problemy informatsiinoi bezpeky vzaiemodii subiektiv publichnoho administruvannia z hromadskistiu [Information security problems of the interaction of subjects of public administration with the public], *Vzaiemodiia hromadianskoho suspilstva z sektorom bezpeky i oborony: suchasni vyklyky: tezy dop. uchasnykiv nauk.-prakt. konf.*, Kharkiv, s. 59–61. (in Ukrainian).
- Pashynskiy, V. Y., 2021. Funktsii hromadianskoho suspilstva yak subiekta administratyvno-pravovoho zabezpechennia oborony derzhavy [Functions of civil society as a subject of administrative and legal provision of state defense], *Vzaiemodiia hromadianskoho suspilstva z sektorom bezpeky i oborony: suchasni vyklyky: tezy dop. uchasnykiv nauk.-prakt. konf.*, Kharkiv, s. 65–68. (in Ukrainian).
- Petruchok, Yu., 2018. Propahanda yak metod informatsiinoi viiny Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy [Propaganda as a method of information warfare of the Russian Federation against Ukraine], *Zbirnyk tez Mizhnarodnoi studentskoi naukovotekhnichnoi konferentsii «Pryrodnychi ta humanitarni nauky. Aktualni pytannia»*, Ternopil: TNTU, T. 2, s. 183–184. (in Ukrainian).
- Popova, T., 2014. Yak vyhryty informatsiinu viinu na Donbasi? [How to win the information war in Donbas?] URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2014/07/9/7031357/> (22.08.2023). (in Ukrainian).
- Portnykov, V., 2018. Fenomen «Myrotvortsya» [The “Peacemaker” phenomenon]. URL: <https://www.svoboda.org/a/29275087.html> (22.08.2023). (in Russian).
- Pro Natsionalnu bezpeku Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 21 cherv. 2018 roku № 2469–VIII [On National Security of Ukraine: Law of Ukraine dated June 21 №2469–VIII of 2018.]. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (22.08.2023). (in Ukrainian).
- Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 25 bereznia 2021 roku «Pro Stratehiu voiennoi bezpeky Ukrainy» [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated March 25, 2021 “On the Military Security Strategy of Ukraine”]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text> (22.08.2023). (in Ukrainian).

Pro vnesennia zmin do Kryminalnogo kodeksu Ukrainy shchodo vstanovlennia kryminalnoi vidpovidalnosti za propahandu ideolohii «ruskoho mira» [On the introduction of amendments to the Criminal Code of Ukraine regarding the establishment of criminal liability for the propaganda of the ideology of the “Russian world”]. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/ji04665i?ed=2021_03_17 (22.08.2023). (in Ukrainian).

Sevostianenko, D. O., 2021. Hromadskyi nahliad za sektorom bezpeky i oborony u sferi viiskovo-tekhnichnoho spivrobitnytstva [Public oversight of the security and defense sector in the field of military-technical cooperation], *Vzaiemodiia hromadianskoho suspilstva z sektorom bezpeky i oborony: suchasni vyklyky: tezy dop. uchasnykiv nauk.-prakt. konf., Kharkiv, s. 78–80.* (in Ukrainian).

Vilni liudy, 2016. «Vilni Liudy» rozpochynaiut kampaniiu «Zvilny informprostir vid okupanta» [“Free People” launch the campaign “Free the information space from the occupier”]. URL: <http://surl.li/ljzhk> (22.08.2023). (in Ukrainian).

Vlasti Kryima naschitali 7 ubityih i 30 propavshih posle yakobyi napadeniia «maydanovtsev» [The Crimean authorities counted 7 killed and 30 missing after the alleged attack of the “Maidanites”]. URL: <https://web.archive.org/web/20161221091955/http://podrobnosti.ua/968524-vlasti-kryma-naschitali-7-ubityh-i-30-propavshih-posle-jakoby-napadeniia-majdanovtsev.html> (22.08.2023). (in Russian).

Zahurska-Antoniuk, V. F., 2020. Politychno-informatsiini bezpekovi mekhanizmy v ukrainskii derzhavni systemi u konteksti heopolitychnykh zmin [Political and informational security mechanisms in the Ukrainian state system in the context of geopolitical changes], *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok, №2.* URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2020_2_10 (22.08.2023). (in Ukrainian).

Zaytsev, R., 2016. Otchet o provedennoy tsentrom Myrotvoretz spetsoperatsyy «Heysha» [Report on the «Geisha» special operation carried out by the Peacemaker Center]. URL: <https://myrotvoretz.news/otchet-o-provedennoj-spetsoperatsyy-gejsa/> (22.08.2023). (in Russian).

Viktor Lehkodukh

Postgraduate of graduate school of Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy, Lviv

INTERACTION OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE AND CIVIL SOCIETY IN COUNTERING RUSSIAN PROPAGANDA

This article examines the interaction problem between the Armed Forces of Ukraine and civil society in countering Russian propaganda. The idea that civil society in Ukraine is a permanent participant in public and political processes and performs a compensatory function against the background of the limited internal potential of state-management influence and institutions of state power in matters of ensuring national security is substantiated. The article clarifies the specifics of the interaction between the Armed Forces and civil society within the framework of conventional warfare and against the background of hybrid, informational warfare. It was found out that Ukrainian civil society has significant experience in protecting national interests and helping the defense forces of Ukraine since 2014. During the entire period of the hybrid war, the possibilities and effectiveness of interaction between the Armed Forces of Ukraine and civil society in matters of state defense have significantly increased and reached their peak against the background of a full-scale invasion in 2022. The article discusses the topic of Russian propaganda against Ukrainian civil society and reveals the main stages of the periodization of Russia’s information war against Ukraine, the features of special information operations, and their effectiveness since 2014. It is established that Ukraine, having no productive means of combating the enemy at the beginning of the modern confrontation with Russian propaganda, today has accumulated a significant arsenal of resources, including the capabilities of mass media, state defense forces, and civil society. Based on the study of the possibilities of interaction between the Armed Forces of Ukraine and civil society in countering Russian propaganda, the author concluded that today, Ukraine has rich but scattered, unsystematized experience in combating propaganda. An essential task in the framework of the interaction of the Armed Forces of Ukraine and civil society in this matter is the creation of a single concept that will help coordinate the interaction between all the bodies of the Armed Forces of Ukraine involved in the information struggle and its defense departments, mass media, as well as civil society. It was established that the Armed Forces should cooperate with mass media, public organizations, and society on joint steps to counter Russian propaganda, as well as to improve the level of their interaction with civil society.

Keywords: *Armed Forces of Ukraine, civil society, information warfare, Russian propaganda, countering propaganda.*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(477.87)“13/16”:711.4-043,86

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(49\).2023.290487](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(49).2023.290487)

РОЗВИТОК МІСТ ЛАМПЕРТСАС І СЕВЛЮШ У СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Ріхард Міговк

старший викладач кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: rihard.myhovk@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-5716-495X>

Ласлов Зубанич

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Угорщини та
європейської інтеграції,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: laslov.zubanych@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-3351-0512>

*Дане дослідження вивчає розвиток міст Лампертсас (сьогодні Берегове) і Севлюш (сьогодні Виноградів) у середньовіччі. Перша частина дослідження присвячена науковому аналізу еволюції визначення середньовічних міст, що існували на території Угорського королівства. Дослідження має на меті з'ясувати, на підставі яких правових критеріїв угорська історична наука відокремлює місто: можливо, як форму поселення від інших ярмаркових міст та сіл? Визначення форми/статусу поселень, що існували на території Угорського королівства, наслідують західноєвропейську модель, яка базується на відповідних правових нормах, а не залежить від чисельності населення чи/або від рівня розподілу ремісництва та сільського господарства. Врегулювання правового статусу міст було необхідною умовою його розвитку. Одним із визначальних моментів правового «підґрунтя» міста було те, належало воно чи ні безпосередньо до королівської або державної юрисдикції, оскільки у цьому випадку на нього не поширювалася влада світської або церковної знаті. Крім цього, розвитку економіки сприяв і той факт, що жителі міста не були зобов'язані перед шляхтою ні грошовими виплатами (податками), ні іншими повинностями. Привілеї надавалися мешканцям міста – міській громаді, а вони, своєю чергою, домагалися визначення меж свого поселення. В такий спосіб створювалися чітко відокремлені адміністративні одиниці (міста) з визначеними географічними межами. У більшості випадків такі (першочергові) межі становили міські мурі, але для міст нашого регіону така форма не була характерною. Важливе значення для життя міста мало також створення необхідного для функціонування економічного підґрунтя, основою якого були щотижневі та щорічні ярмарки, а також право збору мита. На ярмарках не тільки міські ремісники могли продавати свої вироби, але й широко на них були представлені основні продукти харчування з навколишніх сіл. В історії середньовічних міст нашого краю важливо розглянути еволюцію двох важливих поселень – вище зазначених Лампертсаса і Севлюша. Розвиток обох поселень (як міст) починається з середини XIII ст. та досягає апогею у XIV ст., коли з'являються всі правові умови, характерні для середньовічних міст Угорського королівства. Обидва поселення «завдячують» своїм виникненням саксонським госпітам («*hospes*»), тобто переселенцям, і розвиток цих міст, швидше за все, припинився разом із їхнім зникненням як окремого етносу.*

Ключові слова: середньовічне місто, Лампертсас, Севлюш, госпіт, саси/саксонці, ярмарок.

Постановка проблеми. В історії сучасного Закарпаття є чимало епізодів, які загублені серед заплених сторінок архівних документів. Ми не маємо чіткої уяви про значущість подій, які відбувалися на цій землі. Однією з вагомих складових історії краю є виникнення та розвиток міських поселень. З якого часу можна говорити про існування міст у регіоні? Коли почався їхній розвиток і як він змінювався з часом? Якими були перші міста нашого краю? На нашу думку, варто порушити ці та подібні питання, якщо хочемо довідатися про середньовічну історію регіону.

На території Угорського королівства формування міст (з юридичної точки зору) розпочинається у добу середньовіччя (з відривом у часі від країн Західної Європи приблизно на 100 років). Процес розвитку міських поселень викликав низку нових завдань, які

необхідно було розв'язати з правової та економічної точки зору. Перш за все, необхідно було створити правове підґрунтя, яке мало сприяти розвитку міщанства як нового суспільного стану. Крім того, необхідно було забезпечити економічне становище мешканців міст (містян), насамперед, безперерйне постачання продуктами харчування та сировиною для ремісництва.

Метою роботи є на прикладі міст Лампертсас та Севлюш розширити наші знання про еволюцію середньовічних міських поселень регіону.

Дослідження проблеми. Опубліковано багато праць, пов'язаних із розвитком міст середньовічного Угорського королівства. Більшість угорських дослідників середньовіччя торкалися питання важливості міст, які пройшли різні шляхи розвитку в різних

частинах Угорського королівства, але всі вони мали однаковий правовий статус. З приводу питання розвитку середньовічних міст Угорщини слід згадати праці Тібора Мендола [Mendöl, 1963], Балінта Гомана [Hóman, 1908], Дюла Крішто [Kristó, 2007], Андраша Кубіні [Kubinyi], Дьєрдя Гранастої [Granasztói, 1980]. Щодо розвитку середньовічних міст нашого краю, основу історіографії складають монографії та фундаментальні праці Тиводара Легоцького [Lehoczky, 1882;], Андраша Комаромі [Komáromy, 2001] та Іштвана Сабо [Szabó, 1937], опубліковані на зламі XIX–XX ст. У наш час історія населених пунктів Закарпаття знову зацікавила науковців, було опубліковано низку наукових досліджень/статей [Boda, 2018; Gönczi, 2006; Gulyás, 2013; Szende, 2011; Takács, 2015; Zubánics, 2015] та монографій [Dalmau, 2022; Riskó, 2007; Zubánics, 2011] на цю тему.

Виклад основного матеріалу. На початку роботи ми маємо чітко з'ясувати, що ми називаємо містом в Угорському королівстві в середні віки? Визначення Тібора Мендола таке: «Місто є типовою формою територіального поділу праці, тобто, це поселення, яке у територіальному поділі праці спеціалізується на централізованій діяльності, яке або більш інтенсивно використовує територію, або забезпечує менш повсякденні потреби» [Mendöl, 1963, 28. old.].

Як же виникли міста в середньовічній Угорщині? Звичайно, над відповіддю на це питання можна міркувати довго, але наша мета – знайти прийнятну золоту середину. Балінт Гоман [Hóman, 1908, 178. old.] і Дюла Крішто [Kristó, 2007, 316. old.] сходяться на думці, що розвиток міст пов'язаний безпосередньо з торгівлею. Тобто, міста розташовувалися вздовж торговельних шляхів, які водночас служили місцем для торгівлі. Гоман підтримує таке твердження: «За часів перших Арпадів це не можна говорити про міста, оскільки навіть в інших європейських державах міста тоді були ще в зародковому стані, проте вже були відомі місця, які здобули славу осередку світської чи церковної влади як центри торгівлі, сформовані вздовж доріг і річок, завдяки наявності митниці, пристані чи самого місця проведення ярмарків, і які виділялися з-поміж інших на почали підніматися швидше за інших» [Hóman, 1908, 10. old.]. Крішто також пише: «Згідно з Абу Гамідом, Угорщина у середині XII століття мала 78 міст... Арабський мандрівник, безумовно, вважав містами адміністративні центри, насамперед, центри королівських комітатів. Дійсно, у XII столітті вони були єдиними, які відповідали певним критеріям міст» [Kristó, 2007, 188. old.]. Але, говорячи про ці поселення, ми не можемо стверджувати, що вони були містами. Просто склалася ситуація, коли більшість мешканців цих населених пунктів не займалися сільським господарством, тому потребували поста-чання продуктів харчування.

Початок формування міст в Угорщині датується XII–XIII століттями [Kubinyi, 154. old.]. Але, на одноставну думку істориків, вирішальну роль у формуванні міст відіграли іноетнічні елементи [Hóman, 1908; Kristó, 2007; Kubinyi]. Балінт Гоман пише таке: «Спосіб життя вождів, кочові традиції

воєвоначного народу не підходили для створення міського життя. Нехай буде достатньо (згадати) закон Святого Ласло (король Ласло I), який вказує, щоб люди не жили далеко від церков... Самі угорці не були придатні для заснування міст і для того, щоб стати «основою» міщанства. Ще менше були придатні для цього поневолені слов'янські народи-землероби, які потрапили в рабство і згодом частково влилися до населення, що належало до замкової структури (королівських комітатів)» [Hóman, 1908, 10. old.]. Він також зазначає, що: «У цих відоміших місцях оселяється багато купців, які сюди подорожують, головним чином італійці, які ознайомлені з більш розвиненими умовами за кордоном, прагнуть створити подібні умови в нашій країні й ніби несвідомо прищеплюють це прагнення госпітам і замковим людям, з якими вже живуть разом. Перше, чого вони досягають, це право проводити ярмарки. Ярмарки існували і раніше, однак це були королівські ярмарки, де всі торговці були зобов'язані платити ринковий збір. За нових умов місцеві жителі були звільнені від цього тягара, тобто колишній королівський ярмарок став громадським, де мешканці села торгували – принаймні своєю невеликою продукцією – без оподаткування. Цим вони досягли нової стадії розвитку, коли починає формуватися місто, а це тягне за собою тримання суддів (старост) та право на проведення постійних ярмарків» [Hóman, 1908, 12. old.].

Формування середньовічних міст неодмінно переплітається з переселенням на територію Угорщини іноземців. Якщо угорські міста раннього періоду асоціювалися з латинянами (італійцями, французями), то у випадку нашого регіону вони пов'язані з саксонцями/сасами (хоча не всі вони були вихідцями з Саксонії) – так званими госпітами (переселенцями). Політика поселень змінилася на початку XIII століття під час правління короля Андраша II (1205 – 1235). Зміни були спричинені тим, що більшість королівських маєтків, а відтак і кріпаків, потрапили в приватні руки (світської знаті), що спричинило поступове звуження влади (та постійних доходів) короля. Надалі він намагався тримати осіле населення компактно, звичайно, під королівським наглядом. Першими у 1224 р. отримали привілейну грамоту – Andreanum [Granasztói, 1980, 81. old.] трансільванські саси, які осіли на колишніх територіях Тевтонського ордену.

Іншим інструментом політики компактного заселення територій було надання містам перних привілеїв (прав), оскільки у містах можна було концентрувати більшу кількість населення. Король Бела IV у своїй грамоті, наданій містянам Надьсомбату (сьогодні Трнава, Словаччина) в 1238 р., королівську демографічну політику підсумовує в наступному: «Завдання королівської влади полягає в тому, щоб об'єднати розпорошених (госпітів), утримати їх разом і опікуватися підвладними народами, зберігаючи їх у спокійному мирі й за власними правилами» [Granasztói, 1980, 82. old.].

Які привілеї (права) мало отримати середньовічне поселення, щоб вважатися містом? По-перше, це були економічні права. В основному з цим була пов'язана

торгівля, тобто встановлення та дозвіл щотижневих, а потім і щорічних ярмарків. Другим важливим фактором є правові відносини між королем і поселенням. Серед привілеїв, пов'язаних із містами, завжди знаходимо, що поселення було звільнене від юрисдикції ішпана (*королівського комітату*). Відповідно, управління містом здійснювали виключно виборні суддя (*староста*) і магістрат. Третій важливий момент полягав у тому, що всі повінності, належні королю як землевласнику, поступово перетворювалися на податок (*переважно в грошовому вимірі*). Згодом, у середині XIV століття, міське населення обкладалося одноразовим річним податком за кожен земельну ділянку (*норма, sessio*). Важливим етапом у розвитку міст стало те, що з часом приватна власність міщан поширювалася не тільки на їхні будинки та прибудинкову територію, а й на землі в межах міста. Завдяки цьому міста «отримали» свої окреслені межі. Розвиток міст можна вважати завершеним, коли вони отримали певні поміщицькі привілеї, тобто право на вільну риболовлю і полювання. Другим важливим моментом у розвитку міщанства була свобода розпорядження своїм майном (у т.ч. складання заповіту). У більшості міст ці права були реалізовані лише у XIV ст. Заповіти були пов'язані з вільним обиходом нерухомості та з міським контролем за нею. Цей останній факт також був запорукою захисту набутих привілеїв громадян [Granasztói, 1980, 85. old.].

На підставі відомих й ідентифікованих планів середньовічних міст ранні угорські міста можна поділити на два типи. Перший: підзамче–місто, що розташоване біля підніжжя замку. Другий (сюди відноситься більшість) складається з кількох поселень, але немає замку (якщо він є, то не відіграє вирішальної ролі). До першої групи належить Унгвар (Ужгород), де перші мешканці оселилися біля Замкової гори. Мункач і Севлюш належать до поселень, де ядро міста формується далі від замку, тому існування замку не відігравало важливої ролі. В цих випадках замок був побудований на висоті, трохи далі від міста, але відстань була незначною, щоб забезпечити захист населення в разі нападу. До другого типу відноситься і Лампертсас, але з тією відмінністю, що тут замість замку завдання оборонної функції виконував монастир ордену домініканців, який разом із костелом займав центральну територію міста і все це було обведене муром. У процесі формування та розвитку міст нашого краю зазвичай зустрічаємося з відмінностями. До поселень, які отримали фактичні права міст, можна відносити Лампертсас і Севлюш. Унгвар і Мункач зараховуємо до другої групи через близькість замків і, отже, наявний королівський, а згодом феодалний вплив на їхній розвиток. Коронні міста Марамароша ідуть третім шляхом.

У середньовічних документах часто важко зорієнтуватися серед латинських назв щодо форм/статусу поселень. У XIII столітті ми зустрічаємо назви *villa* (село), *libera villa* (вільне село), *villa nostra* (королівське село) і *civitas* (місто). У XIII столітті *civitas* означало класичне місто, яке було оточене муром, тобто поселення з відповідними межами, населення якого здебільшого було задіяне у

ремісництві й торгівлі. У XIV столітті документи окреслюють відносно точну картину форм поселень. У цей період вже використовуються назви *villa* (село), *civitas* (місто) і *oppidum* (останній «продукт» XIV століття), що означало «ярмаркове місто» [Engel, Kristó, Kubinyi, 1998, 112–116. old.].

Лампертсас

Традиційно заснування поселення у 1063 р. (в цьому році виповнюється 960 років) пов'язують із князем (*dux*) Лампертом (молодшим братом короля Ласло I), але цю інформацію сам Тиводар Легоцький вважає тільки народною легендою [Lehoczky, 1882, 89. old.]. Хоча на пагорбах поблизу міста (Мала гора) в 1900 р. і в 1933 р. були знайдені дві могили воїнів часів віднайдення батьківщини [Kobály, 1997, 16. old.], саме поселення, на жаль, не згадується в «Gesta Hungarorum», яка була написана під час правління короля Бейли III, що може бути підтвердженням того, що поселення ще у кінці XII ст. не існувало. Перший збережений документ, у якому згадується населений пункт Лампертсас, це сама грамота про його привілеї, видана королем Бейлою IV у 1247/48 рр. [ÁKOKJ I, 2, № 867.]. Ця грамота пізніше з незначними змінами кілька разів перезатверджувалась угорськими королями (*Додаток № 1.*). З тексту грамоти про привілеї бачимо, що поселення мало змішане населення, яке, ймовірно, складалося з угорців та саксонців. Крім того, якщо детально розглянути перераховані 9 пунктів, то виявляється, що всі описані вище привілеї для «класичних» міст є притаманні й для Лампертсаса. Згідно з грамотою, реалізується вільне цивільне право, яке виявляється у можливості вільного пересування та вільного спадкування. Також окреслюється система відносин між поселенням і королем, оскільки жителі міста платили податки і доставляли частину врожаю (натуральні повінності) безпосередньо до королівського двору. Крім того, вони мали право вільно обирати суддю (старосту) та священника, тим самим звільнялись від юрисдикції ішпана (жупана) комітату. Реалізується й господарська складова постійного існування громади, адже проведення щотижневих ярмарків (які відбувалися у суботу) стає офіційним. Разом із цим містяни отримали і права поміщиків-землевласників, оскільки вільно могли використовувати навколишні землі, виноградники та водні ресурси.

У 1255 р. мешканці Лампертсаса отримали землю поблизу своїх кордонів під назвою Уркул-телек (*Urkul-telek*), яка, ймовірно, була необхідною через зростання кількості населення [НО, 26. sz.]. З придбанням нової території встановлюються і нові межі міста, адже відтепер право володіння землями в межах міста зосереджується в руках містян. У 1271 р. король Іштван V [ÁKUO, № 233.], а згодом у 1320 р. і король Карл I Роберт [АКО, V, № 774.] підтвердили привілеї госпітів, оскільки безрезський ішпан почав неправомірно збирати різні податки від жителів міста. Цікаво, що ні в документах 1271 р., ні 1320 р. не зазначене місто (як населений пункт), тільки привілеї, надані госпітам (переселенцям). Розвиток міста сповільнюється наприкінці XIII ст. – у бурхливий час, коли воно потрапляє у володіння галицького князя Лева Даниловича [ВМНО, № 1.], а також під час другої

монгольської навали.

28 липня 1320 р. король Карл I своєю подвійною печаткою підтверджує раніше видану грамоту мешканцям Лампертсаса [АКО, V, № 869.]. 26 вересня 1323 р. палатин Філіп Другет провів у Лампертсасі засідання станів комітатів Берег і Угоча [АКО, VII, № 482.]. В протоколах Лампертсас називають ще *віллою*, тобто селом. Зміна статусу поселення простежується тільки в 1330 р., коли під час судового процесу про продаж винограду в межах поселення в документах його називають *civitas*, тобто містом. У документах також зазначено, що продаж винограду відбувається відповідно до чинних правил міста. Крім того, ми дізнаємося, що містом керував майстер (*magister*) Іштван за допомогою 12 присяжних [АКО, XIV, № 573]. Міський магістрат виконував також роль суду у справах спадщини, що відбувалися в місті. Отже, прерогатива в правовій системі поселення, набута в дарчому листі/грамоті 1247/48 р. і яка з часом була втрачена, знову була відновлена королем. У 1356 р. цей судовий процес був поновлений [АКО, XL, № 50], але міські присяжні залишили в силі своє попереднє рішення.

Документ від 28 листопада 1332 р. повідомляє про дуже цікаву судову справу, яка мала місце між містом Лампертсас і селом Бадало [ВМНО, 12. sz.]. Обидва поселення не змогли визначити межі своїх територій, тому це спірне питання вирішують іспан комітату Берег і чотири комітатські справники. «Родзинкою» справи є той факт, що ці два поселення розташовані приблизно за 10 км одне від одного і між ними сьогодні є кілька поселень (Геча, Чома, Мочола), тобто можна припустити, що місто мало географічно неоднорідні землі, які не складали компактно територію.

У своїй грамоті від 2 вересня 1342 р., виданій у Вишеграді, король Лайош I (1342–1382 рр.) повідомляє таке: оскільки вільне королівське місто («*libera civitas nostra*») Лампертсас знаходиться на кордоні з Руссю, воно заслуговує на особливу королівську ласку, тому надає йому право здійснення смертних вироків (*ius gladii*), уповноважуючи, що його суд має право судити дворян і простолюдинів, затриманих у межах міста, та його мешканці повинні підлягати лише місцевій владі, а не комітатському суду. Король також наказав, щоб місто забезпечувало обідом і вечерєю – гідними сану – його казначея (*magister tavernicorum regalium*), коли той у кожні 4–5 років навідається до міста. Згідно з документом, щороку місто було зобов'язане постачати 10 діжок вина (і не більше) до Мукачівського замку. [Lehoczky, 1882, 93. old.]. Його жителі мали право вільно рубати деревину для будівництва та виголювання інструментів у лісах короля і королеви і доставляти її до міста. Крім цього, містяни вільно могли транспортувати свій урожай зерна у будь-яке місце для помелу. Ці права були підтверджені/перезатверджені кількох разів (у 1363 р. на прохання судді Дьєрдя королем Лайошем I, у 1419 р. у м. Кошшо королем Жигмондом, у 1524 р. королевою Марією (Габсбург) і 22 липня 1548 р. у Відні королем Фердинандом I).

Король Лайош I та його мати королева Ержебет (яка мала резиденцію у Лампертсасі) значною мірою розвивали місто, тому воно в XIV ст. стало одним із

найквітучіших на території Верхньої Угорщини. Лампертсас – з огляду на політику по відношенню до Русі – вважалось важливим через його близькість до кордонів, і з цієї причини вони часто відвідували його особисто, сприяючи його процвітання та підтриманню його статусу [Lehoczky, 1882, 93. old.]. Після того, як місто разом із мукачівською домінією переходять у володіння королеви, судові справи регіону розглядаються в самому місті, тут проводять збори шляхти комітату. Згідно з рішенням суду у справі 1354 р., сума штрафу у розмірі 25 марок, які мають бути сплачені за крадіжку свиней між селами Варі та Бадало, повинні були передані потерпілому в місті [MNLOL, DL 51651]. У цей час посаду іспана Березького комітату займав Іштван, головний конюшний королеви.

У грамоті від 22 вересня 1380 р. королева Ержебет надає право судочинства у компетентність міського суду по дрібних справах над румунським кенезам із Білки та Ілошви (Іршави), однак в інших питаннях залишає юрисдикцію березького іспана [АКО XXXVIII, № 208.]. У 1388 р. у Лампертсасі розглядають справу щодо руйнування мосту через Латорицю, вчинене Іштваном, сином Іштвана Чаузлауці, і король надсилає спеціальний наказ шляхти комітату розслідувати справу [ВМНО, № 107].

Занепад міста Лампертсас починається під час правління короля Жигмонда, який передав своєму родичу, подільському князю Теодору Корятовичу, сусідній Мукачівський замок та прилеглі до нього території (в т.ч. і місто Лампертсас). 30 травня 1397 р. у Вишеграді палатин Леуштак Ілошваї видає судовий лист, в якому засуджує князя Василя (*Wazul dux Podalye*) брата Корятовича за зловживання владою над мешканцями Лампертсаса [ZSKO, II, № 4796]. З тексту грамоти від 4 серпня того ж року дізнаємося, що каштелян Мукачівського замку *Januska/Ianuska* водночас був чиновником/представником (*officialis*) у Лампертсасі [ZSKO, II, № 4917], тому більш ніж імовірно, що прямої королівської юрисдикції над містом у цей час не існувало. Припускається, що до смерті Теодора Корятовича (1414 р.) мешканці міста не змогли користуватися своїми вольностями, про що свідчить і той факт, що король Жигмонд підтвердив їхні вольності лише в 1414 р.

Починаючи з 1455 р. у документах Лампертсас більше не вживає термін *civitas*, а лише *oppidum*, тобто ринкове місто [ВМНО, № 201.]. 19 вересня 1458 р. ми вперше зустрічаємо згадку про судову справу з міським митом, яким були обкладені всі мандрівники, які проїжджали на гужовому транспорті [ВМНО, № 207]. Про економічне становище поселення свідчить і той факт, що своїх свиней населення міста відгодовувало в лісах, які належали до Мукачівського замку та простягалися до Верецького перевалу [MNLOL, DL 15795].

У реєстрі 1542 р. фігурує колишня власність міського домініканського монастиря у Кідьовші. Детальні відомості про майно монастиря в місті можна знайти в іншому документі від 1545 р., в якому король Фердинанд I підтвердив привілеї та вольності монастирських кріпаків. Згідно з грамотою, кріпосні наділи були отримані монастирем від короля Уласло II,

імовірно, у 1506 р. або трохи пізніше. Ця дата пов'язана зі смертю королеви Анни (де Фуа) у липні 1516 р., в обмін на королівську пожертву монахи шовівторка повинні були відправляти месо на честь святої Анни. Маєток у Кідьовші зазначений також у податковому реєстрі Березького комітату 1530 р. Відомості про його стан маємо з податкового реєстру 1533 р. та 1548 р., коли проводився перепис церковних маєтків у комітаті. У списку значиться один староста (bígb) та два (дворо) господарства, два старости у Кідьовші, п'ять вільних ділянок та ще одинадцять господарств. Однак, згідно з переписом 1548 р., під юрисдикцією монастиря у місті був ще один староста, два оподаткованих господарства і п'ять желлерів (наймитів). У Кідьовші був один староста, 28 оподаткованих господарств, чотири желлера і чотири вільні ділянки. Укладачі списку також зафіксували звільнення від податків усіх тридцяти податкових дворогосподарств (sessio). Реєстри 1542 р. дають цінні дані про вартість тогочасних маєтків. На той час у Лампертсасі під власністю домініканців зазначені загалом чотири господарства, вартість яких становила 2680 форинтів. Крім того, вони, напевне, мали кам'яний будинок у місті по вулиці Арок, оскільки дві його третини були продані в 1546 р. Деметеру Оросі та його спадкоємцям за 60 золотих форинтів, які покупець сплатив повністю. Дарувальник також був зазначений в акті про продаж: Берталон Телдьеш передав його домініканцям на смертному одрі [Romhányi, 2013, 113–114. old.].

Севлюш

Севлюш (сьогодні м. Виноградів Берегівського району) протягом століть згадувався під кількома назвами – історичні джерела подають назву в різних формах: *Zceuleus, Zeuleus, Zeulus, Zeleus, Zewlus*. Про першу згадку міста Севлюш відомий історик краю Андраш Комаромі пише так: «Уперше чуємо про поселення в 1236 р. в привілеї (грамоті. – Авт.) міста Диж (Dés, сьогодні місто Деж, Румунія)» [Komáromy, 2001, 121. old.]. Комаромі також зазначає, що оригінал грамоти про «заснування» Севлюша було втрачено, але воно є одним із найстаріших міст Угорщини [Komáromy, 2001, 121. old.]. Перше письмове джерело, яке дійшло до нас, датується 1262 р. [Komáromy, 2001, 121. o.; ÁKOKJ, II, 4, № 3989.; ÁKOKJ, II, 1, № 1793.; PCSL, № 3]. У ньому Севлюш згадується як королівське село (*villa nostra*), яке має всі привілеї, що забезпечують правову основу для формування міщанства. Привілеї були узагальнені в 17 пунктах [PCSL, № 3] (Додаток № 2.).

Король Іштван V (1270 – 1272), будучи «молодшим королем Угорщини» (1262 – 1270), наділив Севлюш широкими привілеями. Незважаючи на те, що Севлюш називали королівським селом (*villa nostra*), він повністю відповідає критеріям середньовічного міста. Звичайно, ми не знаємо, наскільки великою була чисельність населення міста у другій половині XIII ст., але не варто думати про надто велику кількість, наприклад, 1000 осіб. Однак речення, яке стосується десятини священника, може дати нам підказку: «*Їхній священник платить десятину за кожні п'ятдесят ділянок (sessio/mansio) королю або тому, кому він накаже, одну марку до визначеного терміну*». Тобто,

якщо розраховувати, що в сім'ях було по 5–6 осіб, можна визначити кількість мешканців в 250–300 осіб чи й удвічі більше.

Під час правління короля Ласло IV (1272 – 1290) Севлюш був переданий у дарунок, отже втратив свої попередні привілеї. Згідно з документом від 23 листопада 1280 р., Петер дарує Севлюш своєму синові ішпану Міклошу та його нащадкам [PCSL, № 11]. Цей факт, здається, підтверджується тим, що коли Андраш III (1290 – 1301) прийшов до влади, мешканці Севлюша звернулися до короля з проханням підтвердити їхні попередні привілеї. Король перезатверджує їх 16 вересня 1294 р. [PCSL, № 17]. Про дарування Севлюша згадується в грамоті від 27 квітня 1299 р., в якій король наказує розслідувати відсторонення нащадків ішпана Міклоша [ÁKOKJ, II, 4, № 4233]. Севлюшські госпіти на початку 1290-х, імовірно, прогнали нащадків ішпана, які прагнули заволодіти їхнім містом.

Життя в Севлюші було нелегким в епоху війни за спадок Арпадів (1301 – 1309), грабіжницькі війська олігархів безперешкодно могли орудувати й в Угочанському комітаті. Король Карл Роберт, щоб бути певним у володінні територією, грамотою від 3 вересня 1307 р. подарував Севлюш Беку (Бенедеку) з роду Борша. [АО, № 124]. Ймовірно, замок Канко, що захищав місто, був побудований на схилі Чорної гори (Фекете гедь) за часів Беке. Але незабаром Беке Борша теж став ворогом Карла Роберта, тож Севлюш перетворився на поле бою. У 1315 р. відбувається облога міста, у якій король відвоює замки Канко і Нялаб. Облогу замків було доручено магістру Томашу, березькому ішпану. Про це свідчить грамота від 1 липня 1315 р. [PCSL, № 25]. Коли бої стихли, життя поволи нормалізувалося. Це підтверджується і тим, що 22 березня 1319 р. Карл I Роберт знову підтвердив привілеї Севлюша [PCSL, № 28.; MNLOL, DL 70604]. Севлюш навіть тоді вказаний в акті як *villa*, тобто село. Однак через 10 років, а саме 19 травня 1329 р., він уже вніс зміни до своєї грамоти. Ці зміни збіглися з новою економічною політикою короля. Відповідно, податок повинен був сплачуватися щорічно за кожне господарство, містяни були зобов'язані доставляти 21 бочку вина щорічно королю або тому, кому він накаже [PCSL, № 455.; MNLOL, DL 70614].

Після даного акту Севлюш почав стрімко розвиватися, чому також сприяла спокійна внутрішня політика тієї епохи. Виникають нові поселення, збільшується чисельність населення, а завдяки новим високоякісним грошам поживляється торгівля (за часів Карла Роберта країна переходить на золото-срібну монетну систему). Севлюш процвітав так сильно, що королева взяла поселення під своє володіння. Акт від 2 лютого 1336 р. вже описує Севлюш як місто (*civitas*), яке знаходиться у володінні королеви [PCSL, № 51.; MNLOL, DL 70622]. Акт, датований квітнем цього ж року, фіксує околиці міста, які включають землі Дароух та Галасфельд, що були передані Севлюшу ще в 1262 р. й за які пізніше виникнуть суперечку з жителями Ардо [PCSL, № 54.; MNLOL, DL 70622]. З документу не зрозуміло, про який Ардо вмовиться, але вірогідніше, що це сьогоднішній Фекетеардо (Чорнотисів), із яким міщане

мали територіальні суперечки на Тисі. Суперечка між двома поселеннями не припинилася, оскільки 26 травня 1342 р. жителі Севлюша звернулися до короля з проханням підтвердити видану ним грамоту 1336 р. [PCSL, № 66.; MNLOL, DL 70622]. Саме тоді ми дізнаємося про суддю міста Севлюш, певного Ганнуса, сина Тельманнуса. Цей факт також підтверджує те, що Севлюш, згідно з міськими привілеями, мав власного суддю (старосту). Тяжба між Ардо та Севлюшом щодо питання межі територій ще довго не припинялася, тому що в 1348 р. [PCSL, № 75.; MNLOL, DL 70629], 1351 р. [PCSL, № 80.; MNLOL, DL 70629], у квітні [PCSL, № 89.; MNLOL, DL 70702.] та травні [PCSL, № 90.] 1357 р., 1358 р. [PCSL, № 93.; MNLOL, DL 70678, DL 70727] і 1359 р. [PCSL, № 94.] ми маємо документальне підтвердження про нові судові суперечки між поселеннями. У 1351 р. картина змінюється лише тим, що земельну межу між Севлюшем і Ракасем (сьогодні Рокосово) довелося визначати знову.

Гарним підтвердження процвітання міста Севлюша є указ від 15 грудня 1355 р., згідно з яким королівські села Кіральгаза (Королево), Надьсас/Сасфолу (Сасово), Ардо (Чорнотисово) та Верице (Веряця) отримують права, подібні до прав Севлюша, але в складних спірних справах мешканці сіл повинні були приймати рішення севлюшського старости та його присяжних [PCSL, № 86.; MNLOL, DL 70645]. Але, схоже, цей розвиток тривав недовго. 20 серпня 1378 р. маєток замку Нялаб на лівому березі Тиси був переданий синам воеводи Сас [Komáromy, 2001, MNLOL, DL 26566]. Після цього в судових справах за кордони Севлюша жителям міста довелося протистояти новим володарям. У 1389 р. скаргу міста розглядала сама королева [PCSL, № 152.; MNLOL, DL 70676], а в 1390 р. рішення було прийнято на користь жителів Севлюша [PCSL, № 158.; MNLOL, DL 70678]. Але місто, здається, потроху втрачає свою колишню славу. У документі від 22 квітня 1396 р. воно називається лише ринковим містом (*oppidum*) [PCSL, № 180.; MNLOL, DL 71068]. Цьому міг сприяти той факт, що сини Драга (Drágh), яким належав замок Нялаб, контролювали територію округу та обкладали митом торгівлю, що проходила по Тисі. Відповідно до

реєстрового наказу від 29 серпня 1399 р., король навічно подарував колишнє місто, яке втратило свою славу, родині Перені [PCSL, № 207.; MNLOL, DL 70708].

Висновки. Формування міст у нашому краї, як і в інших регіонах Угорського королівства, припадає на XIII ст. Середньовічне місто мало низку привілеїв, найважливішими з яких були звільнення від юрисдикції комітату, звільнення від феодално-кріпосницьких повинностей, система оподаткування, відмінна від інших поселень, можливість передачі майна у спадок, проведення щотижневих і щорічних ярмарків, збір власного мита і обрання самостійної міської адміністрації. У цей ряд вписуються привілеї XIII ст. Ламперсаса, а потім і Севлюша, які надавалися мешканцям, що в правовому сенсі відповідали стандартам міст. Саксонські переселенці «госпеси/госпіти» були в авангарді розвитку нової форми поселення, які на всіх новозаселених територіях вимагали та отримували широкі привілеї від короля. Протягом 1247/48 рр. Лампертсас отримав королівські привілеї, які забезпечили всі правові основи для розвитку міста, Севлюш ці самі ж привілеї отримав у 1262 р. З огляду на подібність за наданими права мита географічну близькість можемо зробити висновок, що населення двох середньовічних міст складалося з саксонських госпесів, які мігрували з околиць річки Самош і які на початку XIV ст. становили ядро населення коронних міст Марамороша. Протягом XIV ст. привілеї міст неодноразово повторно підтверджувалися, але на зламі століть обидва поселення втратили свої попередні привілеї, тому їх було понижено до рангу ринкових міст. Цей регрес був пов'язаний із новою політикою короля Жигмонда Люксембурзького, яка базувалася на новому дворянському суспільстві, для збагачення якого він передає дані поселення (див. передачу у вічну власність маєтку родині Перені у 1399 р.). Наприкінці XIV ст. колишнє саксонське населення обох міст асимілюється або повністю замінюється, тож більше немає прив'язаності до привілеїв, які так високо цінували їхні предки.

Список використаних джерел

Джерела:

Неопубліковані:

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomáciai Levéltár 15795 (дали: MNLOL DL)
 MNLOL DL 26566.
 MNLOL DL 51651
 MNLOL DL 70604.
 MNLOL DL 70614.
 MNLOL DL 70622.
 MNLOL DL 70629.
 MNLOL DL 70645.
 MNLOL DL 70676.
 MNLOL DL 70678
 MNLOL DL 70702.
 MNLOL DL 70708.
 MNLOL DL 70727.
 MNLOL DL 71068.

Опубліковані:

- A *Perényi család levéltára 1222 – 1526* (далі – PCSL), 2008. / Szerk.: Tringli István, Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 44, Budapest, 509 old.
- Anjou-kori Oklevéltár. V. 1318 – 1320.* (далі – AKO V.), 1998. / Szerk.: Kristó Gyula, Budapest–Szeged, 500 old.
- Anjou-kori Oklevéltár. XIV. 1330* (далі – AKO XIV.), 2004. / Szerk.: Almási Tibor–Kőfalvi Tamás, Budapest–Szeged, 508 old.
- Anjou-kori Oklevéltár. XL. 1356.* (далі – AKO XL), 2014. / Szerk.: Rábai Kriszitna, Budapest–Szeged, 564 old.
- Anjou-kori Oklevéltár. XXXVIII. 1354* (далі – AKO XXXVIII), 2013. / Szerk.: B. Halász Éva, Budapest–Szeged, 514. old.
- Anjou-kori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I. (1301 – 1321)* (далі – AO I.), 1878. / Szerk.: Nagy Imre, Bp., 690 old.
- Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. VIII. 1261 – 1272.* (далі – ÁKÚO), 1870. / Szerk.: Wenzel Gusztáv, Pest, 504 old.
- Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II. kötet 4. füzet 1290 – 1301.* (далі – ÁKOKJ, II. 4.), 1987. / Szerk.: Szentpétery Imre, Bp., 340 old.
- Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. II. kötet. 1. Füzet 1255 – 1272.* (далі – ÁKOKJ II, 1.), 1943. / Szerk.: Szentpétery Imre, Bp., 208 old.
- Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. I. kötet, 2. füzet.* (далі – ÁKOKJ I, 2.), 1927. / Szerk.: Szentpétery Imre, Bp., 180 old.
- Bereg megye hatóságának oklevelei (1299 – 1526).* (далі – BMHO), 2006. / Szerk.: Neumann Tibor, Nyíregyháza, 154 old.
- Blazovich László-Géczi Lajos: Anjou-kori Oklevéltár. VII. 1323.* (Budapest–Szeged, 1991.). 482. sz. (AKO VII.),
- Hazai oklevéltár 1234 – 1536.* (далі – HO), 1879. / Szerk.: Nagy Imre–Deák Farkas–Nagy Gyula, Bp., 481 old.
- Zsigmond-kori oklevéltár I. (1387 – 1399).* (далі – ZSKO I.), 1951. / Szerk.: Mályusz Elemér, Bp., 811 old.

Література:

- Boda, Attila, 2018. Nagyszőlős kísérlete úrbéres státuszán belülmegsértett előjogainak visszaszerzésére 18. század második felében, *Opuscula Historica II.* Szerk.: Kósa-Grimm András Kristóf – Veres Kristóf György. Az EC Történezműhely kiadványai 2., Budapest, 81–101. old.
- Dalmay, Árpád, 2022. *Beregszász - Erzsébet királyné városa*, Budapest: Romanika Bt., 336 old.
- Engel, Pál, Kristó, Gyula, Kubinyi, András, 1998. *Magyarország története 1301 – 1526*, Budapest: Osiris Kiadó, 424 old.
- Gönczi, Katalin, 2006. Kiváltságlevél és városi szabadság. A szabad királyi városi státus jogi és társadalomtörténeti tartalma a „hosszú középkorban.” *Urbs–Magyar Várostörténeti Évkönyv I.*, 63–72. old.
- Granasztói, György, 1980. *A középkori magyar város*, Budapest: Gondolat Kiadó, 275 old.
- Gulyás, László Szabolcs, 2013. Megjegyzések az északkelet-magyarországi mezővárosok középkorifejlődésének jellemzőihez, *Századok* 147, 317–346. old.
- Hóman, Bálint, 1908. *A magyar városok az Árpádok korában*, Budapest, 128 old.
- Kobály, József, 1997. *Sin ir at studio*, Ungvár, 210 old.
- Komáromy, András, 2001. *Ugocsa vármegye a történelemben*, Ungvár, 181 old.
- Kristó, Gyula, 2007. *Magyarország története 895 – 1301.* Bp.: Osiris Kiadó, 316 old.
- Kubinyi, András. Városfejlődés a középkori Magyarországon. URL: <http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Tortenelem/83K%E1lnoki/GY%D6NGY%D6SSY%20K%D6NYV/07%20KUBINYI.pdf> (дата звернення: 14.04.2023.).
- Lehocky, Tivadar, 1881. *Beregvármegye monographiája. III. Kötet*, Ungvár, 874 old.
- Mendöl, Tibor, 1963. *Általános településföldrajz*, Budapest, 567 old.
- Riskó, Marianna, 2007. *Ferencesek Nagyszőlősön - Ötszáz éves jelenlét térben és időben*, Budapest: Új Ember Kiadó, 263 old.
- Romhányi, Beatrix, 2013. *Kolduló barátok, gazdálkodó szerzetesek koldulórendi gazdálkodása a késő középkori Magyarországon.* Akadémiai doktori értekezéslet. Bp.: 2013, 288 old.
- Szabó, István, 1937. *Ugocsa vármegye*, Budapest, Sylvester-nyomda, 615 old.
- Szende, Katalin, 2011. A magyar városok kiváltságolásának kezdetei. Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok. Szerk. Bárány Attila-Papp Klára-Szálkai Tamás, *Speculum Historiae Debreceniense. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Kiadványai; 7.*, Debrecen, 33–37. old.
- Takács, Péter, 2015. Legendák és valóság Beregszász keletkezéséről, *Emlékkonferencia Beregszász alapításának 950., visszatérésének 75. évfordulója alkalmából.* KMMI-füzetek XX, Ungvár, 4–15. old.
- Zubánics, László, 2011. *Tájba írt történelem. Kultúrtörténeti időutazás Kárpátalja legmagyarabb városában és vonzáskörzetében*, Budapest–Ungvár, Intermix Kiadó, 115 old.
- Zubánics, László, 2015. Beregszász települési jogállásának változásai a 13–21. században, *Emlékkonferencia Beregszász alapításának 950., visszatérésének 75. évfordulója alkalmából.* KMMI-füzetek XX, Ungvár, 16–38. old.
- Міговк, Ріхард, 2013. Королівський замок «Ньолаб» у дзеркалі джерел (1262 – 1515), *Науковий вісник Ужгородського університету*, Серія: Історія, Ужгород, вип. 30, с. 159–162.

References

Dzherela

Neopublikovani:

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomáciai Levéltár 15795 (MNLOL DL). (in Latin). MNLOL DL 26566. (in Latin).
- MNLOL DL 51651. (in Latin).
- MNLOL DL 70604. (in Latin).
- MNLOL DL 70614. (in Latin).
- MNLOL DL 70622. (in Latin).

MNLOL DL 70629. (in Latin).
 MNLOL DL 70645. (in Latin).
 MNLOL DL 70676. (in Latin).
 MNLOL DL 70678. (in Latin).
 MNLOL DL 70702. (in Latin).
 MNLOL DL 70708. (in Latin).
 MNLOL DL 70727. (in Latin).
 MNLOL DL 71068. (in Latin).

Opublikovani:

- A Perényi család levéltára 1222 – 1526 (далі – PCSL), 2008. / Szerk.: Tringli István, Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 44, Budapest, 509 old. (in Hungarian, in Latin).
 Anjou-kori Oklevéltár. V. 1318 – 1320. (далі – AKO V.), 1998. / Szerk.: Kristó Gyula, Budapest–Szeged, 500 old. (in Hungarian, in Latin).
 Anjou-kori Oklevéltár. VII. 1323. (далі – AKO VII.), 1991. / Szerk.: Blazovich László–Géczi Lajos, Budapest–Szeged, 385 old. (in Hungarian, in Latin).
 Anjou-kori Oklevéltár. XIV. 1330 (далі – AKO XIV.), 2004. / Szerk.: Almási Tibor–Kőfalvi Tamás, Budapest–Szeged, 508 old. (in Hungarian, in Latin).
 Anjou-kori Oklevéltár. XL. 1356. (далі – AKO XL), 2014. / Szerk.: Rábai Krisztna, Budapest–Szeged, 564 old. (in Hungarian, in Latin).
 Anjou-kori Oklevéltár. XXXVIII. 1354 (далі – AKO XXXVIII), 2013. / Szerk.: B. Halász Éva, Budapest–Szeged, 514. old. (in Hungarian, in Latin).
 Anjou-kori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I. (1301 – 1321) (AO I.), 1878. / Szerk.: Nagy Imre, Bp., 690 old. (in Hungarian, in Latin).
 Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. VIII. 1261 – 1272. (ÁKÚO), 1870. / Szerk.: Wenzel Gusztáv, Pest, 504 old. (in Hungarian, in Latin).
 Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II. kötet 4. füzet 1290 – 1301. (ÁKOKJ, II. 4.), 1987. / Szerk.: Szentpétery Imre, Bp., 340 old. (in Hungarian, in Latin).
 Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. II. kötet. 1. Füzet 1255 – 1272. (ÁKOKJ II, 1.), 1943. / Szerk.: Szentpétery Imre, Bp., 208 old. (in Hungarian, in Latin).
 Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. I. kötet 2. füzet. (далі – ÁKOKJ I, 2.), 1927. / Szerk.: Szentpétery Imre, Bp., 180 old. (in Hungarian, in Latin).
 Bereg megye hatóságának oklevelei (1299 – 1526). (BMHO), 2006. / Szerk.: Neumann Tibor, Nyíregyháza, 154 old. (in Hungarian, in Latin).
 Hazai oklevéltár 1234 – 1536. (далі – HO), 1879. / Szerk.: Nagy Imre–Deák Farkas–Nagy Gyula, Bp., 481 old. (in Hungarian, in Latin).
 Zsigmond-kori oklevéltár I. (1387 – 1399). (ZSKO I.), 1951. / Szerk.: Mályusz Elemér, Bp., 811 old. (in Hungarian, in Latin).

Literatura:

- Boda, Attila, 2018. Nagyszőlős kísérlete úrbéres státuszán belülmegsértett előjogainak visszaszerzése a 18. század második felében. *Opuscula Historica* II. Szerk.: Kósa–Grimm András Kristóf –Veres Kristóf György. Az EC Történelem műhely kiadványai 2., Budapest, 81–101. old. (in Hungarian).
 Dalmay, Árpád, 2022. Beregszász - Erzsébet királyné városa, Budapest: Romanika Bt., 336 old. (in Hungarian).
 Engel, Pál, Kristó, Gyula, Kubinyi, András, 1998. Magyarország története 1301 – 1526, Budapest: Osiris Kiadó, 424 old. (in Hungarian).
 Gönczi, Katalin, 2006. Kiváltságlevél és városi szabadság. A szabad királyi városi státus jogi és társadalomtörténeti tartalma a „hosszú középkorban.” *Urbs–Magyar Várostörténeti Évkönyv* I., 63–72. old. (in Hungarian).
 Granasztói, György, 1980. A középkori magyar város, Budapest: Gondolat Kiadó, 275 old. (in Hungarian).
 Gulyás, László Szabolcs, 2013. Megjegyzések az északkelet-magyarországi mezővárosok középkorifejlődésének jellemzőihez, *Századok* 147, 317–346. old. (in Hungarian).
 Hóman, Bálint, 1908. A magyar városok az Árpádok korában, Budapest, 128 old. (in Hungarian).
 Kobály, József, 1997. *Sin ir at studio*, Ungvár, 210 old. (in Hungarian).
 Komáromy, András, 2001. Ugocsa vármegye a történelemben, Ungvár, 181 old. (in Hungarian).
 Kristó, Gyula, 2007. Magyarország története 895 – 1301. Bp.: Osiris Kiadó, 316 old. (in Hungarian).
 Kubinyi, András. Városfejlődés a középkori Magyarországon. URL: <http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Tortenelem/83K%E1lnoki/GY%D6NGY%D6SSY%20K%D6NYV/07%20KUBINYI.pdf> (14.04.2023.). (in Hungarian).
 Lehocky, Tivadar, 1881. Beregvármegye monographiája. III. Kötet, Ungvár, 874 old. (in Hungarian).
 Mendöl, Tibor, 1963. Általános településföldrajz, Budapest, 567 old. (in Hungarian).
 Mihovk Rikhard, 2013. Korolivski zamok „Nyalab” u dzereli dzerkala (1262 – 1515), *Naukoviy Visnik Uzhhorod National University*, Seriel: History, Uzhhorod, № 30. 159–162 pp. (in Ukraina).
 Riskó, Marianna, 2007. Ferencesek Nagyszőlősön - Ötszáz éves jelenlét térben és időben, Budapest: Új Ember Kiadó, 263 old. (in Hungarian).
 Romhányi, Beatrix, 2013. Kolduló barátok, gazdálkodó szerzetesek koldulórendi gazdálkodása a késő középkori Magyarországon. Akadémiai doktori értekezéslet. Bp.: 2013. 288 old. (in Hungarian).
 Szabó, István, 1937. Ugocsa vármegye, Budapest, Sylvester-nyomda, 615 old. (in Hungarian).
 Szende, Katalin, 2011. A magyar városok kiváltságolásának kezdetei. Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok. Szerk. Bárány Attila–Papp Klára–Szálkai Tamás. *Speculum Historiae Debreceniense*. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Kiadványai; 7., Debrecen, 33–37. old. (in Hungarian).

Takács, Péter, 2015. Legendák és valóság Beregszász keletkezéséről. Emlékkonferencia Beregszász alapításának 950., visszatérésének 75. évfordulója alkalmából. KMMI-füzetek XX, Ungvár, 4-15. old. (in Hungarian).

Zubánics, László, 2011. Tájba írt történelem. Kultúrtörténeti időutazás Kárpátalja legmagyarabb városában és vonzaskörzetében, Budapest-Ungvár, Intermix Kiadó, 115 old. (in Hungarian).

Zubánics, László, 2015. Beregszász települési jogállásának változásai a 13–21. században. In: Emlékkonferencia Beregszász alapításának 950., visszatérésének 75. évfordulója alkalmából. KMMI-füzetek XX, Ungvár, 16–38. old. (in Hungarian).

ДОДАТКИ

Додаток № 1

Латинською мовою

Bela, Dei gratia, Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Ramae, Seruiae, Galliciae, Lodomeriae, Cumaniae, Bulgariaeque Rex. Vniuersis Christi fidelibus praesentes litteras inspecturis, salutem in Domino. Quod regia autoritate sancitur, firmum debet stabilitate consistere. Ad vniuersorum igitur notitiam, praesentium et posterorum, harum serie volumus peruenire: quod accedentes ad nostram praesentiam Hospites nostri charissimi de Luprechthaza, a nobis diligenter postularunt, vt libertatem, quam eisdem Hospitibus nostris super ipsam terram Luprechthaza concessimus perpetualiter, dedimus et contulimus, et eorum posteritatibus possidendam, nostro dignemur priuilegio confirmare. Quorum libertatis series talis est:

vt ad ipsum homines seure veniant, et libere, commorentur; et cum voluerint recedant saluis semper omnibus rebus, et vendendis suis vtilitatibus, quas fecerint super eandem; ad iudicium vice nostri Iudicis, exceptis tribus: sanguine, furto videlicet et homicidio, in nullo pertinere dignoscantur, sed in omnibus aliis causis eorumdem iudicium audiant maioris villae ipsorum; de quibus videlicet tribus iudiciis tertia pars villico etiam eiusdem villae cedat. Decimas vero eorumdem in frugibus, et in vino praestent sacerdoti ipsorum, quem ipsi elegerint. Ecclesia vero eorumdem ad Archiepiscopatum Strigoniensem contineatur, et sit sine iurisdictione magistratus. Plebano vero eorumdem de quinquaginta mansionibus dent vnam marcam; et cum aduenerint Fertiones, dent prandium et coenam vna die; in quolibet vero anno nihil magis soluere teneantur, nisi in festo S. Michaelis de qualibet porta duo pondera.

Et cum collecta Regis per totum regnum exigetur, ipsi partem collectae dictae soluere teneantur. Ad ipsam autem congregati cuiuslibet conditionis et linguae homines vna fungantur libertate. Vtilitates vero, dictarum terrarum, tam montium, quam vallium et aquarum, ac etiam quantum possunt vno die cum porcibus et pecoribus ad syluam Beregh peruenire, percipiant sicuti volunt; et in eadem sylua ligna ad aedificia mactare. Si quis autem hominum sui haeredis solatio careret, idest: filio et filia; et ... ade rebus eiusdem, siue de possessioue, nihil Dominus Vice-Comes recipere teneatur; sed cuicumque volet, liberam habeat dandi, seu dimittendi facultatem. Forum habeant die Sabatho, et tam ementes, quam vendentes nihil magis soluere teneantur, nisi de quolibet curru vnum denarium. Vice autem Comiti nostro, ad eosdem venienti dent prandium et coenam vno die; si qui autem liberos homines, ad ipsam terram venientes molestauerint, et prohibendo damnauerint, iram regiam incurrent, et sentient manus nostras. In cuius rei testimonium, memoriam dedimus praesens scriptum.

Datum Anno Domini MCCXLVII.

Угорською мовою

IV. Béla, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország és Bulgária királya, Ráma, Szerbia, Galícia, Ladoméria, Kunország ura, minden Krisztusban hívőnek, aki e levelet olvasni fogja üdv az Úrban. Amit a királyi hatalom megerősít, annak szilárdan meg kell állania. Mindenkinnek, jelenleg élőknek és későbbieknek e sorokkal akarjuk tudomására adni, hogy a mi lampértházi keresztyén vendégeink elébünk járulván, buzgón kérték tőlünk, hogy azt a szabadságot, amit mi nekik Lampertháza felől engedtünk, örökösén adtunk és adományoztunk, kiváltságlevelünk által méltóztassunk megerősíteni. Amely szabadságnak tartalma ez:

Hogy e helyre az emberek biztonságban jöjjenek és amikor akarnak elmenjenek, mindenkor, minden javaikkal, saját hasznukra készített eladnivalóikkal egyetemben. Ezenfelül a mi udvarbíróink törvényszékére – hármat, a vérontást, a tolvajlást és emberölést kivéve – semmiben se kényszeríttessenek, hanem minden más perükben a falunagyuk ítéletét hallgassák meg. A három ítélettől is tudniillik a birság harmadrésze a falu bírójának járjon. Tizedüket pedig gabonából és borból adják meg a papjuknak, akit maguknak választanak. Egyházuk pedig az esztergomi érsekséghez tartozzék és legyen kivéve egyéb joghatóság alól. A plébánosnak 50 telek után adjanak egy márkát, és amikor sorra kerül, hárman adjanak ebédet és vacsorát egy napra, és az év többi részében többet nem tartoznak fizetni, hacsak nem Szent Mihály napján minden porta után két fontot.

Amikor a királyi adót az egész országra kivetik, ők is kötelesek a rájuk eső adót kifizetni. Az ide összegyülekezett bármilyen állapotú és nyelvű emberek egy azon szabadsággal éljenek. A nevezett föld, mind a hegyek, mind a völgyek, valamint a vízek haszonvételei pedig ezek: amennyire csak elérnek sertéseikkel a Bereg erdőig egy nap alatt, használják; hogy akarják és építésre fát is vághatnak. Habár ki a lakók közül örökösben megfogyatkozik, azaz nincsen fia vagy leánya, az esetben az alispán annak javaiból semmit sem foglaljon el, hanem bárki számára – akinek akarja – legyen szabadsága adományozni, vagy elküldeni. Piacuk legyen szombati napon és sem a vevők, sem az eladók semmi többet nem tartoznak fizetni, mint minden egyes szekér után egy dénárt. A hozzájuk érkező alispánunknak májusban adjanak egy napra egy ebédet és egy vacsorát. Ha pedig valakik az ő földjükre letelepedni akaró szabad embert zaklatnák és akadály támasztásával büntetnék, azok mi királyi székünkhöz folyamodjanak, és érezzék a mi hatalmunkat. Ennek emlékezetére adjuk jelen levelünket.

Kelt az Úrnak 1247. esztendejében.

Українською мовою

Бейла, з Божої ласки король Угорщини, Далмації, Хорватії та Болгарії, володар Рами, Сербії, Галиції, Ладомерії, Куманії, усім віруючим у Христі, хто читатиме цього листа, нехай буде благословенний у Господі. Те, що встановлює королівська влада, має стояти твердо. Цими рядками ми хочемо сповістити всіх, тих, хто зараз живий, і тих, хто прийде пізніше, що наші християни-гості з Лампертгази прийшли до нас і палко просили нас підтвердити своїм привілейованим листом свободи, які ми їм дозволяли, дали і подарували назавжди. Зміст цих свобод є такий.

Щоб люди могли безперешкодно приходити сюди і йти, коли захочуть, у будь-який час, з усім своїм майном, разом із речами, які вони приготували для власного використання або продажу. Крім того, не треба їх примушувати до суду наших придворних суддів, за винятком трьох провин – кровопролиття, крадіжок і вбивств, – а в усіх інших своїх справах повинні слухати вирок свого старости.

Крім того, третина штрафу з цих трьох вироків теж має піти сільському судді. І вони віддають десятину збіжжя та вина своєму священику, якого вони самі обирають. І їхня церква має належати до естергомської архієпархії та бути звільненою від юрисдикції інших. По 50 портам священнику повинні давати одну марку, а коли дійде їхня черга, то з трьох (людей) давати на день обід і вечерю, а в решту частину року більше не повинні платити, хіба на Михайлів день два фунта за кожен порту.

Коли королівський податок накладається на всю країну, вони також зобов'язані сплачувати свою частку. Люди, які зібралися тут, незалежно від статусу та мови, повинні жити однаковою свободою. Оце користі згаданої землі, як гір, так і долин, а також води: користуються стільки, скільки дотягнуть своїми свинями до Березького лісу за один день; як хочуть, а також можуть рубати ліс для будівництва.

Якщо хтось із мешканців залишиться без спадкоємців, тобто залишиться без сина чи дочки, у такому випадку віцеішпан не повинен захоплювати жодного з цих маєтків, а мешканець має право подарувати або відправляти, кому забажає. Їхній ярмарок має бути по суботах, і ні покупці, ні продавці не повинні платити більше денарія за кожен віз. У травні вони повинні дати нашому віцеішпану, який до них приходить, обід і вечерю на один день. І якщо хтось буде докучати вільному чоловікові, який хоче оселитися на їхній землі, і покарати його, поставивши перешкоду, нехай звернеться до нашого королівського столу і відчуже нашу владу. На згадку про це надаємо Вам цього листа.

Написано у 1247 році Господнього.

Додаток № 2

Угорською мовою

István ifjabb király, erdélyi herceg, a kunok ura a Zeuleus királyi falu (de villa nostra) vendégeinek kegyelme teljéből (de nostra gratia pleniori) a következő szabadságokat adja.

Bármely szabad állapotú ember is akarjon Zeuleus-re menni a letelepedés szándékával, nyugodtan tehesse, és szabadon letelepedhessék, és ahogyan jött, szabadon térhessen is vissza dolgai és személye sérthetlensége mellett; miután eladta minden épületét megfelelő áron (venditis edificüs propriis sumptibus comparatis), és kifizette a jogos terrágiumot, (iusto terragio), valamint a falunagytól (de villico) engedélyt kapott, világos nappal [távozhat]. Nem tartoznak egyetlen ispán bírósága elé sem, csak a közösségükből választott bíró vagy falunagy (iudicis seu villici) bírósága elé. Maguk közül falunagyot azt választanak, akit akarnak, és papot szabadon (sponte) fogadhatnak fel. A papnak járó tizedeta földeken hagyják kint. Papjuk minden ötven telek (mansio) után tized címén a királynak, vagy akinek az parancsolja, egy márkát fizet a kijelölt határidőre. A gyilkos a tettéért bírójuknak két márkát fizet. Életveszélyes sebzésért egy márkát, egyszerű megsebesítésért (de simplici percussione), akár történik vérontás, akár nem, fél márkát fizetnek. Egymás közti ügyekben szabadon kiegyezhetnek. Engedélyt kapnak arra, hogy a környező erdőkben (in silvis adiacentibus) őzre (capreolos), farkasra és rókára vadászhasanak, a vizekben szabadon halászhatnak. Minden földdel bíró ház után (de singulis curiis habentibus agros) évenként három, a föld nélküli ház után másfél nehezéket (pondus) fizetnek. Bárhol is legyenek áruikkal (cum suis [mercimorüis]), ne tartóztassák fel őket, hanem ha valakinek bármilyen keresettel lenne ellenük, az igazát falunagyuk előtt keresse bíróságuk rendje szerint (ordine iudiciario). Szabad és vámmentes piacot (forum liberum et absque tributo) tarthatnak hétfőnként. A falu mellett a Tiszán (super Ticiam) révük lehet, a falu közepén közút (libera via) haladhat keresztül. Falunagyuk és a pap Márton napja körül gyűjtse össze a földbért (terrágium) és vigye el a királynak. A király általs személyesen vezetett seregbe egy felfegyverzett katonát küldjenek. A király egyetlen bárója sem szállhat meg rajtuk hatalmasul. Malmot, más hasznos dolgot (opera utilia) szabadon emelhetnek, szőlőt telepíthetnek, ha akarnak. Továbbá, hogy a vendégek száma gyarapodjék Droch földet és a királyi halászok földjét nekik adja, azonban a halászok földjéből annyit hagyjanak meg a halászoknak, hogy azok megfelelő módon fenn tudják magukat tartani. – A kettős pecséttel megerősítve. Dátum per manus venerabilis patris Smaragdi archiepiscopi Colociensis, aule nostre cancellarii.

Українською мовою

Іштван, молодший король, герцог Трансільванії, володар куманів, із власної ласки (de nostra gratia pleniori) дарує наступні свободи гостям королівського села Севлюш/Zeuleus (de villa nostra).

Будь-яка вільна людина, яка бажає піти до Zeuleus з наміром оселитися, може зробити це вільно, і може вільно оселитися, і може вільно повернутися, як і прибула, з недоторканністю свого майна та особи; після того, як вона продала усі свої будівлі за відповідною ціною (venditis edificüs propriis sumptibus comparatis) і заплатила законну сумму «відступної» (iusto terragio) і отримала дозвіл старости села (de villico),

може виїхати серед білого дня. Вони не належать до суду жодного ішпана, лише до суду судді чи сільського голови (*iudicis seu villici*), обраного з їхньої громади. Сільським старостою вибирають з-поміж себе кого хочуть, і священика можуть найняти вільно (*sronte*). Десятину, яка належить священику, хай залишають на полях. Їхній священик платить одну марку за кожні п'ятдесят ділянок (*mansio*) королю або тому, кому він накаже, у визначений час. Вбивця платить судді дві марки за свій вчинок. За смертельне поранення сплачується одна марка, а за просте поранення (*de simplici percussione*) півмарки, незалежно від того, пролилася кров чи ні. Вони можуть вільно вирішувати свої взаємні справи. Їм дозволено полювати на косуль (*capreolos*), вовків і лисиць у навколишніх лісах (*in silvis adiacentibus*), і вони можуть вільно рибалити у водах. За кожен будинок із землею (*de singulis curiis habentibus agros*) повинні платити щорічно три фунти (*pondus*), за будинки без землі – півтори міри (*pondus*). Де б вони не появились зі своєю продукцією (*cum suis mercimoniis*), їх не слід затримувати, але якщо хтось має проти них якісь претензії, він повинен шукати справедливості перед своїм сільським головою згідно з розпорядком їхнього суду (*ordine iudiciario*). Вільний і безмитний ринок (*fórum liberum et absque tributo*) можна проводити по понеділках. Біля села, на Тисі, можуть мати (*super Ticiam*) пристань, через центр села може проходити дорога загального користування (*libera via*). Близько до дня святого Мартина сільські старости і священик повинні зібрати земельну ренту (*terragium*) і віднести її королю. До війська, очолюваного особисто королем, слід відправити озброєного воїна. Жоден із королівських баронів не може ними володіти. Вони можуть вільно будувати млини та інші корисні речі (*opera utilia*) і садити виноградники, якщо цього захочуть. Крім цього, щоб кількість гостей збільшилося, надаємо їм землю Дрох (*Droch*) та землю королівських рибалок, але нехай залишать достатньої кількості з рибацької землі їм, щоб вони змогли належним чином утримувати себе. – Підтверджено подвійною печаткою. Написано руками преподобного отця Смарагда, архієпископа Калочанського, нашого придворного канцлера.

Rikhard Mihovk

Senior lecturer, Department of History of Hungary and European Integration SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Laslov Zubanych

Candidate of historical sciences, Associate Professor of the Department of Hungarian History and European Integration, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

MEDIEVAL URBAN DEVELOPMENT OF LAMPERTSAS AND SEVLUS

Current study describes the medieval town development of Lampertsas and Sevlus. The first part of the research deals with the definition of medieval cities existing in the territory of the Kingdom of Hungary, namely, on the basis of what legal criteria do we separate the town as a form of settlement from the village and market town. The legal definition of settlement form existing in the Kingdom of Hungary follows the Western European model, which is not separated from the population or the distribution of industrialization and agricultural work, but from legal regulations. The settlement of the legal status of cities was essential for the development of the local areas. The pivotal points of the legal background of the cities were that the settlement directly belonged to the royal or state property, so the noble jurisdiction did not apply to it. Furthermore, the fact that the inhabitants of the city did not owe any monetary or other taxes to the nobility helped the economic development. The privileges were given to the inhabitants of the cities, who also strove to have the boundaries of the settlement defined, thus, a distinct administrative unit with designated geographical boundaries would be created. In several places this meant a city wall, but in the case of our region we cannot speak of similar phenomenon. Moreover, the creation of the economic background was also essential for the operation of urban life, which was based on the weekly and annual fairs, as well as the existence of toll. During the fairs, not only the urban craftsmen could sell their goods, but food could also be brought in from the surrounding villages. In the medieval urban history of our region, it is essential to examine two important settlements, and these are the mentioned Lampertsas and Sevlus. The urban development of both settlements begins in the middle of the 13th century, which culminates in the 14th century, when it has all the legal conditions typical of medieval cities. Both settlements owe their rise to the Saxon hospites, and most likely, with their disappearance the development comes to halt.

Keywords: medieval town, urbanization, Lampertsas, Sevlus, hospes, Saxon, fair.

ІЛЮСТРАЦІЇ

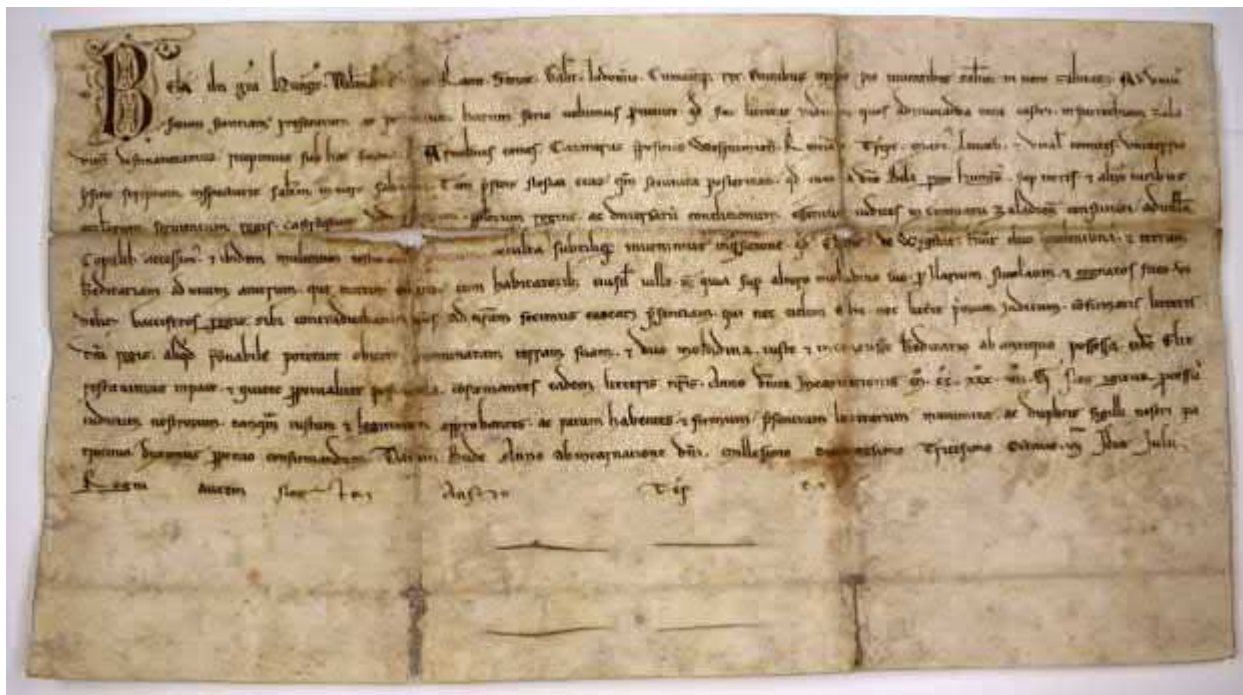

Рис. 1. Грамота короля Бейли IV 1238 р.

THE ESTABLISHMENT OF THE CZECHOSLOVAK SOCIALIST PARTY IN 1948

Pavel Marek

Doctor of Philosophy and Pedagogy; Professor; Professor Emeritus, Department of History, Faculty of Arts,
Palacký University, Czech Republic

Email: pavel.marek@upol.cz

Scopus Author ID: 35178301400

<https://orcid.org/0000-0001-7578-0783>

The Czechoslovak National Socialist Party, which changed its name several times over the years and whose legacy is currently claimed by the Czech National Social Party as a successor organization, is one of the oldest traditional Czech political parties. It was established in 1897 in the period of political differentiation of Czech society with the ambition of becoming an association of Czech workers, the organization of which until then had been the focus of the international Social Democratic Party. Eventually, it profiled itself as the party of the lower middle classes, with a nationalistically formulated programme of defending the ideas of democracy, social equality and justice that was aligned with the vision of creating a reformist Czech national socialism. By tradition, it was opposed to Marxism, communism and any kind of totalitarianism, and, after 1918, participated in the building of a democratic Czechoslovak Republic. It defended these policy postulates even after the end of the Second World War, when, in a heavily reduced, centre-left party-political system identified with the concept of the National Front, it profiled itself as the most consistent opponent of the Communist Party of Czechoslovakia (KSC). While the Communist policy aimed at a complete takeover of power with the objective of the revolutionary transformation of Czech and Slovak society and the building of socialism and communism, the National Socialists unequivocally rejected this concept and aimed at a vision of a national, democratic and socially just state. The clash of these contradictory ideas about the future, which was not specific only to Czechoslovakia, but was related to the formation of the bipolar order of the world and Europe after the Second World War, and the fact that Czechoslovakia found itself in the Soviet sphere of influence, was reflected in the emergence and resolution of the government crisis of Gottwald's cabinet in February 1948. The KSC used this case for a coup d'état. It established the dictatorship of the proletariat in Czechoslovakia, liquidated the democratic political system and replaced it with a totalitarian one, and in line with Moscow's intentions, it began a revolutionary transformation of society with the aim of building socialism. The February Communist coup also had a major impact on political parties, particularly the Czechoslovak National Socialist Party. The Communists, with the help of turncoats and careerists covered by Communist State Security, dismantled that party and began to actually build a new political party from its ruins under the name of the Czechoslovak Socialist Party. In terms of its policy statement, the party identified itself with the visions of the Communists, who made it a shadow organization collaborating with the regime until 1989. This study reflects the circumstances behind the formation of the Czechoslovak Socialist Party in 1948, with a focus on the formation of the party leadership and party elite. People who mostly cooperated with the Communists before February 1948, along with individuals secretly authorized by the KSC and the security structures to work among the National Socialists for the purpose of intelligence and decomposition activities, established themselves as the leaders of the organization at central level.

Keywords: political parties, Czechoslovak Socialist Party, Communist Party of Czechoslovakia, political crisis, action committees.

Formulation of the issue. The political party of the Czech National Socialists, whose name changed several times during the less than a century of its existence (Czech National Social Party, Czech/Czechoslovak Socialist Party, Czechoslovak National Socialist Party), was a product of the political differentiation of Czech society in the 1890s and was among the oldest organizational structures of this type in the Czech Lands. After several unsuccessful attempts to found it, it was established in 1897 as a counterweight to the international Social Democratic Party. It distinguished itself from that party from a national point of view, and also formulated a vision of creating Czech socialism that rejected Marxism with its class perception of society and emphasizing the idea of solidarity and cooperation of people built on the principles of human freedom and democracy. Initially, it declared itself as a workers' party, but in fact its social profile was formed by the lower middle classes; in addition to workers, there were tradesmen, small farmers, crofters, landless people, day labourers and, to a lesser extent, members of

the intelligentsia. It aptly supported the profile of the 'little Czech man' party and the Masaryk principle of small work, presentation and protection of the interests of 'ordinary people'. While it built up the image of a rhetorically very radical and nationalist political party critically opposed to conditions in the Habsburg monarchy in the years running up to the First World War, it was among the state-forming parties, defenders and builders of a democratic state after the establishment of the Czechoslovak Republic (1918). With the exception of 1926 – 1929, it formed a relatively significant part of all government coalitions, it was constantly represented in the National Assembly (NA), both in the Chamber of Deputies and in the Senate, and had ministers in the various cabinets. This era ended with the Munich Agreement (1938), which resulted, *inter alia*, in the disintegration of the party-political system. The party was forced to cease its activities and, in the years of the Second Czechoslovak Republic, its membership base was dissolved into the newly formed Party of National Unity and the National Labour Party. This episode ended with the

establishment of the Protectorate of Bohemia and Moravia (1939) as a result of the occupation of the country by the German Nazis. The Czechoslovak National Socialist Party (ČSNS) could not be renewed until 1945, after the defeat of Nazism and fascism and the restitution of the Czechoslovak Republic. In the newly conceived post-war political system, based on the Communist-controlled National Front (NF), it took up the position of an opponent of the policy of the Communist Party of Czechoslovakia (KSC), which, at the behest of Moscow, was systematically preparing to take over absolute power in the country, to establish the dictatorship of the proletariat and to transition to the building of socialism and communism. The National Socialists initially became part of the Socialist Bloc. Their vision was aimed at creating a socialist society that, in quality, was diametrically opposed to the concept that the KSC had at its disposal. Their aspirations were aimed at the creation of a national and democratic welfare state guaranteeing a high standard of living for people and the equal status of every person in the spirit of the intellectual legacy of its founding figures, Tomáš Garrigue Masaryk and Edvard Beneš. They rejected the implementation of the Soviet socialism model into Czech and Slovak society both in its Stalinist and nationally modified forms. Very quickly, they found themselves in the position of the greatest opponent within the party-political system and critics of the behaviour and policy of the KSC in 1945 – 1947. The natural consequence of such behaviour was the emergence of political tensions and conflicts between the two political parties and the efforts of the KSC to weaken and eliminate the influence of the National Socialists, and to decompose and even liquidate their party.

Study objectives. Objectively, over a relatively long time horizon, political developments in Czechoslovakia in the post-war years necessarily led to a nodal point, the cutting of which would determine the future of the country. It found itself in the zone of the power influence wielded by the USSR, which ordered and helped to establish Communist-dominated political regimes in Central and Eastern Europe. In the second half of the 1940s, Czechoslovakia was the last and only country in this region in which this plan had not yet been implemented. Therefore, the KSC found itself under pressure from Moscow, which was demanding that developments be accelerated. The Communists had an opportunity to resolve this situation in February 1948. They exploited the government crisis to stage a coup, establishing the dictatorship of the proletariat. This was a major milestone in the modern history of Czechoslovakia with profound repercussions for all of society. Naturally, it also had serious consequences for the ČSNS. The aim of this study is to outline internal developments in the party in 1948, taking into account the fact that the February Communist coup caused its organizational breakdown and *de facto* its demise. Its former left-wing faction founded a new political party called the Czechoslovak Socialist Party (ČSS) from its ruins at the instigation of the KSC to represent its successor organization. Given the scope of this study, we do not aim to exhaust the entire issue of the genesis of the new party or the transformation of the ČSNS. Instead, we limit ourselves to the circumstances under which the new power elite that founded and led the party was formed.

Analysis of sources and literature. While the history of National Socialism and its political parties until 1948, thanks to the fact that the party's archive was preserved and relatively systematically built up, has been explored on a relatively solid level, albeit with layers of influence from Marxist historiography, the history of the ČSS in 1948–1989, i.e. in the years of Communist totalitarianism in Czechoslovakia, currently suffers from serious historiographic residue in the sphere of the history of the Czech political party system, which has not been fully erased even more than 30 years after the 'Velvet Revolution'. There are two reasons for this. The topic is not attractive to contemporary historiography in terms of the history of the party itself, which is actually a story of close collaboration especially between its leadership – and the activity of officials at all levels – and the totalitarian Communist regime, with the exception of only short episodes of efforts to achieve greater independence while maintaining the same political goals. The second reason is the problem of access to archives. The party archive was maintained even in this period and it even 'survived' the further turbulent history of the party and its successor organizations since the 1990s. Fortunately, the documents passed into the state archival care and ended up in the National Archives in Prague, but their archival processing, or inventorying, has been slow due to their sheer size (several hundred packages) and they are theoretically inaccessible to researchers in the public arena. As such, new works on the history of the party are rare.

As to the insufficient state of exploration of our topic and the opportunities to access archival fonds, our study draws on facts contained in printed sources, both in the periodicals *Svobodné slovo* and *Socialistický směr* and in editions prepared by the party for the education of its membership base in the *Stranická knihovnička* series. In terms of archival documents, we researched the funds of the Central Action Committee of the National Front and the Archive of Security Forces documenting the contact between the party's elite with State Security. We obtained particulars of a personal nature from the Archives of the National Social Party from the period up to 1948 that had been deposited in the National Archives in Prague. The second most important source of information is secondary literature. Some partial information related to our topic, which we critically evaluated and summarized, is scattered in publications from the provenance of the ČSS itself and subsequently in titles elaborating on the topics of modern Czechoslovak history after 1945. Individual items are quantified in the footnotes and in the final list of resources. We also paid special attention to memoirs. Although these are subjective views of events, the evaluation of which is not always objective, they sometimes contain details and data necessary to understand people's actions. In this context, in addition to the memories of the leading figures and elite individuals of the ČSNS, it is necessary to mention the extensive three-part memoirs of Karel Löbl (1925 – 2021) [Tomeš], published at the turn of the millennium, who played an important role in the history of the ČSS from its establishment until 1990 as its leader and a representative in the role of deputy and minister.

Research results. The establishment of the Czechoslovak Socialist Party is closely related to the events accompanying the resolution of the government

crisis in February 1948 and the consequences thereof. Political developments from 1945 to 1948 resulted in deep social crisis which saw the resignation of 12 ministers of three political parties – the Czechoslovak National Socialist Party, the Czechoslovak People's Party and the Slovak Democratic Party – on 20 February [Demise ministrů tří politických stran, 1948, p. 1]. Through this act, the ministers of Gottwald's cabinet directly protested against the personnel policy pursued within the police force by the Communist interior minister Václav Nosek (1892 – 1955), and in a broader context also against the activities of the KSC in the entire post-war period [Kocian]. Despite general expectations, President Edvard Beneš (1884 – 1948) accepted the resignation of the ministers under strong pressure from the Communists [Pejskar, 1993a, p. 14] on 25 February, and thus gave the prime minister the opportunity to reconstruct his cabinet and replace the departing ministers with new ones. Two ministers from the Czechoslovak Social Democracy (Václav Majer and František Tymeš) resigned afterwards, which meant that the number of ministers who had resigned from the cabinet represented an absolute majority and required replacement by a new cabinet, but it was too late because of how the crisis had been resolved. The chairman of the KSC and prime minister Klement Gottwald (1896 – 1953) fully exploited¹ the mistakes made by the leaders of the democratic political parties in the resignation and added politicians from the same parties to the cabinet, but those who joined the government of the 'revived National Front' did so without the consent of the leaders of their parent political organizations. In addition, these were individuals closely cooperating with the KSC against the interests of their own parties (left-wing intra-party opposition) over a relatively long period, as well as ambitious men corrupted by the offer of ministerial seats and career growth in a political regime fully controlled by the KSC. In the case of the National Socialist Party [Kapitola, 1984, p. 19], Emanuel Šlechta (1895 – 1960)² was made minister of technology and Alois Neuman (1901 – 1977)³ was appointed minister of post offices, replacing the existing ministers Prokop Drtina (1900 – 1980) [Koutek], Hubert Ripka (1895 – 1958), Jaroslav Stránský (1884 – 1973) and Petr Zenkl (1884 – 1975) [Pejskar, 1993b; Doležel, Ivanov (eds.)]. The fact that the government crisis was resolved by reconstructing the cabinet resulted in a change in the political regime in which the KSC took a leading role. It constituted a dictatorship of the proletariat, with Czechoslovakia setting out on a path of building socialism and communism. From the point of view of the history of political party system, a *de facto*

(hidden) one-party party-political system was created that did not allow political competition. Non-communist political parties integrated into the "National Front" system became mere satellites of the KSC, entities fully controlled by the Communists and performing their tasks. Šlechta, the first chairman of the ČSS, characterized the position and role of the party in these words: '*In February, we accepted the leadership of the KSC and pledged to cooperate in the building of socialism. We proclaimed friendship with the Soviet Union as the basis of our patriotism.*' [Šlechta, 1959, p. 9]

As far as can be ascertained, it was to Šlechta that Gottwald first submitted an offer to become a member of the government. Šlechta consulted the offer with Neuman, and the three men met in Prague at Gottwald's on 23 February, with the National Socialists confirming in writing that they accepted the offer [Pejskar, 1993a, p. 18; Neuman, p. 123; Tigris, p. 85; Pavlíček, p. 191]. Gottwald allegedly also considered other candidates from the National Socialist Party, such as deputies Gustav Burian, Josef Nedoma and Štěpán Kobylka. Gottwald's son-in-law Alexej Čepička (1900 – 1990), the then minister and general secretary of the National Front, with whom both National Socialists were acquainted from the time of their imprisonment in the Nazi concentration camp in Buchenwald, also intervened in the meeting. Neuman had been the only non-Communist there to work in the illegal 18-member committee of prisoners and Čepička allegedly viewed him as a future chairman of the ČSNS Central Action Committee. However, he eventually became the vice-chairman of the Central Committee of the 'revived' NF.

While Šlechta and Neuman lived in fear and uncertainty that they would be expelled from the ČSNS for taking this step, in the meantime Czech and Slovak society was affected by the terror of the action committees (AC),⁴ which began to be formed on the basis of a call by Gottwald's on 21 February [Bušek, p. 311]. Public and political life in the country was quickly dominated by self-proclaimed 'revolutionary' factions of members and supporters of the KSC, starting purges and persecutions of people who publicly expressed their disagreement with the KSC's policy and were labelled enemies of Communist ideas and visions. Many National Socialists, especially their organizing elite, were detained in actions by the Communist security authorities, hundreds of them lost their jobs and thousands more faced (and/or succumbed to) a pressure campaign forcing them to join the ranks of the KSC. Members of State Security (StB) infiltrated the central secretariat of the ČSNS in Prague on 23 February

¹ We do not deal here with the Communist coup in Czechoslovakia in 1948, the oft-explored Communist historiography, historians living in exile, and historiography after 1989.

² Prof. Ing. RTDr. Emanuel Šlechta – as a mechanical engineer, he dealt with the organization of production and worked in the USA in 1923–1926. He lectured at the Czech Technical University in Prague from 1935, and was active in publishing. He was imprisoned in the concentration camp in Buchenwald for resistance activities against the Nazis in 1939–1945. After the war, he was a member of the ČSNS presidium; a minister, deputy, founder after February 1948 and the chairman of the party until 1960. An exponent of the KSC and a StB collaborator. He clashed with official KSC policy in the second half of the 1950s and the several years of this conflict led to his removal from political life and suicide.

³ Doc. JUDr. Alois Neuman – he worked as an auxiliary teacher after finishing secondary school (1919), he studied at the Faculty of Law of

Charles University in Prague in 1920 – 1925. He profiled himself as a social insurance expert, earned a doctorate in the field, and lectured at the College of Special Sciences at the University of Technology. A member of the ČSNS from 1918, a member of the NA in 1935 – 1939, mayor of České Budějovice in 1937 – 1939. Imprisoned in the Nazi concentration camp in Buchenwald; chairman of the Municipal National Committee in České Budějovice after the war and a member of the NA again from 1945 for an uninterrupted 31 years. Minister in 1948 – 1968, chairman of the ČSS in 1960 – 1968.

⁴ The formation of these organized groups was not supported by law, people were not elected to them and their actions must be described as illegal. This characteristic must also be applied to the People's Militias, founded on the basis of a decision of the KSC Central Committee on 21 February, they were armed with firearms and helped members of the National Security Corps.

and confiscated some of the party's documents [Bušek, p. 312; Netík, p. 134]. The disintegration of ČSNS structures took place at the level of regional, district and local authorities in the following days. An action committee prevented the ČSNS's Melantrich publishing house from publishing the party's central press mouthpiece, *Svobodné slovo* ('Free Word'), on 24 February; only the first edition intended for the provinces could be published, but even this did not reach readers because Communist-minded carriers threw packages of newspapers from trains onto the tracks [Netík, p. 140].

In this situation and in a tense atmosphere, the ČSNS presidium met on the evening of 23 February [Všem národním socialistům, 1948, p. 1; Bušek, p. 313], as did the ČSNS Central Committee, together with the party's parliamentary group, the following day [Kocian, p. 158; Pejskar, 1993a, pp. 12–14, 18; Ripka, pp. 254–255]. The party's presidium, headed by Petr Zenkl and Jaroslav Stránský, listened to a lengthy interpretation by Hubert Ripka (supplemented with Drtina's comments) of the political situation and the negotiations with President Beneš, which confirmed their belief that the non-Communist ministers had taken the right step by resigning. It identified the KSČ as the main culprit of the crisis, rejected the call to create action committees, and decided to exclude anyone who participated in their activities [Pavliček, pp. 130–131]. The proceedings of the Central Committee took a tumultuous course. Information from secretary general Vladimír Krajina (1905–1993) justifying the party's approach to the government crisis was approved. Controversies were associated with the issue of imposing a party punishment on those members who did not respect the ban on involvement in action committees. F. Richter, A. Neuman, E. Šlechta, F. Koktán, B. Pátková, Š. Kobylka, B. Urbánek, G. Burian, J. Nedoma, A. Hřebík (1902–1984) from the ČSNS [NA, f. ČSNS, osobnosti, k. 501] and J. Nestával were invited to a meeting on the establishment of the Central Action Committee of the National Front (CAC NF) held on 23 February. The situation was aggravated by a question asked by Milada Horáková (1901–1950) to Neuman whether he had received Gottwald's offer to join the cabinet of the 'revived NF' [Hora, p. 158; Löbl, 2012, pp. 159–160; Nekola, pp. 230–231; Koutek, pp. 340–341]. He replied in the affirmative, pleaded for the withdrawal of the resignation of the ČSNS ministers and demanded a party policy that would support the establishment of a new Gottwald-led cabinet. However, his project was not supported [Neuman, pp. 123–126; Pejskar, 1993a, p. 18; Drtina, pp. 552–558]. Neuman eventually left the negotiations after a phone call with Šlechta (who did not come to the meeting) and went to the government presidium where, as already mentioned, he and Gottwald agreed on the acceptance of an offer to join the cabinet. The following day, Krajina and Antonín Šolc (1879–1951), a representative of the Central Committee of ČSNS, drew President Beneš' attention to the fact that Šlechta and Neuman had been expelled from the party and did not have its consent to accept ministerial positions. However, the president did not act on this information [Pejskar, 1993a, p. 13; Ripka, p. 255].

The way in which the government crisis was resolved by adding new ministers to Gottwald's cabinet can be considered a fundamental turning point from the point of

view of the constitution of the ČSS. Ministers Šlechta and Neuman were surrounded by a group of politicians who carried out a coup in the ČSNS leadership, helped to dismantle it, and began to build a new political party from its ruins. Of the paralysed 24-member ČSNS presidium, 11 politicians soon emigrated, eight found themselves in prison thanks after raids by Communist security, one died of natural causes, three collaborated with the new regime for a short time, and one (Šlechta) switched to the Communist side and became the nominal leader of the party.

Everything indicates that Šlechta's group, on the initiative of both ministers, who also enlisted Jan Mátl (1902–1968) and František Koktán (1901–1975), met for a first meeting in Prague in the evening of 26 February 1948 [Löbl, 2012, p. 189; Bušek, p. 322]. Those involved are essentially reliably documented today. The meeting's attendees were mostly deputies of the Constituent National Assembly, former ČSNS officials, trade union officials, press editors, etc., i.e. mostly people who allegedly had a positive personal relationship with Šlechta and, understandably, accepted the policies of the KSČ and the ideas of socialism. Most of them then held important positions in the ČSS. To mention a few names at random: Josef David, Alois Hatina, Štěpán Kobylka, Božena Pátková, Gustav Burian, Antonín Vandrovec, Miroslav Klinger, Karel Jíše, Václav Hulínský, Karel Löbl, and Vladimír Hnilica.

According to a direct participant in the meeting, although it was hectic, chaotic and marked by unpreparedness, most of those present reportedly remained silent and the floor was mainly given to Neuman, deputy Štěpán Kobylka (1909–1980) [Konečný, 2004] and Prague ČSNS official Václav Hulínský (1910–1972). On the other hand, the organizers approved the text of a proclamation entitled 'Věrným stoupencům ČSNS' ('To the Faithful Supporters of the ČSNS'), which was published the next day in *Svobodné slovo* [Provolání, 1948, p. 1; 30 let ČSS v dokumentech, p. 35; Fejlek, p. 9; Kapitola, 1984, p. 20; Pejskar, 1993a, pp. 22–23; Paroubek, Duchoslav, p. 87; Löbl, 2012, pp. 192–193]. The meeting can be considered an unofficial constituent assembly of the Central AC of the ČSS, which took over the leadership of the party on 27 February. The authors of the proclamation stated that the current ČSNS leadership had lost the right to lead the party and stood outside it with their pre-February 1948 policy. '*We therefore take on the heavy responsibility of reorganizing the leadership at this fateful moment in the life of the party until the proper congress and democratic establishment of its bodies. It is our aspiration to return the party to its original path to socialism and democracy.*' The document also expressed loyalty to the idea of friendship and alliance with the USSR. The newspaper published the names of those who had signed the proclamation. In addition to the aforementioned attendees of the meeting, the document was also signed by the historian Prof. PhDr. František Bauer (1897–1976), prof. JUDr. Vratislav Bušek (1897–1978) [NA, f. ČSNS, osobnosti, k. 500], prof. MUDr. Dr. tech. Ing. Karel Kácl, DrSc., journalist dr. Miloslav Kohák (1903–1996), diplomat JUDr. Jaromír Kopecký (1899–1977) [NA, f. ČSNS, osobnosti, k. 502; Dejmek, p. 116], theologian prof. PhDr. Jan B. Kozák

(1888 – 1974) [NA, f. ČSNS, osobnosti, k. 502], Václav Mikuláš, prof. PhDr. ThDr. František Maria Hník (1905–1962), JUDr. Ferdinand Richter, Milena Šmejcová (1894 – ?) [NA, f. ČSNS, osobnosti, k. 504], and others.

The meeting also gave impetus to the formulation of a directive for the establishment of an AC across the party, at all organizational levels, which was to ‘purge’ the party of ‘reactionary and anti-people elements’. Their members could not be individuals who ‘betrayed the party’s socialist programme’ [Utvoríte akční výbory strany, 1948, p. 1]. In reality, the action committees deprived the anti-communist-minded officials of their positions, took care of their dismissal from their jobs and subjected many to such pressure that they later chose emigration. The ‘faithful’ had provisionally agreed on steps towards the official establishment of a new political party that would be called the ČSS [Löbl, 2012, p. 191]. Their actions were made possible by the fact that the current ČSNS leaders, headed by party chairman Petr Zenkl, Prokop Drtina and Hubert Ripka, resigned on 26 February. Before mid-March 1948, the presidium of the AC ČSS announced, through *Svobodné slovo*, that they, together with Jaroslav Stránský (1884 – 1973), Vladimír Krajina and Julius Firt (1897 – 1979), had been expelled from the party by a statement of the AC ČSNS published on 26 February [NA, f. ČSNS, osobnosti, k. 500]. The security authorities interned a number of leading party officials or isolated and controlled both the central secretariat of the party and the editorial office of *Svobodné slovo* [Klátil, p. 327]. According to the memories of Karel Löbl, the management of the central secretariat of the party was taken over on 27 February by Alois Hatina (1886 – 1950), a former anarchist and member of parliament for the ČSNS in 1929 – 1939 [NA, f. ČSNS, c. 567]. His past caused a scandal, so he was quickly replaced by Ing. František Xaver Novák. Miroslav Klinger (1893 – 1979) then held this office definitively from 1948 to 1960. An excellent sports gymnast in his youth (he took part in the Olympic Games in Antwerp in 1920 and in Paris in 1924, and in the World Championships in Ljubljana in 1922), he was subsequently deputy chief and then chief of the Czechoslovak Sokol Community (1927 – 1939), and was imprisoned in the Nazi concentration camps at Dachau and Buchenwald in 1939 – 1945 [NA, f. ČSNS, osobnosti, k. 502].

The process of establishing the ČSS leadership was completed on 29 February. This date can be considered the date of the party’s formal constitution. At this time, the AC ČSNS convened a new meeting and formed its 18-member presidium, which was soon to be expanded to include representatives from Moravia. Its chairman was Emanuel Šlechta, and the positions of vice-chairmen were taken by Alois Neuman (vice-chairman of the CAC NF and chairman of the party’s parliamentary group), Josef David (1884 – 1968, chairman of the Constituent National

Assembly),¹ Ferdinand Richter (1885 – 1950, deputy of the ČSNS in the interwar period, president of the Regional Court in Brno) and Božena Pátková (1907 – 1973, member of the CAC NF).² The members of the presidium were František Koktán (a member of the CAC NF), Josef Černý, Václav Hulínský, Miroslav Klinger, Jan Mátl (a member of the CAC NF), Václav Mikuláš, Ervín Tichý (1898 – ?, previously a ČSNS deputy from 1935), Bohuslav Šantrůček (1890 – ?), Štěpán Kobylka, Bohumil Urbánek, Alois Hatina, Ivan Petr and František Xaver Novák.

The presidium issued a statement addressed to the party public in which it approved the text of the proclamation published on 27 February and announced that it was taking over the leadership of the party, returning to a name expressing the organization’s socialist programme, i.e. the former name Czechoslovak Socialist Party, and also to this party’s programme from 1918. It declared that its goal was to build a socialist, selective and systematically disciplined party that would be a valid component of the revived NF and would participate in the policy of building socialism as pursued by Gottwald’s cabinet [Očistou k socialismu, 1948, p. 1; 30 let ČSS v dokumentech, pp. 37–40; Kapitola, 1984, p. 21].

Immediately afterwards, the presidium of the AC ČSS issued a summary of guidelines for the party’s current activities. The overriding priority was to purge the membership base [NA, f. NF, k. 87 - zápis ze schůze 10. 3. 1948].

In the February 1948 crisis, the attitudes of the National Socialist Party’s deputies in the Constituent National Assembly (CNA) were also very important for the formation of the new leadership of this party, as the parliamentary group traditionally represented a second centre of power within the party. The ČSNS had gained 55 deputies in the May 1946 elections [Soukup, 1947, p. 66]. The attitudes of representatives in the years of the Third Republic are generally characterized as anti-communist [Kaplan, 1995, p. 20; Löbl, 2017, p. 203]. During the government crisis in February 1948, they expressed their dissatisfaction that the party leadership had allegedly not informed them sufficiently about the circumstances and the aim behind the resignation of the National Socialist ministers, but they took a negative stance on the proposals submitted by the secretary of their parliamentary group, Josef Čupera (1908 – 1973), on 25 February, after the creation of the Action Committee of CNA deputies. They refused to create an action committee of the group to ‘purge’ it, considering this unnecessary [Pavlíček, p. 144]. They did not want to send their representatives to the AC CNA either. Most of them even considered a protest against the constitution of a new government of the revived NF. Some contemplated resigning from their parliamentary mandate. At the parliamentary group’s meeting, the deputies discussed these matters heatedly for five hours, but the final result can be described as surprising. In the

¹ Josef (Joža) David belonged to the left wing of the ČSNS and supported the ČSS’ first steps. He did not run for the National Assembly in the May 1948 elections and left public life in June 1948.

² JUDr. Božena Pátková worked as an attorney. She was a member of the National Assembly in 1948 – 1952. She belonged to the left-wing ČSNS faction and she was very active in February 1948. She publicly supported the verdict in the political trial of Milada Horáková and other National Socialists in 1950. As sister-in-law of the foreign minister Vladimír

Clementis (1902 – 1952), sentenced to death in a political trial with the KSČ secretary general Rudolf Slánský and subsequently executed, she had to resign from her roles within the party and from her public positions in 1952. She was able to return to politics in the mid-1960s (from 1964, she was a member of the National Assembly, as well as the Prague City National Committee and the District National Committee), holder of the Order of 25 February. From 1969, she was briefly a member of the Czech National Council (she resigned in 1970).

end, they revised the original position and perhaps about half of them signed the declaration of the AC CNA expressing loyalty to Gottwald's cabinet; they¹ set up their action committee and made a recommendation to the AC CNA to admit five of their deputies to this body in the first phase and another six in the second phase [Kaplan, 1995, pp. 21–22]. We do not yet know the reasons prompting a reversal in the stances of the party deputies, but it is a fact that most of them did not support the coup in the party. Karel Kaplan views Čupera as a pro-Communist politician at whose instigation deputies signed a declaration of loyalty to Gottwald's cabinet. The court files from the trial of Milada Horáková and from the subsequent political show trial against Čupera's group modify this view.

If we consider what happened after February 1948 to the 55 deputies who had been elected in 1946, the parliamentary group of party deputies shrank to 33 (in addition, the validity of two mandates had not been decided at the time the review was issued) [Soukup, 1948, p. 106]. In the end, the purge within the parliamentary group was carried out by the AC CNA itself; 30 deputies were not checked [Pavliček, p. 144]. All the prominent figures of the post-war ČSNS left the assembly of representatives [e.g. Zenkl, Drtina, Jaroslav Stránský, Jan Stránský, Zemínová, Firth, Ripka, Přeučil, Hora, Horáková, Uhlířová, Krajina, Uhlíř (1900–1980), Ješ, Lesák, and Klátil]. Deputy Milada Horáková was sentenced to death in a trumped-up political trial by the Communists and executed in 1950. In all, 19 deputies were sent to prison and 18 went into exile [Pejskar, 1993a, p. 16; Löbl, 2017, p. 203]. Alois Jaroš (1893–1951), formerly included among the executed [Löbl, 2017, p. 203], died of tuberculosis in prison [https://www.ustrcr.cz/wp-content/uploads/2018/01/PD_04_2017_73-81.pdf - cit. 30. 8. 2023]. We do not yet have information about the fate of six deputies.² Therefore, 10 CNA deputies were actively involved in building the new party: Alois Neuman, Václav Mikuláš (1886–1964), Karel Kácl (1900–1986) [NA, f. ČSNS, osobnosti, k. 502], Václav Jirásek (1899–?), Gustav Burian (1900–1960), Antonín Vandrovec (1907–1999), Ladislav Hobza (1901–1990), Štěpán Kobylka, Gustav Loubal (1905–?) [NA, f. ČSNS, osobnosti, k. 502] and Bohumil Urbánek (1901–1956). For these deputies, records of their contact with the StB can generally be found in the Security Services Archive in Prague. This line-up was expanded in the May 1948 elections by another 13 deputies [Löbl, 2017, p. 203],³ mostly politicians who were among the most influential in the ČSS leadership: [Naši noví poslanci, 1948, p. 1] Emanuel Šlechta, Božena Pátková, Jan Mátl, František Koptán, Miroslav Klinger, Václav Hulínský, Antonín Fiala (1902–1972), Ferdinand Richter, František Xaver Novák, Josef Růzha (1911–?) [NA, f. ČSNS, osobnosti, k. 569],⁴ Antonín Vlasák (1899–?), Josef Černý (1897–1982) [NA, f. ČSNS, osobnosti, k. 500], and Josef Maria Šafařík (1890–1979). Karel Löbl characterizes some of them as individuals unappreciated by Zenkl's leadership of the

party before February 1948, or he describes them as direct opponents of the ruling party and discusses 'ideologically pliable *parvenus* following the instructions of their new masters without argument'. He is critical of the editor Šafařík, who later welcomed the execution of Milada Horáková in his newspaper [Löbl, 2017, p. 203]. After the 1948 elections, Neuman became the chairman of the parliamentary group; its presidium consisted of Pátková (vice-chairwoman), Urbánek (vice-chairman), Vandrovec (vice-chairman), agents Mátl and Hulínský, and treasurer Hobza. Čupera continued to be the group's secretary. During the parliamentary term, some of the existing deputies were replaced by new ones, e.g. the deceased Richter was replaced by František Kopecký (1923–1997) in the period from December 1950 to March 1951, who was then replaced by Jiří Fleyberk (1920–?). Václav Říha (1901–?) replaced Kobylka in 1950, when Růžena Skřivanová (1902–?), a substitute for Kobylka, refused to take the oath. Marie Sedláčková (1902–1983) replaced Václav Mikuláš in July 1950. Antonín Žák (1909–?) took over the mandate from Václav Jirásek in May 1949. František Beneš (1907–?) took over Pátková's mandate in March 1952.

A global view of events within the ČSNS in February 1948 and in the following months of that year leads us to conclude that the intra-party coup orchestrated by the left wing of the party in collaboration with the KSČ was not only successful, but also relatively quick. By the end of the calendar year, these people had managed to demolish the party to its foundations and began to build what was essentially a new organizational entity from its ruins. They began the actual rebuilding roughly in the spring months of 1949. However, it did not seem to bother them that the party paid a heavy price for this 'success': a once relatively prosperous political organization had become a disenfranchised and powerless Communist satellite which would hard to be viewed as a classic and traditional political party in the future. The party's personnel base had disintegrated. A large proportion of party members reacted to the Communist coup and the new situation within the party by staging a more or less covert protest, voluntarily surrendering their membership of an organization that had fundamentally revised the direction of its manifesto and its policies. Less radical members of the party were more passive and stopped taking an interest in the life of the party. National Socialists known for their anti-Communist attitudes were persecuted and expelled from the party. Šlechta is said to have boasted to Čepička in September 1948 that he had expelled over 240,000 members [Pejskar, 1993a, p. 22]. Approximately half a year after February, about 115,000 members changed their party affiliation, either defecting from the ČSNS or joining the KSČ under pressure. From a membership base of approximately half a million (623,386 members in 9,217 organizations as at 31 January 1948) at the end of 1948, it is estimated that only 1,751 members remained in this group, among them 1,751 officials at the level of the Prague head office and the

¹ Kaplan stated that the declaration was signed by 45 National Socialist deputies; Pavliček mentioned 33, and Pejskar only about 15.

² The party's parliamentary group was in constant flux; some representatives resigned from their mandate within the parliamentary term and new members came in, which is why detailed observation is difficult and the figures are not always absolutely accurate.

³ Löbl mentions 15 deputies; the party was said to have been assigned 25 seats by the KSČ.

⁴ Růzha is sometimes referred to as Hřůza in literature. No deputy of this name was present in the National Assembly in the 1950s.

regional and district AC ČSS [Pejskar, 1993a, pp. 16, 29], who then built up the new party [Kapitola, p. 23]. The basic organizations of the former party practically ceased to exist; they either disintegrated or the Communists engaged in various practices to render them inactive.

The transition of power into the hands of a new crop of politicians was relatively calm and free of overt conflict. Most officials and activists resigned from their positions without much resistance and left their agenda to the self-proclaimed putschists not only at central level, but also in the regions. Where to look for the causes of this fact? In our opinion, there are essentially two reasons. 1) People's existential fear for themselves and their own families because the coup was accompanied by violence and pressure from security forces and the newly established 'revolutionary' units, the aforementioned action committees and people's militias. The party's management units were not prepared for such a situation. They were caught off guard, having expected procedures, behaviour and resolution of the conflict in the spirit of democratic principles and mechanisms. They were unable to sufficiently navigate the resulting situation full of uncertainties. In many cases, their expectations for the future can also be described as unrealistic. They were counting on the storm to sweep over and everything to return to the old ways after the election. They failed to recognize fully the determination of the KSČ to take over power permanently in the country and to achieve that objective at almost any cost. 2) The party was infiltrated by people executing the KSČ's orders. The CC KSČ, its registration department [Kaplan, 2015, pp. 255–272; Pejskar, 1993a, pp. 21–23] and the department for work in non-Communist parties, State Security and the National Front had their own agencies within the ČSNS. These were mostly individuals collaborating with Communists, informers and subversives for a long period of time, or they were secret members of the KSČ. They worked not only within the party leadership, but also at all organizational levels. As a result, the leadership of the KSČ had sound information about the situation within the ČSNS and, when the time was ripe, they could use these people to carry out their intentions and remove those National Socialists they considered their enemies. A faction that belonged to the leading elite of the ČSS and remoulded it in the image of the Communists was formed from these National Socialist quislings and their ideological allies who had sensed an opportunity for career growth [Tigrid, pp. 84–85]. Karel Kaplan (1928 – 2023), a well-informed historian of the founding period of the building of socialism in Czechoslovakia, identified this left faction managed directly by the CC KSČ with names such as Božena Pátková, František Koptán, Josef Linek (1901 – 1979), Alois Neuman, Jan Mátl, Ladislav Technik (1910 – ?), Luděk Kapitola (1922 – 2002), Václav Hulínský, Antonín Vandrovec, Karel Jiše (1891 – 1959) [Jiše], and Bohuslav Kučera (1923 – 2006) [Kaplan, 1995, pp. 28, 40–43; Kaplan, 2015, p. 267], but mentions others as well – including Josef Černý, František X. Novák, František Slavík, Jindřich Schermer, and Karel Löbl. [Kaplan, 1995, p. 44]. We could find numerous others by carefully examining the registers of the Security Services Archive.

Research conclusions. The aim of our study was to consider the circumstances underlying the formation of the

Czechoslovak Socialist Party in 1948 and the establishment of a new leadership within the National Socialist political party, and in doing so identify the elite who, inspired by the external environment, had taken this step. We have shown that the main impulse for this step was the way in which the government crisis precipitated by the resignation of deputies of three non-Communist political parties in protest against the aims and policies of the KSČ was handled. Prime minister Gottwald and the people around him managed to get several second-class politicians to replace the resigning ministers without the consent of their parent parties and, instead of new elections, in which the Communists would have been at risk of defeat, the cabinet was reconstructed so that, in reality, a Communist dictatorship was installed. Gottwald offered cabinet posts to the National Socialists Emanuel Šlechta and Alois Neuman, who headed the self-proclaimed AC ČSNS that removed the duly elected leadership of the party and took over the reins. The existing ČSNS was renamed ČSS, which radically changed its programme, lifting the programme visions and intentions of the KSČ. After personnel purges in the membership base in 1949, it proceeded to build the party's organization so that it lost its independence and became an obedient satellite of the KSČ, collaborating with the Communists until 1989. We have also shown that the behaviour of party deputies, some working in the CNA in the first phase, those who were already on the single electoral list of the NF in the May 1948 elections in the second phase, played a fundamental role in the formation of the ČSS.

However, in our opinion, the question of whether the ČSNS was transformed or whether a new political party was created in February 1948 remains open. Historiography has not dealt with this problem so far and we can find both interpretations in literature. The truth is that even the spokespersons of the National Socialists themselves are not clear on this issue. Although the party adopted a new name in February 1948, almost completely changed its leadership, radically changed its programme direction, policy and organizational order, and saw its membership undergo a process of fundamental differentiation and reduction, its elite figures referred to it as a 'revived National Socialist organization' in the first phase of its existence, probably under the influence of the existing contemporary trend of concealing the actual coup and rupture by deploying the phraseology of the 'revival' of existing structures. Perhaps only the takeover of the ČSNS's property and a small portion of its former members can be acknowledged as a continuous element in its existence.

It was only after some time that the belief that a new party had been set up began to prevail in the press and in the statements of leaders. This was after it had established itself and begun to permanently define itself in a way that ran counter to the ČSNS, and especially counter to the leadership of this ruling party in the period immediately before February 1948. This is less evident in the example of the change in the numbering of party congresses, as they had to be presented as party conferences, but it is clearly evident in the comments and celebrations of the anniversaries of the party's existence, which was counted down to and associated with the year of 'Triumphal February'. The idea of establishing the ČSS as a new

organization is also claimed, for example, by the official 'history' of the party written by one of the protagonists, Luděk Kapitola [Kapitola, p. 16].

Discussions related to the holding of the first 'post-November' ČSS congress in 1990 seemed to interpret the ČSS as a new party. They showed that the then membership base no longer felt a connection to the ČSNS and wanted to be members of the ČSS, the organization it joined. Therefore, the participants of the next congress held in January 1991 refused to return to the name of the party valid from 1926 and voted to keep the current name of the party. On the other hand, the congress officially took place in 1990 as the 24th congress and the 25th ČSS congress in 1991. In taking this step, the party followed the numbering of ČSNS congresses and demonstrated the idea of continuity with the organization founded in 1897. It is

beyond doubt that this contradiction had its roots in the existence of the Czechoslovak National Social Party in exile [Fic], which considered itself the legal, ideological and political successor of the pre-February ČSNS. The ČSS merged with the exile party on 16 March 1990, which broke up the day before at its 6th congress and transferred its legal continuity with the ČSNS to the ČSS [Návrh programu ČSS, 1991, p. 8; Pravdu má ČSS!, 1991, p. 1]. It is interesting that, at the beginning of 1991, the former chairman of the exile party, Vladimír Krajina, viewed the ČSS as the bearer of the domestic legal continuity of the ČSNS in the years of totalitarianism [Krajina]. But a recapitulation of historical facts leads us to the conclusion that the closest to reality is the interpretation of the ČSS as a new, successor organization of the defunct or continued-in-exile ČSNS.

References

Archivní zdroje

- Archiv bezpečnostních složek Praha – jmenné evidence.
 Archiv Národního muzea Praha, f. Josef David, paměti, rkp.
 Národní archiv Praha, f. Archiv Československé strany národně sociální, osobnosti, k. 500–505, 567, 569.
 Národní archiv Praha, f. Národní fronta – ústřední výbor – Ústřední akční výbor, 1948 – 1955 – zápisy Akčního výboru parlamentní Národní fronty 1948–1949, karton 87.

Elektronické zdroje

- <https://www.ustrcr.cz/uvod/skupina-vyzkumu/cupera-josef-9-2-1908/> [29. 8. 2023].
https://www.svazky.cz/archivy/ABS-Praha/FSV/V-6301_MV/V-06301_MV_001.pdf [29. 8. 2023].
https://www.ustrcr.cz/wp-content/uploads/2018/01/PD_04_2017_73-81.pdf. [30. 8. 2023].

Literatura a tištěné prameny

- Bárta, M., 2017. K činnosti Lidových milicí v únoru 1948, *Paměť a dějiny*, r. 11, č. 4, s. 55–61.
 Bašta, J., 2008. Lidové milice: nelegální armáda KSČ, *Paměť a dějiny*, r. 2, č. 2, s. 99–109.
 Bratr posl. F. Richter zemřel, 1950, *Svobodné slovo*, r. 6, č. 228, 28. září, s. 1.
 Brno se rozloučilo se zesnulým posl. Ferdinandem Richtrem, 1950, *Svobodné slovo*, r. 6, č. 232, 3. října, s. 1, 5.
 Bušek, V., 1968. Action Committees: A Case Study of the Application and the Use of Action Committees in the Czechoslovak Nationalist Socialist Party, Rechcigl, M. (ed), *Czechoslovakia Past and Present, Volume 1. Political, international, social and economic aspects*, Berlin – Boston: De Gruyter Mouton, s. 296–333.
 Dejmeck, Jindřich, 2013. *Diplomacie Československa, 2. Biografický slovník čs. diplomatů (1918 – 1992)*, Praha, Academia 2013, 802 s.
 Demise ministrů tří politických stran. Za demokracii a bezpečnost státu, 1948, *Svobodné slovo*, r. 4, č. 44, 21. února, s. 1.
 Doležal, J., Ivanov, M. (eds), 1994. *Národ ho potřeboval. K 110. výročí narození PhDr. Petra Zenkla*, Praha: Klub Milady Horákové, 110 s.
 Dr. P. Zenkl a spol. vyloučení ze strany, 1948, *Svobodné slovo*, r. 4, č. 57, 9. března, s. 3.
 Drtina, P., 1992. *Československo můj osud. Kniha života českého demokrata 20. století*, 2, 2, Praha: Melantrich, 714 s.
 Fejlek, V. (ed.), 1988. *Dokumenty k vývoji Československé strany socialistické 1948 – 1987*, Praha: Melantrich, 321 s.
 Fic, V. M., 2002. *Československá strana národně sociální v exilu. Nástin vývoje její organizační struktury a strategie boje za demokracii ve vlasti: 23. únor 1948–16. březen 1990*, Brno: Prius, 143 s.
 Hora, O., 1991. *Svědectví o puči. Z bojů proti komunistické Československa*, 2, Praha: Melantrich, 289 s.
 Jiše, J., 2017. *Karel Jiše – novinář, politický vězeň, vlastenec, bonviván*, Praha vl. n., 279 s.
 Kapitola, L., 1984. *Třicet pět let Československé strany socialistické. Zamyšlení nad vznikem, posláním a činností strany*, Praha: Československá strana socialistická, 139 s.
 Kaplan, K., 1995. *Největší politický proces „M. Horáková a spol.“* 2. vyd. Brno: Doplněk, 350 s.
 Kaplan, K., 2015. *Protistátní bezpečnost 1945–1948. Historie vzniku a působení StB jako mocenského nástroje KSČ*, Praha: Plus, 490 s.
 Klátil, F., 1992. *Republika nad stranami. O vzniku a vývoji Československé strany národně socialistické (1897 – 1948)*, Praha: Melantrich, 370 s.
 Kocian, J., 2002. *Československá strana národně socialistická v letech 1945 – 1948. Organizace, program, politika*, Brno: Doplněk, 262 s.
 Konečný, K., 2004. *Vzestup a pád poslance Štěpána Kobylky. K činnosti Československé strany národně socialistické v Olomouci 1945 – 1945. Střední Morava*, r. 10, č. 18, s. 79–86.
 Koutek, O., 2011. *Prokop Drtina. Osud českého demokrata*, Praha: Vyšehrad, 440 s.
 Krajina, V., 1991. *Jasně Čs. strana socialistická!*, *České slovo*, r. 43, č. 3, 1. března, s. 1.
 Kučera, M. – Tomeš, J., 2009. *Josef David. Biografický slovník českých zemí*, 12. D-Die, Praha: Libri, s. 144–145.
 Löbl, K., 2012. *Naděje a omyly. Vzpomínky na onu dobu*, Praha: Academia, 748 s.
 Löbl, K., 2017. *Od omylů k nadějím. Čtrnáct kroků Federálního shromáždění k demokracii za účasti poslanců Československé strany socialistické (listopad 1989 – květen 1990)*, Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 399 s.

- Löbl, K., 2020: *Co ještě dodat... Vzpomínky a úvahy*, Praha: Ústav T. G. Masaryka, 330 s.
- Nad čtyřicetiletím ČSS, 1989, *Socialistický směr*, r. 40, č. 14, 25. července, s. 4–5.
- Naši noví poslanci, 1948, *Svobodné slovo*, r. 4, č. 128, 3. června, s. 1.
- Návrh programu ČSS, 1991, *České slovo*, r. 43, č. 11, 20. září, pp. 1–24.
- Nekola, M., 2014. *Petr Zenkl, politik a člověk*, Praha: Mladá fronta, 445 s.
- Netík, J., 1982. *Revoluce na objednávku*, Curych: Konfrontace, 230 s.
- Neuman, A., 1971. *Jak jsem žil. Hrst vzpomínek a kus historie*, Praha: Melantrich, 177 s.
- Očistou k socialismu, 1948, *Svobodné slovo*, r. 4, č. 53, 4. března, s. 1.
- Padesát let činnosti sestry Fráni Zeminové, 1947, Praha, Ústřední jednota žen ČSNS.
- Paroubek, J., Duchoslav, P., 2011. *Stručné dějiny národních socialistů*, Praha: Columbus 134 s.
- Pavlíček, V., 1966. *Politické strany po Únoru. Příspěvek k problematice NF*, Praha: Svobodné slovo, 322 s.
- Pejskar, J., 1993a. *Od boje [proti komunistům] ke kolaboraci. Studie. Dokumenty a záznamy o činnosti Československé strany socialistické v letech 1948 – 1989*. Fallbrook: vl. n., 93 s.
- Pejskar, J., 1993b. *Pražský primátor. Památce dr. Petra Zenkla, bývalého několikanásobného primátora hlavního města Praha*, Praha: vl. n., 199 s.
- Poslanci ČSNS, 1946, *Svobodné slovo*, r. 2, č. 128, č. 4. června, s. 1.
- Poslanci z prvního skrutinia, 1946, *Svobodné slovo*, r. 2, č. 125, 30. května, s. 1.
- Poslanecký klub strany ustaven, 1948, *Svobodné slovo*, r. 4, č. 135, 11. června, s. 2.
- Pravdu má ČSS!, 1991, *České slovo*, r. 43, č. 12, 20. října, s. 1.
- Proces otevřel oči i pochybovačům, 1950, *Svobodné slovo*, r. 6, č. 140, 16. června, s. 4.
- Provolání. Věrným stoupencům Československé strany národně socialistické, 1984, *Svobodné slovo*, r. 4, č. 48, 27. února, s. 1.
- Ripka, H., 1995. *Únorová tragédie. Svědectví přímého účastníka*, Brno: Atlantis, 304 s.
- Soukup, F., 1947. *Ročenka Ústavodárného národního shromáždění Republiky československé 1946 – 1947*, Praha: Ministerstvo informací, 78 s.
- Soukup, F., 1948. *Ročenka Ústavodárného národního shromáždění Republiky československé 1947 – 1948*, Praha: Ministerstvo informací, 121 s.
- Svoboda, P., Odboj pod kontrolou StB. Provokace proti ilegálním skupinám třetího odboje na příkladu akce „Kühnel“. *„Scuritas imperii*. URL: https://www.ustrcr.cz/wp-content/uploads/2018/06/SI_32_s160-188.pdf, - cit. 2. 9. 2023.
- Šlechta, E., 1959. Deset let od Vítězného února. *O úloze bývalé národně socialistické strany*, Praha: Svobodné slovo, s. 9–19.
- Tigrid, P., 1971. Ve stínu lípy, *Svědectví*, r. 11, č. 41, s. 69–96.
- Tomeš, J., 2021. Politik, jenž hájil specifickou pozici socialistů. *Lidové noviny*, r. 34, č. 17, 21. ledna, s. 9.
- 30 let Československé strany socialistické v dokumentech, 1978, Praha: Melantrich, 114 s.
- Utvořte akční výbory strany, 1948, *Svobodné slovo*, r. 4, č. 48, 27. února, s. 1.
- Všem národním socialistům, 1948, *Svobodné slovo*, r. 4, č. 46, 24. února, s. 1.

prof. PhDr. PaedDr. Павел Марек, Ph.D

почесний професор кафедри історії, філософський факультет, Університет Палацького в Оломоуці, Чехія

ДО ЗАСНУВАННЯ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ В 1948 РОЦІ

Чехословацька націонал-соціалістична партія, яка протягом часу кілька разів змінювала свою назву і на спадщину якої нині претендує Чеська націонал-соціалістична партія як її правонаступниця, є однією з найстаріших і традиційних чеських політичних партій. Вона була заснована у 1897 р. в період політичної диференціації чеського суспільства з амбіціями стати спілкою чеських робітників, організацією яких до цього часу займалася інтернаціональна соціал-демократична партія. Згодом вона позиціонувала себе як партія нижчих верств середнього класу з націоналістично сформульованою програмою захисту ідей демократії, соціальної рівності та справедливості, що ототожнювалася з концепцією створення реформістського чеського націонал-соціалізму. Вона традиційно виступала проти марксизму, комунізму та будь-якого тоталітаризму, що Чехословацька опинилася в радянській зоні впливу, знайшло своє відображення у виникненні та розв'язанні урядової кризи кабінету Готвальда в лютому 1948 р. Комуністична партія Чехословацької Республіки (КПЧ) використала цю справу для здійснення державного перевороту. Вона встановила в Чехословацькій т. зв. диктатуру пролетаріату, ліквідувала демократичну політичну систему та замінила її тоталітарною і відповідно до намірів Москви розпочала революційну трансформацію суспільства з метою побудови соціалізму. Лютневий переворот, здійснений комуністами, мав також серйозні наслідки для політичних партій, передусім для Чехословацької націонал-соціалістичної партії. Комуністи за допомогою перебіжчиків і кар'єристів під прикриттям комуністичної служби безпеки ліквідували її та почали будувати на її руїнах нову політичну партію під назвою Чехословацька соціалістична партія. Партія програмно ототожнювала себе з поглядами комуністів, які перетворили її на тіньову організацію, що співпрацювала з режимом до 1989 р. В дослідженні розглядаються обставини заснування Чехословацької соціалістичної партії у 1948 р., і в центрі його уваги – проблематика формування керівництва партії та партійних еліт. На чолі організації, на рівні центрального апарату, опинилися люди, які здебільшого співпрацювали з комуністами ще до лютого 1948 р., або особи, яких КПЧ та органи безпеки таємно уповноважили працювати серед націонал-соціалістів з метою розвідувальної та підривної діяльності., а після 1918 р. брала участь у розбудові демократичної Чехословацької Республіки. Ці програмні постулати вона відстоювала і після закінчення Другої світової війни, зарекомендувавши себе як найпопулярніший опонент Комуністичної партії Чехословацької Республіки у значно редукованій лівоцентристській

партійно-політичній системі, що ототожнювалася з поняттям Національного фронту. Якщо політика комуністів була спрямована на повне захоплення влади з метою революційної трансформації чеського і словацького суспільства та побудови соціалізму і комунізму, то націонал-соціалісти однозначно відкидали цю концепцію та обстоювали бачення національної, демократичної і соціально справедливої держави. Зіткнення цих суперечливих уявлень про майбутнє, яке було не чехословацькою особливістю, а пов'язувалося з формуванням біполярного устрою світу та Європи після Другої світової війни і з тим.

Ключові слова: політичні партії, Чехословацька соціалістична партія, Комуністична партія Чехословаччини, політична криза, комітети дії.

ВПЛИВ СЛОВАЦЬКОГО ФАКТОРА НА СЕРПНЕВІ ПОДІЇ 1968 Р. В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ

Ігор Шніцер

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

E-mail: ihor.shnitser@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 57208490333

Researcher ID: T-7796-2019

<https://orcid.org/0000-0003-4681-0263>

У статті висвітлено вплив словацького фактора на серпневі події 1968 р. в Чехословаччині, коли в країну з метою згорання демократичних реформ «Празької весни» були введені війська країн Варшавського договору. Нижня хронологічна межа дослідження продиктована початком вторгнення військ в Чехословаччину у ніч із 20 на 21 серпня 1968 р. Верхня хронологічна межа статті визначена завершенням роботи з'їзду Комуністичної партії Словаччини, який не визнавши результати Надзвичайного XIV з'їзду Комуністичної партії Чехословаччини, засвідчив відсутність єдності чехів і словаків у політичному протистоянні з Радянським Союзом та посприяв формуванню режиму «нормалізації». Методологія дослідження базується на наукових принципах історизму, об'єктивності та системності. Автором застосовано такі спеціально-історичні методи як історико-порівняльний, проблемно-хронологічний та інші. Окупація Чехословаччини військами країн Варшавського договору в серпні 1968 р. призупинила процес федералізації країни. СРСР завдяки операції «Дунай» швидко досяг військових цілей в Чехословаччині, але зазнав політичної поразки, не зумівши домогтися передачі влади в країні до рук прокремлівських політиків. Вкрай негативна реакція влади та суспільства на перебування в країні іноземних військ та підсумки роботи Надзвичайного XIV з'їзду КПЧ змусили СРСР змінити першочергові плани та ініціювати переговори з представниками чехословацької влади у Москві в серпні 1968 р. Автором з'ясовано, що під час переговорів радянське керівництво використало в інтересах СРСР прагнення словаків до рівноправності та пообіцяло підтримку у питанні майбутнього державного-правового устрою. У результаті присутній на московських переговорах «батько федерації» Г. Гусак прагматично змінив курс та став прихильником Л. Брежнєва. Він не тільки не допустив того, щоб словацькі комуністи на своєму з'їзді в Братиславі підтримали рішення Надзвичайного XIV з'їзду КПЧ, але й активно долучився до «нормалізації» суспільно-політичного становища в ЧССР восени 1968 р. У результаті процес федералізації ЧССР попри поступове згорання демократичних реформ «Празької весни» був відновлений та проходив за умов домінування словаків.

Ключові слова: Чехословаччина, федерація, окупація, Радянський Союз, Надзвичайний XIV з'їзд Комуністичної партії Чехословаччини, московський протокол, Густав Гусак, словацький фактор.

Постановка проблеми. Під час «Празької весни» 1968 р. в Чехословаччині в черговий раз набуло актуальності словацьке питання, вирішити яке комуністи-реформатори на чолі з А. Дубчеком планували шляхом перебудови країни на федеративних засадах. Активним учасником процесу федералізації в Чехословаччині був Г. Гусак. Свого часу він був засуджений за словацький «буржуазний націоналізм», але згодом реабілітований та повернувся до активного політичного життя під час «Празької весни». У чеській та словацькій історіографії Г. Гусака називають «духовним батьком федерації» [Macháček, 2017, s. 378]. Саме він з 15 травня 1968 р. фактично керував спеціально створеним комітетом з підготовки нового конституційного устрою Чехословацької соціалістичної республіки (далі ЧССР). Після тривалих обговорень та дискусій чехословацькою владою був прийнятий «Проект федеративного впорядкування Чехословацької республіки». Він передбачав, що спільну державу чехів і словаків мають утворювати «дві рівноправні національні держави – Чеська соціалістична республіка та Словацька соціалістична республіка» [Rychlík, 1998, s. 132]. Проте подальший

процес федералізації ЧССР був призупинений військовою інтервенцією п'яти країн Варшавського договору. Це дало змогу Радянському Союзу у серпні 1968 р. використати у власних інтересах словацький фактор під час московських переговорів з комуністами-реформаторами на чолі з А. Дубчеком та формування основ політики «нормалізації».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській історіографії різні аспекти «Празької весни» 1968 р. досліджували Р. Постоловський, А. Слесаренко, І. Десятничук, І. Вовканич, І. Шніцер та ін. Вітчизняні вчені, як вірно відзначає Р. Постоловський, «відійшовши від компартійної парадигми антисоціалістичного заклоту та виправдання інтервенції держав ОВД радянського періоду... розглядають феномен «Празької весни» як спробу демократичної трансформації соціалістичної системи чеським та словацьким суспільством» [Постоловський, 2018, с. 115]. Водночас процес федералізації ЧССР під час «Празької весни» 1968 р. в українській історіографії потребує додаткового вивчення. Суспільно-політичну ситуацію в ЧССР під час окупації військами країн Варшавського договору

через призму роботи Надзвичайного XIV з'їзду КПЧ та з'їзду КПС в серпні 1968 р. вивчав історик Л. Цверчек [Cvrček, 2009, s. 138–183]. Місце та роль Г. Гусака у подіях «Празької весни» 1968 р. та процесі федералізації ЧССР детально висвітлена в ґрунтовній монографії М. Махачека [Macháček, 2017, 631 s.]. Важливі аспекти чесько-словацьких відносин під час подій 1968 р. в ЧССР всебічно досліджені Я. Ріхліком [Rychlík, 2015, 688 s.].

Завданням статті є на прикладі суспільно-політичної ситуації в ЧССР, що склалася після її окупації військами країн Варшавського договору у ніч з 20 на 21 серпня 1968 р., перебігу та результатів московських радянсько-чехословацьких переговорів висвітлити вплив словацького фактора на «нормалізацію» становища в республіці в серпні 1968 р.

Виклад основного матеріалу. У ніч із 20 на 21 серпня 1968 р. війська СРСР, Польщі, Угорщини, Болгарії та Німецької Демократичної Республіки розпочали вторгнення в ЧССР з метою припинити процес демократизації Комуністичної партії Чехословаччини (далі КПЧ) та держави, повернувши їх на шлях «реального соціалізму» за радянським взірцем. У такий спосіб СРСР «показував своє право примушувати Східну Європу «любити» комуністичний лад і підкорятися йому, а також своє право виступати арбітром, якщо цей лад опиниться під загрозою» [Шаповал, 2013, с. 64]. Перший секретар ЦК Комуністичної партії Радянського Союзу (далі КПРС) Л. Брежнев з цього приводу говорив наступне: «якщо ми втратимо Чехословаччину, я піду з посади генерального секретаря» [Александров-Агентов, 1994, с. 149]. Офіційним приводом до введення іноземних військ в ЧССР став лист противників реформ «Празької весни» А. Капека, В. Біляка, А. Індри та ін. до уряду СРСР та країн Варшавського договору з проханням про «надання міжнародної допомоги». Він був переданий 3 серпня 1968 р. під час братиславської зустрічі членом чехословацької делегації В. Біляком члену радянської делегації П. Шелесту та увійшов в історію як «лист-запрошення». У ньому зазначалося, що в політичне життя ЧССР входять елементи ворожості партії, вони «підіймають хвилю націоналізму та шовінізму та спричиняють антикомуністичний та антирадянський психоз», створюють «сприятливі умови для контрреволюційного перевороту» [Požývací list, 1968]. Відтак «здорові сили» ЧССР зверталися до «радянських комуністів, керівних представників КПРС та СРСР, з проханням надати дієву підтримку із використанням усіх доступних вам можливостей. Лише з вашою допомогою можна вберегти ЧССР перед загрозою контрреволюції» [Požývací list, 1968].

Відзначимо, що даний лист не мав юридичної сили, оскільки особи, які його підписали, не належали до керівництва ЧССР та не були уповноважені на подібні дії. Проте жага влади «змусила» їх підіграти СРСР у питанні обґрунтування введення військ країн Варшавського договору в ЧССР з розрахунком на подальшу винагороду у вигляді найвищих державних посад в партії та державі.

Загалом на територію Чехословаччини в рамках операції «Дунай» в серпні 1968 р. було введено

близько півмільйона солдатів, 6 300 танків та 800 літаків [Sikora, 2008, s. 146]. Дана операція стала для Радянського Союзу наймасштабнішою військовою кампанією з часів Другої світової війни. За 48 годин 24 дивізії країн Варшавського договору повністю окупували територію Чехословаччини та безперешкодно опанували усі стратегічні об'єкти [Нариси історії Чехії, 2017, с. 255]. Цьому посприяло те, що президент ЧССР Л. Свобода та президія ЦК КПЧ закликали армію та народ не чинити опір військовим окупантам [Федорчак, 2012, с. 79]. Однак жертвами «безкровного вторгнення» стали близько 100 мирних жителів, ще 500 були поранені [1968 – придушення «Празької весни», Інститут національної пам'яті].

З військової точки зору операція «Дунай» швидко досягла поставлених завдань, чого не можна було сказати про її політичні цілі. Вранці 21 серпня 1968 р. радянські десантники від імені «революційного трибуналу» на чолі з А. Індрию провели арешт лідерів «Празької весни» А. Дубчека, О. Черника, Й. Сморковського, Ф. Крігеля та І. Шпачека й невдовзі вивезли їх за межі країни. Однак це не допомогло ставленикам Кремля перебрати владу в країні до своїх рук. Усі вони, через свою співпрацю з СРСР, опинилися в політичній ізоляції. Недарма один з ідеологів «Празької весни» О. Шик попереджав, що окупація Чехословаччини «посилить антирадянські настрої серед чехословацького народу та завдасть шкоди Радянському Союзу» [Записка Комітета госбезопасности, 1968, с. 948]. Дійсно, громадяни ЧССР масово протестували проти військової інтервенції країн Варшавського договору. 22–23 серпня 1968 р. у Празі масово розповсюджувалися нелегальні газети та листівки з вимогою негайного виведення іноземних військ з території Чехословаччини. Згідно з повідомленнями органів безпеки, ситуація в Братиславі теж була неспокоїною, вибухо-небезпечною. Мали місце непоодинокі випадки акцій протесту громадян, а на 23 серпня була запланована велика антирадянська демонстрація молоді та студентства [Dalekopis dokumentujúci odpor občianskej verejnosti proti okupantom, 1968]. 28 серпня газета «Літерарні листи» назвала СРСР «жандармом», а її зовнішню політику – «козацькою дипломатією» [Записка Комітета госбезопасности, 1968, с. 960]. Заклики до активного спротиву та активізації хвилі протестів проти окупації масово лунали з вуст політиків, громадських та культурних діячів. Наприклад, словацький письменник Ю. Шпітцер закликав колег перейти у підпілля та чинити активний супротив окупантам [Записка Комітета госбезопасности, 1968, с. 961]. Подібні заклики були настільки масовими у перші дні окупації, що генеральний прокурор ЧССР змушений був видати усне розпорядження про формальний розгляд справ про вороже ставлення громадян ЧССР до окупаційних військ, з подальшим їх закриттям та випуском затриманих на свободу [Записка Комітета госбезопасности, 1968, с. 962].

Варто відзначити, що у серпні 1968 р. в ЧССР мали місце й випадки активних (збройних) форм боротьби громадян проти окупантів. Наприклад, 22 серпня 1968 р. у Братиславі було відкрито вогонь по радянським військовим, які дислокувалися біля

міського телецентру й радіостанції. У результаті 2 солдатів були вбиті, а 8 отримали поранення. 22 серпня в Брно пострілом з натовпу був вбитий радянський солдат [Записка Комітета госбезопасности, 1968, с. 954]. 23 серпня 1968 р. у Празі із сусідніх будинків були обстріляні радянські військові біля центральної будівлі МВС та ЦК КПЧ [Записка Комітета госбезопасности, 1968, с. 955]. Подібні випадки були непоодинокими та свідчили про вкрай негативне ставлення громадян ЧССР до «братньої допомоги» країн Варшавського договору.

Антирадянські настрої у Празі та загалом у ЧССР не відповідали початковому плану СРСР. Чехословацькі засоби масової інформації оголосили ставлеників Кремля В. Біляка, А. Індру та їх союзників зрадниками й вони відразу втратили вплив на суспільно-політичні процеси в ЧССР. Тому не дивно, що спроби прокремлівських політиків створити «робітничо-селянський уряд Чехословаччини» на чолі з А. Індру провалилися. У результаті так звані «здорові сили» в ЧССР затаїлися, або навіть були змушені приєднатися до народних протестів проти військової окупації.

Політична ініціатива в ЧССР й надалі залишалася у руках легітимної влади. 22 міністрів на чолі із заступником прем'єр-міністра Л. Штроугалом за відсутності А. Дубчека оголосили, що беруть керівництво державою до своїх рук. 22 серпня 1968 р. противники окупації провели у Празі Надзвичайний ХІУ з'їзд КПЧ. Він пройшов без необхідної кількості делегатів зі Словаччини. З'їзд прийняв низку документів з оцінкою ситуації в країні та обрав новий склад ЦК КПЧ. У зверненні делегатів з'їзду до комуністичних партій усього світу зазначалося, що напередодні роботи з'їзду війська СРСР, Польщі, Болгарії, Німецької Демократичної республіки та Угорщини без будь-яких причин та без згоди легітимної влади, всупереч волі чехів і словаків «силоміць захопили нашу територію, викликали в країні заворушення» [Мусатов, 2005, с. 213]. Автори документа відкрито засуджували військову інтервенцію та заявляли, що «війська країн, в яких ми звикли бачити друзів, поведуть себе, як окупанти», але «наш народ, а з ним і наша комуністична партія ніколи не змиряться з такими діями, відкидають їх та зроблять усе для відновлення нормального життя в нашій державі» [Мусатов, 2005, с. 213]. З метою продемонструвати рішучість своїх намірів, делегати Надзвичайного ХІУ з'їзду КПЧ планували опівдні 23 серпня 1968 р. провести годинний страйк протесту [Свѣтек, 2009, s. 165]. Також вони обрали новий склад ЦК КПЧ, вивівши з нього осіб, що виступали проти демократичних реформ та скомпрометували себе співпрацею з військами країн Варшавського договору на території ЧССР. Першим секретарем ЦК КПЧ одногласно було обрано А. Дубчека, що водночас означало підтримку з'їздом політичного курсу комуністів-реформаторів. За відсутності А. Дубчека керувати Президією ЦК КПЧ було доручено секретарю ЦК В. Шилгану [Свѣтек, 2009, s. 166].

Таким чином, навіть при підтримці окупаційних військ СРСР не вдалося відновити політичний контроль над ЧССР. Лідер українських комуністів

П. Шелест з цього приводу писав наступне: «22 серпня 1968 року. Настав майже катастрофічний стан. Наші війська у Чехословаччині, а порядки там правих, антирадянських елементів. ЦК, уряд, Національні збори виступають проти нас, вимагають негайного виведення військ із країни. Придушувати все силою – загрожує небезпекою викликати в країні громадянську війну, можливе втручання НАТО. Залишатися в бездіяльності – значить приректи себе на ганьбу, презирство, показати наше безсилля...» [Медведев, 1999].

Складна ситуація в ЧССР змусила СРСР відмовитися від своїх першочергових планів та розпочати переговори з легітимними представниками ЧССР. Політична доцільність вмиг перетворила затриманих чехословацьких «контрреволюціонерів» на чолі з А. Дубчеком у партнерів Кремля. Відтак вони були доправлені в Москву для початку офіційних радянсько-чехословацьких переговорів. Туди ж 23 серпня 1968 р. прибули президент ЧССР Л. Свобода у супроводі делегації у складі Г. Гусака, В. Біляка, А. Індри та інших. Відзначимо, що Г. Гусак отримав спеціальний мандат для участі у переговорах з СРСР від керівництва Комуністичної партії Словаччини (далі КПС). Партія уповноважувала його «клопотати про звільнення інтернованих товаришів та забезпечення нормалізації діяльності легітимних представників партії та влади, нормалізації життя шляхом виведення військ Варшавського договору» [Komuniké číslo 4, 1968].

Керівництво СРСР за підсумком московських переговорів планувало підписати документ, в якому було б виправдано введення військ країн Варшавського договору в ЧССР та визнано результати Надзвичайного ХІУ з'їзду КПЧ не дійсними. Переговори проходили в умовах жорсткого тиску та відвертих погроз на адресу чехословацьких реформаторів. Зайву емоційність у хід переговорів внесло особисте ставлення Л. Брежнєва до А. Дубчека, як до людини, яка його зрадила. За свідченнями учасника московських переговорів З. Млинаржа, «Брежнєв був щиро обурений тим, що Дубчек не виправдав його довіри. «Я тобі вірив, я тебе захищав перед іншими, - дорікав він А. Дубчеку. Я казав, що наш Сашко надійний товариш. А ти нас усіх так страшенно підвів!» [Млынарж, 1992, с. 266]. Під час переговорів Л. Брежнєв виправдовував введення військ країн Варшавського договору в ЧССР «іменем загиблих у другій світовій війні – віддали свої життя і за вашу свободу, ми маємо повне право направити у вашу країну війська, щоб почуватися в безпеці в наших спільних кордонах» [Млынарж, 1992, с. 268]. Радянський лідер наголошував на тому, що СРСР змушений був ввести свої війська в Чехословаччину з тим, щоб країна «не пішла по невірному шляху» [Корнеев, 2010, с. 170]. Л. Брежнєв також вимагав від чехословацької делегації визнання недійсними рішень Надзвичайного ХІУ з'їзду КПЧ. З цією метою радянська делегація на переговорах у Москві поставила під сумнів легітимність даного з'їзду через відсутність на ньому необхідної кількості словацьких делегатів. Мовляв, рішення з'їзду не враховують думку словаків та є результатом чеського диктату в

ЧССР. У такий спосіб СРСР вирішив використати у власних інтересах прагнення словаків до рівноправності шляхом реформування державно-правового устрою ЧССР. Наприклад, учасник московських переговорів О. Косигін з цього приводу говорив наступне: «Існує федерація. Чехи зібралися та обрали за словаків керівництво. Це законно? Як можна визнати цей з'їзд, якщо у ньому не брали участі словаки?» [Корнеев, 2010, с. 170]. У подібному дусі оцінку Надзвичайному XIV з'їзду КПЧ дав і М. Підгірний. Він наголошував на тому, що рішення даного з'їзду були прийняті без представників Словаччини, яка є невіддільною та рівноправною складовою ЧССР [Корнеев, 2010, с. 172]. На цій підставі політик заявив, що радянська сторона відмовляється визнавати Надзвичайний XIV з'їзд КПЧ та його рішення [Корнеев, 2010, с. 172].

Таким чином, словацький фактор був використаний радянським керівництвом під час московських переговорів для тиску на чехословацьку делегацію та лобювання власних інтересів. Це було зумовлено ще й тим, що ситуація в Словаччині після введення війська країн Вишеградського договору була відносно спокійнішою, ніж в чеських землях. Крім того, радянське керівництво не втрачало надій вплинути на рішення з'їзду КПС, тим самим розколовши єдність чехословацької влади у поглядах на ситуацію в країні. Для цього офіційній Москві потрібно було правильно обрати кандидатуру політика, обов'язково впливового серед словацьких комуністів, який зможе лобювати її інтереси в лавах КПС та загалом в державі. Очевидно, що В. Біляк на цю роль більше не підходив, адже вдома його вважали зрадником. Це усвідомлював й сам політик, тому не тільки порадив Л. Брежнєву «шукати третього», але й організував «історичну» особисту зустріч очільника Кремля з Г. Гусаком [Macháček, 2017, s. 403]. І хоча зміст розмови двох політиків залишається невідомим, непрямі факти дають підстави припускати, що в обмін на свою лояльність до СРСР Г. Гусак заручився підтримкою вищого керівництва КПРС у питанні майбутнього державно-правового устрою Чехословаччини, а саме завершення процесу федералізації країни [Корнеев, 2010, с. 176]. Я. Пауер з цього приводу писав, що у такий спосіб Г. Гусак прагнув посилити позиції словаків напередодні майбутніх переговорів про чесько-словацьку федерацію [Macháček, 2017, s. 405].

Г. Гусак усвідомлюючи неможливість найближчим часом нейтралізувати радянський вплив на суспільно-політичні процеси в ЧССР заявив, що ЦК КПС не визнає й не визнає новий склад ЦК КПЧ, оскільки на з'їзді були відсутні словацькі делегати. На думку політика, якщо рішення Надзвичайного XIV з'їзду КПЧ будуть визнані дійсними, то це приведе до зростання сепаратистського руху в Словаччині та загрожуватиме єдності Чехословаччини [Корнеев, 2010, с. 175]. Стосовно перебування на території ЧССР військ країн Варшавського договору, Г. Гусак погоджувався з тимчасовим перебуванням радянських військ, але просив про виведення решти [Macháček, 2017, s. 405]. Для багатьох учасників московських переговорів подібні заяви Г. Гусака стали несподіванкою. Однак, як відзначав З. Млинарж,

Г. Гусак готовий був принести в жертву власним політичним амбіціям реформи «Празької весни» [Млынарж, 1992, с. 148].

У підсумку СРСР вирішив зробити ставку на Г. Гусака, який мав мандат від КПС для участі у переговорах, а також «розуміє ситуацію та бачить, куди вона може привести» [Корнеев, 2010, с. 175]. Першочерговим завданням Г. Гусака було не допустити підтримки рішень Надзвичайного XIV з'їзду КПЧ словацькими комуністами та допомогти СРСР стабілізувати суспільно-політичну ситуацію в ЧССР. Участь Г. Гусака у московських переговорах в серпні 1968 р. засвідчила, що він є прагматиком, який воліє не брати до уваги моральний стан чехів і словаків, які прагнуть сатисфакції за військову окупацію своєї країни. Згодом з цього приводу він говорив, що «в політиці не можемо бути наївними, повинні розмірковувати тверезо» [Macháček, 2017, s. 404]. Власну прихильність до Л. Брежнєва пояснював тим, що той наділений великою владою, а тому «потрібно з ним рахуватися, співпрацювати, а не конфліктувати» [Macháček, 2017, s. 405].

За підсумком радянсько-чехословацьких переговорів 23–26 серпня 1968 р. був підписаний Московський протокол. Показово, що його підписали усі представники чехословацької делегації, окрім голови Національного фронту Ф. Крігеля. Текст Московського протоколу зберігався у таємниці, а для громадськості було підготовлено спеціальне комюніке. СРСР заявляв про «розуміння та підтримку позиції керівництва КПЧ та ЧССР», яке планує керуватися рішеннями січневого та травневого пленумів ЦК КПЧ з метою «удосконалення методів керівництва суспільством, розвитку соціалістичної демократії та зміцнення соціалістичного ладу на базі марксизму-ленінізму» [Коммюніке о советско-чехословацких переговорах, 1968, с. 2]. Таким чином, офіційна Москва відмовлялася від першочергових планів зміни керівництва КПЧ та уряду. А. Дубчек залишався першим секретарем ЦК КПЧ, О. Черник – прем'єр-міністром ЧССР, Й. Сморковський – головою Національних зборів ЧССР, а Л. Свобода – президентом ЧССР. Проте з керівних посад у партії мали піти ідеологи «Празької весни» Ф. Крігель, Ч. Цисарж та О. Шик. Термін перебування окупаційних військ країн Варшавського договору визначався досягненням повної «нормалізації» становища в ЧССР. Водночас у документі зазначалося, що війська не будуть втручатися у внутрішні справи країни. Зі змісту комюніке ставало зрозуміло, що рішення Надзвичайного XIV з'їзду КПЧ визнавалися недійсними. Підсумки московських переговорів фактично заклали основи нового політичного курсу на згортання демократичних реформ «Празької весни».

Перші повідомлення про результати серпневих радянсько-чехословацьких переговорів викликали обурення громадськості ЧССР, яка сприйняла їх як капітуляцію чехословацької влади. Проте 27 серпня 1968 р. А. Дубчек під час свого виступу по радіо та телебаченню шляхом дезінформації й озвучення нездійснених обіцянок зумів заспокоїти партію й суспільство [Вондрова, 2010, с. 81–82]. Він заявив, що виведення військ країн Варшавського договору з

території ЧССР буде головною метою діяльності влади, але вона буде змушена діяти «в умовах, які будуть залежати не тільки від нашої волі» [Богданов, 2010, с. 56]. У відповідь в ЧССР стали масово прийматися резолюції про довіру до керівництва країни, хоча й без підтримки положень московського комюніке. Цьому, серед іншого, посприяло й те, що радянські війська поступово почали залишати Прагу, а частина підрозділів, насамперед німецькі, угорські, польські та болгарські бригади, виводилися із ЧССР.

26 серпня 1968 р. у Братиславі розпочав свою роботу з'їзд КПС. Цікаво, що учасники з'їзду спершу підтримали програму перебудови ЧССР на федеративних засадах та прийняли резолюцію про визнання результатів Надзвичайного XIV з'їзду КПЧ. Також делегати з'їзду КПС засудили введення військ країн Варшавського договору в Чехословаччину та підтримали курс на продовження реформ, започаткованих під час «Празької весни». Однак подальший хід роботи з'їзду змінив Г. Гусак. Він прибув на нього 27 серпня 1968 р. з метою переконати членів ЦК КПС та братиславської міської організації КПС не визнавати результатів Надзвичайного XIV з'їзду КПЧ та анулювати свою ж резолюцію від 26 серпня 1968 р. Відомо, що Г. Гусак провів низку кулуарних перемовин під час перерви у роботі з'їзду та в результаті зумів заручитися підтримкою місцевих комуністів. 28 серпня 1968 р. Г. Гусак виступив на з'їзді КПС та закликав його учасників не визнавати результатів Надзвичайного XIV з'їзду КПЧ через недотримання процедури виборів словацьких членів до складу нового ЦК. Зокрема під час свого виступу на з'їзді Г. Гусак заявив: «У Празі вчора зібрався новий центральний комітет, а я, нібито, є його членом... ніхто мене не викликав на жодну нараду, я взагалі не знаю з ким зі словаків говорили. А виступає від імені усієї держави, усієї партії, від імені Словаччини. Дозвольте протестувати проти такого підходу. Таку демократію я не розумію... Я вважаю, що поводитися так само зі словацькими комуністами ніхто не має права. На початок роботи з'їзду, як я чув (не ручаюся за точне число), прибули чотири делегати від Словаччини, інші під'їхали пізніше. У Словаччині було обрано, якщо я не помиляюся, до 300 делегатів на з'їзд КПЧ, а було не більше 10% делегатів, обраних від Словаччини» [Rychlík, 2015, s. 505].

Серпневий з'їзд КПС став часом особистого триумфу Г. Гусака. Він не тільки очолив Комуністичну партію Словаччини, але й домігся прийняття її з'їздом резолюції про не визнавання результатів Надзвичайного XIV з'їзду КПЧ. Показово, що резолюцію було ухвалено практично одногосно, за винятком 19 депутатів, які під час голосування утрималися. Г. Гусак та ще тридцять словацьких політиків, обраних до ЦК КПЧ під час Надзвичайного XIV з'їзду КПЧ добровільно відмовилися від своїх посад. Таким чином, результати братиславського з'їзду КПС послабили позиції комуністів-реформаторів у партії та державі, зруйнували єдність чехословацької влади у політичному протистоянні з СРСР. Це дало підстави окремим чеським політикам говорити про словацький «ніж у спину», аналогічний до березня 1939р. [Rychlík,

2015, s. 507–508].

Важливість словацького фактора в ЧССР під час серпневих подій 1968 р. засвідчило й те, що у чеських землях в цей час активно поширювалися чутки про бажання Словаччина вийти зі складу спільної держави та приєднатися до Радянського Союзу. Так, учасник братиславського з'їзду КПС Хабада з цього приводу говорив, що останнім часом з'являються різні варіанти вирішення словацького питання й «згідно одного з них, Словаччина може стати ще однією союзною республікою Радянського Союзу» [Rychlík, 2015, s. 510]. Цікаво, що у своїх спогадах прокремлівський політик В. Біляк стверджував, що подібні розмови були цілеспрямованою акцією «правих сил» з метою його дискредитації. Саме тому «у Празі говорили про те, що я хочу відірвати Словаччину від ЧССР, хочу, щоб Словаччина стала самостійною, ... що я прагну відторгнення Словаччини та приєднання її до Радянського Союзу» [Rychlík, 2015, s. 510]. Відтак не дивно, що завершення процесу федералізації ЧССР, розпочатого під час «Празької весни», знову набуло неабиякої актуальності в суспільстві та державі. Недарма 5 вересня 1968 р. Г. Гусак на пленарному засіданні ЦК КПС заявив, що буде активно працювати над тим, щоб до кінця жовтня Конституційний закон про федерацію був прийнятий [Macháček, 2017, s. 381].

Висновки. Окупація ЧССР військами країн Варшавського договору в серпні 1968 р. призупинила процес федералізації країни. СРСР завдяки операції «Дунай» швидко досяг військових цілей в ЧССР, але зазнав політичної поразки, не зумівши домогтися передачі влади в країні до рук прокремлівських політиків. Вкрай негативна реакція влади та суспільства на перебування в ЧССР іноземних військ та підсумки роботи Надзвичайного XIV з'їзду КПЧ змусили СРСР змінити першочергові плани та ініціювати переговори з представниками чехословацької влади у Москві в серпні 1968 р. Під час переговорів радянське керівництво використало в інтересах СРСР прагнення словаків до рівноправності та пообіцяло підтримку у питанні майбутнього державного-правового устрою. У результаті присутній на московських переговорах «батько федерації» Г. Гусак прагматично змінив курс та став прихильником Л. Брежнєва. Він не тільки не допустив того, щоб словацькі комуністи на своєму з'їзді в Братиславі підтримали рішення Надзвичайного XIV з'їзду КПЧ, але й активно долучився до «нормалізації» суспільно-політичного становища в ЧССР восени 1968 р. Режим «нормалізації» розпочав поступовий демонтаж цінностей, свобод та досягнень «Празької весни», широкомасштабні чистки в лавах КПЧ та державних структурах, нові політичні процеси. На цьому тлі чи не єдиним продовженням реформ весни 1968 р. був процес федералізації ЧССР, який завершився 27 жовтня 1968 р. ухваленням Національними зборами закону про Чехословацьку федерацію. Відтак перспектива подальших досліджень полягає у необхідності висвітлення завершального етапу процесу федералізації ЧССР, результатом якого стало прийняття Конституційного закону про Чехословацьку федерацію.

Список використаних джерел

- Cvrček, L. 2009. Vysočany 1968. Mimořádný XIV. sjezd KSČ, *Ústav pro studium totalitních režimů*, s. 138-183.
- Dalekopis dokumentující odpor občianskej verejnosti proti okupantom*, 22. Augusta 1968, Pučík, M. 1999. Rok 1968 a armada na Slovensku, Bratislava: Ministerstvo obrany Slovenskej republiky, s.162.
- Komuniké číslo 4 zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS*, Bratislava 23.VIII.1968, Pučík, M. 1999. Rok 1968 a armada na Slovensku, Bratislava: Ministerstvo obrany Slovenskej republiky, s.163.
- Macháček, M., 2017, s. *Gustáv Husák*, Praha: Vyšehrad, 631 s.
- Pozývaci list z augusta 1968*, URL: https://www.21august1968.sk/data_august68/dokumenty/pozyvaci-list-1968.pdf. (останній візит 07.11.2023).
- Rychlík, J., 1998. Vznik československé federace, *Česko-slovenské vztahy – Slovensko-české vztahy. Liberecký seminár 1996, 1997*, Liberec, s. 129–138.
- Rychlík, J., 2015. *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914 – 1992*, Praha: Vyšehrad, 688 s.
- Sikora, S. 2008. *Rok 1968 a politický vývoj na Slovensku*, Bratislava: Historický ústav SAV, 229 s.
- 1968 – придушення «Празької весни»*, Інститут національної пам'яті, URL: <https://www.uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/serpen/21/1968-prydushennya-prazkoj-vesny>. (останній візит 07.11.2023).
- Александров-Агентов, А.М. 1994. *От Коллонтай до Горбачева*. Воспоминания дипломата, советника А.А. Громыко, помощника Л.И. Брежнева, Ю.В. Андропова, К.У. Черненко и М.С. Горбачева, М. Международные отношения, 304 с.
- Богданов, Ю. 2010. Судьба реформатора (По странициам воспоминаний Александра Дубчека), *1968 год. «Пражская весна». Историческая ретроспектива*: Сборник статей, М.: РОССПЭН, с. 29–59.
- Вондрова, И. 2010. «Пражская весна» 1968 года и гражданское общество, *1968 год. «Пражская весна». Историческая ретроспектива*: Сборник статей, М.: РОССПЭН, с. 60–86.
- Записка Комитета госбезопасности при СМ СССР «О деятельности контрреволюционного подполья в Чехословакии»*, Чехословацкий кризис 1967 – 1969 гг. В документах ЦК КПСС, Москва, 2010, с. 942–970.
- Коммюнике о советско-чехословацких переговорах, *Знамя коммунизма*, 1968, 31 августа, №105, с. 2.
- Корнеев, С. 2010. Словацкий фактор в ходе советско-чехословацких переговоров в Москве в августе 1968 года, *1968 год. «Пражская весна». Историческая ретроспектива*: Сборник статей, М.: РОССПЭН, 2010, с. 167–180.
- Медведев, Р. Начало и конец «Пражской весны», URL: https://zn.ua/SOCIUM/nachalo_i_konets_prazhskoy-vesny.html (останній візит 07.11.2023).
- Млынарж, З. 1992. *Мороз ударил из Кремля*, Москва, 288 с.
- Мусатов, В., 2005. Советский Союз и Пражская весна 1968 г., *Чехия и Словакия в XX веке*: [Очерки истории], в 2-х кн., кн. 2., М.: Наука, с. 162–233.
- Нариси історії Чехії*. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017, 464 с.
- Постоловський, Р., Сласаренко, А. 2018. «Празька весна» 1968 року в Чехословаччині в українській історіографії, *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*, Вип. 27, с. 106–119.
- Шаповал, Ю., 2013. *Петро Шелест*, Харків: Фоліо, 127 с.
- Федорчак, П., Федорчак, Т. 2012. Празька весна: передумови, міжнародний резонанс та наслідки, *Вісник Прикарпатського університету. Історія*, Вип. 22, с. 76–82.

References

- 1968 – prydushennia «Prazkoj vesny»*, Instytut nacionalnoi pamiaty, URL: <https://www.uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/serpen/21/1968-prydushennya-prazkoj-vesny>. (07.11.2023). (in Ukrainian).
- Aleksandrov-Agentov, A.M., 1994. *От Kollontai do Gorbacheva*. Vospominaniia diplomata sovetnika A. A. Gromyko pomoshchnika L. I. Brezhneva, IU. V. Andropova, K. U. Chernenko i M. S. Gorbacheva [From Kollontai to Gorbachev. Memoirs of a diplomat, adviser to A.A. Gromyko, assistant to L.I. Brezhnev, Yu.V. Andropov, K.U. Chernenko and M.S. Gorbachev], M.: Mezhdunarodnye otnosheniia, 304 s. (in Russian).
- Bogdanov, IU., 2010. Sudba reformatora. (Po strannitsam vospominanii Aleksandra Dubcheka) [The fate of the reformer (According to the memoirs of Alexander Dubcek)], *1968 god, Prazhskaiia vesna. Istoricheskaia retrospektiva*: Sbornik statei, M.: ROSSPEN, s. 29–59. (in Russian).
- Cvrček, L. 2009. Vysočany 1968. Mimořádný XIV. sjezd KSČ, *Ústav pro studium totalitních režimů*, s. 138-183. (in Czech).
- Dalekopis dokumentující odpor občianskej verejnosti proti okupantom*, 22. Augusta 1968, Pučík, M. 1999. Rok 1968 a armada na Slovensku, Bratislava: Ministerstvo obrany Slovenskej republiky, s. 162. (in Slovak).
- Fedorchak, P., Fedorchak, T. 2012. Prazka vesna: peredumovy, mizhnarodnyi rezonans ta naslidky [The Prague Spring: change your mind, international resonance and legacy], *Visnyk Prykarpatskoho universytetu*. Istoriia, vyp. 22, s. 76–82. (in Ukrainian).
- Kommiunike o sovetko-chekhoslovatskikh peregovorakh* [Communiqué on Soviet-Czechoslovak negotiations], *Znamia kommunizma*, 1968, 31 avgusta, №105, s. 2. (in Russian).
- Komuniké číslo 4 zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS*, Bratislava 23.VIII.1968, Pučík, M. 1999. Rok 1968 a armada na Slovensku, Bratislava: Ministerstvo obrany Slovenskej republiky, s. 163. (in Slovak).
- Korneev, S., 2010. Slovatskii faktor v khode sovetko-chekhoslovatskikh peregovory v Moskve v avguste 1968 goda [The Slovak factor during the Soviet-Czechoslovak negotiations in Moscow in August 1968], *1968 god, Prazhskaiia vesna. Istoricheskaia retrospektiva*: Sbornik statei, M.: ROSSPEN, s. 167–180. (in Russian).
- Macháček, M., 2017. *Gustáv Husák*, Praha: Vyšehrad, 631 s. (in Czech).
- Medvedev, R., 1999. Nachalo i konets Prazhskoi vesny [The beginning and end of the Prague Spring], URL: https://zn.ua/SOCIUM/nachalo_i_konets_prazhskoy-vesny.html. (07.11.2023). (in Russian).
- Mlynarzh, Z., 1992. *Moroz udaril iz Kremliia* [Frost struck from the Kremlin], Moskva, 288 s. (in Russian).
- Musatov, V., 2005. Sovetskii Soiuz i Prazhskaiia vesna 1968 g. [The Soviet Union and the Prague Spring of 1968], *Chekhiia i Slovakiia v XX veke* [Ocherki istorii] v 2-kh kn., kn. 2., M.: Nauka, s. 162–233. (in Russian).
- Narysy istorii Chekhii* [Draw the history of the Czech]. Navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv, Vinnytsia: TOV «Nilan-LTD», 2017, 464 s. (in Ukrainian).

Postolovskyi, R., Slasarenko, A. 2018. «Prazka vesna» 1968 roku v Chekhoslovachchyni v ukrainiskii istoriohrafii [The Prague Spring of 1968 in Czechoslovakia in Ukrainian historiography], *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky*, Vyp. 27, s. 106–119. (in Ukrainian).

Pozývaci list z augusta 1968, URL: https://www.21august1968.sk/data_august68/dokumenty/pozyvaci-list-1968.pdf. (07.11.2023). (in Russian).

Rychlík, J., 1998. Vznik československé federace, *Česko-slovenské vztahy – Slovensko-české vztahy. Liberecký seminar 1996, 1997*. Liberec, s. 129–138. (in Czech).

Rychlík, J., 2015. *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914 – 1992*, Praha: Vyšehrad, 688 s. (in Czech).

Shapoval, Yu., 2013. *Petro Shelest* [Petro Shelest], Kharkiv: Folio, 127 s. (in Ukrainian).

Sikora, S. 2008. *Rok 1968 a politický vývoj na Slovensku*, Bratislava: Historický ústav SAV, 229 s. (in Slovak).

Vondrova, I., 2010. Prazhskaia vesna 1968 goda i grazhdanskoe obshchestvo [The Prague Spring of 1968 and civil society], *1968 god, Prazhskaia vesna. Istoricheskaia retrospektiva: Sbornik statei*, M.: ROSSPEN, s. 60–86. (in Russian).

Zapiska Komiteta gosbezopasnosti pri SM SSSR O deiatelnosti kontrevoliutsionnogo podpolia v Chekhoslovakii [Note from the State Security Committee under the Council of Ministers of the USSR On the activities of the counter-revolutionary underground in Czechoslovakia], *Chekhoslovatskii kriziz 1967 – 1969 gg. V dokumentakh TSK KPSS Moskva*, 2010, s. 942–970 (in Russian).

Ihor Shnitser

Candidate of History, Docent, Head of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries, SHEE «Uzhhorod National University»

INFLUENCE OF THE SLOVAK FACTOR ON THE EVENTS OF AUGUST 1968 IN CZECHOSLOVAKIA

The article highlights the influence of the Slovak factor on the events of August 1968 in Czechoslovakia, when the troops of the Warsaw Pact countries were introduced to the country in order to curtail the democratic reforms of the "Prague Spring". The lower chronological limit of the study is dictated by the beginning of the invasion of the troops of the Warsaw Pact countries into Czechoslovakia on the night of August 20–21, 1968. The upper chronological limit of the article is determined by the completion of the work of the Congress of the Communist Party of Slovakia, which, not recognizing the results of the Extraordinary XIV Congress of the Communist Party of Czechoslovakia, destroyed Czechoslovak unity in the political confrontation with the Soviet Union and laid the foundations for the "normalization" regime. The research methodology in this article is based on the scientific principles of historicism, objectivity, and systematics. The author used such special-historical methods as historical-comparative, problem-chronological, historiographical analysis, etc. The article found that the occupation of Czechoslovakia by the troops of the Warsaw Pact countries in August 1968 stopped the process of federalization of the country. The USSR, having achieved its military goals in Czechoslovakia, suffered a political defeat because it failed to achieve the transfer of power in the country to the hands of pro-Kremlin politicians. This was evidenced by the reaction of the authorities and society to the presence of foreign troops in the Czechoslovak SSR and the results of the work of the Extraordinary General Assembly of the Congress of the Communist Party of Ukraine. The author found out that in order to "normalize" the situation in the Czechoslovak SSR, during the Moscow negotiations with representatives of the Czechoslovak authorities in August 1968, the USSR used the desire of Slovaks for equality in its own interests and promised support in the issue of the future state-legal system. As a result, the "father of the federation" G. Husak, who was present at the negotiations, pragmatically changed course and became a supporter of L. Brezhnev, thus destroying the unity of the Czechoslovak authorities in their views on the occupation of Czechoslovakia by the troops of the Warsaw Pact countries and its consequences. In the interests of the USSR, G. Husak prevented Slovak communists from supporting the decisions of the Extraordinary Central Committee of the Congress of the Communist Party of Ukraine at the Bratislava congress and, as the head of the party, actively participated in the "normalization" of the situation in Czechoslovakia in the fall of 1968. As a result, the process of federalization of Czechoslovakia, despite the gradual collapse of democratic reforms of the "Prague Spring", as expected, was quickly restored.

Keywords: Czechoslovakia, federation, occupation, Soviet Union, Extraordinary Congress of the Communist Party of Czechoslovakia, Moscow Protocol, Gustav Husak, Slovak factor.

ЗАКАРПАТСЬКА РЕФОРМАТСЬКА ЦЕРКВА В УМОВАХ КРИЗИ І КРАХУ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ (КІНЕЦЬ 60 – ПОЧАТОК 1990-Х РР.)

Клаудія-Штефанія Ферков

аспірантка кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: klaudiia.ferkov@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-6673-8046>

У даній статті досліджується ряд питань релігійного життя 1960-х – 1990-х рр. Висвітлюється релігійна політика радянської влади щодо Закарпатської Реформатської Церкви. В останні роки 60-х рр. ХХ ст. через покращення відносин між державою та церквою послабився тиск на церковну інституцію. У 1965 р. був утворений один орган Рада у справах релігії яку утворили з Ради у справах релігійних культів і Ради у справах РПЦ, і вона проіснувала до 1991 р. Політика атеїстичного виховання залишалася незмінною. Після усунення від керівництва Микити Хрущова відбулася лібералізація політики в сфері релігії. Влада відмовилася від яскраво виражених дій щодо церкви та віруючих і намагається антирелігійні дії прикривати законом. Спостерігається поступовий перехід від грубої прямої боротьби з церквою до більш витончених методів – зменшення кількості віруючих шляхом антирелігійної пропаганди, антирелігійного виховання. Перебудова, започаткована Михайлом Горбачовим, поклала початок у сфері релігійної політики держави. Останню третину 1980-х рр. можна вважати переломним етапом у відносинах між державою та церковними інституціями. Фактично за кілька років держава пройшла шлях від здійснення антирелігійної політики до сприяння розвитку церковних інституцій. Загальна політична ситуація в країні напередодні і в рік здобуття незалежності позитивно вплинули на життя реформатів Закарпаття. Пожвавилися контакти із протестантськими, зокрема і реформатськими (кальвіністськими) релігійними та світськими організаціями Європи. Відновилося релігійне навчання молоді, знову стало можливим навчання нових священників. Конфісковані державою церкви були повернуті громадам, розпочалося будівництво нових храмів на місці пошкоджених або зруйнованих. Відбулися зміни в системі керівництв, з одноосібного керівництва перейшли на синодально-пресвітерське управління.

Ключові слова: релігійна політика, Закарпатський реформатський Церковний округ, кальвіністи-реформаторські, реформатська церква.

Постановка проблеми. Закарпатська Реформатська Церква цього річ відзначала сторіччя з часу свого інституційного оформлення. Складним і тривалим був процес утворення окремої церковної структури, виникало чимало проблем як внутрішнього життя, так і у відносинах з державою. Втім, справжнє випробування на стійкість очікувало вірників і лідерів церкви у радянську добу. Після репресій і низки заборон з боку влади лідери Реформатської Церкви вимушено прийняли позицію «пристосування». Це врятувало церкву від знищення. У період кризи радянської тоталітарної системи кардинальних змін у політиці державного атеїзму не відбулося, але деякі зрушення сталися у внутрішньому житті Реформатської Церкви, вивчення яких допоможе зрозуміти специфіку діяльності цієї конфесії на Закарпатті.

Аналіз досліджень. Проблема становища Закарпатської Реформатської Церкви має певну історіографічну базу. Дослідниками вивчено різні аспекти історії кальвіністської релігійної спільноти Закарпаття. Особливо прискіпливу увагу звернули вчені на кризові роки історії Закарпаття – осінь 1944 – початок 1946 рр. та перше десятиліття впровадження радянської системи, у тому числі і церковної політики СРСР. Вплив радянської політики на становище реформатів (кальвіністів) та римо-католиків на Закарпатті у другій половині ХХ ст. розглядали Лариса Капітан [Капітан, 2012, 2013а, 2013б, 2013в, 2013г, 2013д, 2013е], Ібоя Самборовські Нодь [2022а, 2022б,].

Оксана Лешко [Лешко, 2002а, 2002б, 2003а, 2003б]. Зокрема ужгородська дослідниця О. Лешко на основі архівних документів, розкрила особливості релігійного життя протестантських громад на Закарпатті в період 1945 – 1991 рр., проаналізувала процеси їх структуризації та еволюції в умовах радянської системи.

Втім, мусимо констатувати, що на сьогодні бракує наукових праць у яких автори фокусують увагу на становищі закарпатських кальвіністів у період 1960 – початку 1990-х років. Цю прогалину спробуємо частково заповнити цією розвідкою.

Варто відзначити, що основним джерелом при вивченні обраної проблематики нам послужила опублікована автобіографічна праця єпископа Закарпатської Реформатської Церкви у 1994 – 1998 рр. Лайоша Гулачі [Gulácsi, 2009]. Л. Гулачі завершив написання своєї роботи у 2000 р., має вона форму нарисів. Колишній єпископ розповідає про події перших післявоєнних років, включаючи арешт, відправлення на сибірське ув'язнення, а також характеризує внутрішнє життя церкви у другій половині ХХ століття. Таким чином, бачимо, що тема становища Закарпатської Реформатської Церкви у період кризи радянської системи має скромну історіографію і потребує глибокого вивчення.

Постановка цілей. Метою дослідження є показати становище Закарпатської Реформатської Церкви наприкінці кінці 1960 – початку 1990-х років.

Виклад основного матеріалу. Невдовзі після усунення М. Хрущова від влади, в грудні 1964 р. Верховний суд СРСР за участю КДБ проводить спеціальну нараду з питань порушення «соціальної законності» щодо віруючих. Голови Верховних судів союзних республік отримують доручення вивчити відповідні кримінальні справи 1962 – 1964 рр. [Бондарчук, 2010, с. 38]

У 1962 – 1964 роках значна увага органів влади була зосереджена на боротьбі з релігійними обрядами й традиціями, що користувалися великою популярністю серед населення. Розв'язати цю проблему намагалися через упровадження в радянське повсякденне життя нових, яскравих громадських обрядів, свят і ритуалів із комуністичним змістом, для задоволення естетичних й емоційних потреб віруючих та всіх інших громадян [Сергієнко, 2023, с. 52].

Намагаючись відкрито продемонструвати зміну курсу релігійної політики, Президія Верховної Ради СРСР 27 січня 1965 р. прийняла постанову «Про деякі факти порушення соціалістичної законності у відношенні до віруючих» [Помаз, 2010, с. 195]. У 1965 р. Рада у справах релігійних культів і Рада у справах РПЦ були реорганізовані в єдиний орган – Раду у справах релігій, що проіснувала аж до 1991 р. [Бондарчук, 2010, с. 8].

Наприкінці 1960-х рр. влада вирішила взяти під контроль облік релігійних громад. Голова Ради у справах релігій при Ради Міністрів СРСР В. О. Куроедов 3 січня 1969 р. звернувся до усіх уповноважених: «Не можна визнати нормальним, що в багатьох релігійних громадах облік обрядів не ведеться. Рада вважає необхідним повсюдно упорядкувати облік релігійних обрядів» [Бондарчук, 2010, с. 83]. У постанові Ради Міністрів СРСР від 1 квітня 1969 р. відзначено особливе пошвавлення роботи комісій та груп, які контролювали дотримання законодавства про релігійні об'єднання.

Реорганізації у державних органах, які відповідали за контроль діяльності церковних громад, кардинально не вплинула на ситуацію на місцях. Не сталося покращення становища у середовищі кальвіністських громад Закарпаття. На початку 1970-х рр. кількість священників Закарпатської Реформатської Церкви скоротилася до 24, вони забезпечували функціонування 81 громади [Gulácsi, 2009, 21. old.]. У більшості громад була лише одна служба на тиждень або одна на 2 тижні. Один священник міг забезпечувати богослужіння у декількох громадах

У цей період священники продовжували перебувати під постійним контролем і наглядом влади. У кожній громаді була людина, яка доповідала держслужбам про роботу священнослужителя, теми, які порушує на богослужінні тощо.

Продовжували діяти обмеження стосовно місця проведення деяких обрядів. Так, до прикладу хрещення новонародженої дитини могли проводитися тільки в церкві. Якщо священник провів хрещення дитини вдома і про це стало відомо, то його могли позбавити дозволу на богослужіння на 2 роки. Серед покарань за порушення місця проведення обрядів були догана і переведення священника до іншої церковної громади.

У середині 1970-х років сталося помірковане послаблення контролю над підготовкою кадрів Реформатської Церкви. Точніше, у 1974 р. на прохання Угорської Реформатської Церкви двоє юнаків із Закарпаття отримали дозвіл на вивчення теології в Угорщині (в Дебрецені та Будапешті) [Gulácsi, 2009, 22. old.]. У 1977 р. чергові двоє юнаків отримали можливість здобути фах реформатського священника і невдовзі приступили до служби в селах Закарпаття. У наступні кожні два роки по двоє осіб змогли навчатися в угорських вищих закладах реформатського теологічного спрямування [Gulácsi, 2009, 22. old.]. Це звичайно стало певним прогресом у порівнянні з попередніми десятиліттями повної заборони на навчання за кордоном відповідному фаху. Підготовка молодого покоління священників була вкрай необхідною. Старий колектив реформатських священників скоротився, були хто вийшов на пенсію або помер. Таким чином, станом на 1990 р. кількість реформатських священників на Закарпатті знову не перевищило 24 осіб [Gulácsi, 2009, 22. old.].

19 лютого 1978 р. на сторінках газети «Reformátusok lapja» повідомлялося про відставку єпископа Бейли Генчі після 30-ти річного служіння. Також йшлося про обрання 12 січня того ж року нового єпископа Пала Форгона [ДАЗО, ф. Р-1490, оп. 4, спр. 72, арк. 1].

У цьому ж році до новообраного єпископа прибула делегація з Угорщини у складі двох єпископів Товт Кароля і Борто Тибора, двох священників Тар Калмана і Комловш Отілли та шоферів Чидар Ласла і Гергель Густава. Під час візиту їх супроводжав Штефан Міклош – секретар реформатського церковного округу [ДАЗО, ф. Р-1490, оп. 4, спр. 72, арк. 8–11].

На кінець 1970-х рр. покращилося питання поширення Біблії серед вірян. У 1977 і 1983 роках Біблія у великій кількості і з офіційним дозволом вперше надійшла до Закарпаття з Угорщини. Особливої популярності серед вірників набули видання для дітей. Завдяки допомозі з-за кордону, переважно з Нідерландів, надійшла також достатня кількість збірок церковних пісень. Отже, релігійних книг для реформатської конфесії не бракувало. Позитивним є і те, що із-за кордону майже безперешкодно могли закупити церковну періодику (газети та журнали). Така література розповсюджувалася серед активних вірників та молоді, яка відвідувала поки що таємні зібрання по катехизації.

У довідці про релігійну ситуацію в Ужгородському районі станом на 20 квітня 1980 р. інспектор по культу Л. К. Панковець повідомляв, що в районі створена комісія і групи сприяння виконкомми місцевих Рад народних депутатів по дотриманню законодавства про релігійні культу. Але переважна більшість сільських груп працює незадовільно. Вони рідко розглядають на своїх засіданнях питання контролю за дотримання законодавства про культу, майже не мають документів про вивчення проповідницької діяльності служителів культу, не займаються вивченням форм і методів впливу служителів культу на населення особливо на жінок і молодь. Мають місце факти, коли церковники, користуючись безконтрольністю за їх діяльність

займаються самообкраданням населення на користь церкви, що є грубим порушенням законодавства про релігійні культури. Релігійна обстановка в районі складна. Це показують і дані про релігійну обрядовість, грошові надходження релігійних громад, наявність хрестів на полях, в дворах і на будинках громадян, окремі спостереження про відвідування в недільні дні престольні святкові дні церкви [ДАЗО, ф. Р-1490, оп. 4, спр. 85, арк. 6–8].

В 1990-их рр. відбулася часткова адаптація правової бази незалежної України до особливостей церковно-державних відносин та специфіки діяльності різноконфесійних релігійних організацій в країні.

Держава усвідомила важливе значення релігії в житті суспільства. Згідно з ст. 35 Конституції України церква в Україні відокремлена від держави [Конституція]. Виходячи з факту поліконфесійності українського суспільства, Конституція України проголосила, що «жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова». Умови діяльності релігійних організацій визначаються Законом України «Про свободу совісті і релігійні організації», що був ухвалений Верховною Радою України 23 квітня 1991 р. [Закон, 1991]. Пріоритетними у державно-церковних відносинах вважаються забезпечення конституційних положень про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, рівноправність усіх офіційно діючих в Україні релігій та права громадян на свободу совісті [Бондарчук, 2010, с. 85].

Врегулювання взаємовідносин держави і церкви передбачало ліквідацію усіх заборон і обмежень на право вільного віросповідання і діяльності релігійних організацій. Законодавчими актами незалежної України врегульовано питання власності, підприємництва, землекористування релігійних інституцій, трудових відносин та ін. Для вірників, релігійні переконання яких перешкоджають проходженню дійсної строкової військової служби, передбачено альтернативну трудову службу [Бондарчук, 2010, с. 86].

Отже, загальна політична ситуація в країні на передодні і в рік здобуття незалежності позитивно вплинули на життя реформатів Закарпаття. Пожвавилися контакти із протестантськими, зокрема і реформатськими (кальвіністськими) релігійними і світськими організаціями Європи. Впродовж 1989 – 1990 рр. Закарпатський Реформатський церковний округ отримав велику кількість церковної літератури від реформатів із-за кордону: збірники церковних пісень, Біблію, молитовники, літературу для дітей і молоді, пресу тощо. Такої кількості книжок, як на 1991 рік ще ніколи не було у користування у Закарпатської Реформатської Церкви.

Починаючи з 1990/91 навчального року Закарпатська Реформатська Церква змогла без обмеження направляти молодь на навчання у відповідні теологічні реформатські заклади Угорщини. Так, у 1990 р. в Будапешті та в Дебрецені навчалось по двоє студентів. Це свідчить про зростання кількості молоді, яка планувала стати у ряди священників Реформатської Церкви. За три роки чисельність реформатських священників зросла до тридцяти осіб [Gulácsi, 2009, 24. old.].

Наприкінці 1980-х рр. відбулися позитивні зміни у

справі повернення церковного нерухомого майна. У 1989 р. повернули колишні нерухоме майно (будівлі церков та парафіяльних будинків) у п'ятьох селах: Вербовці [Verbóc], Білках [Bilke], Королеві [Királyháza], Текові [Tekeháza]. Отже, зросла кількість реформатських громад. В цьому ж році почали діяти недільні школи, де дітей навчали християнській моралі, релігійним нормам, канонам, історії. Закон ще не дозволяв роботу церковних шкіл, але вже не застосовували обмежувальних чи каральних заходів. Молодь з великим ентузіазмом відвідувала заняття. На різдвяному богослужінні 1989 р. у 15 реформатських громадах були проведені святкові концерти дітей.

Такі зрушення стали можливими із прийняттям закону про свободу совісті та релігійні організації, що набрав чинності 23 квітня 1991 р. [Закон, 1991], який скасував заборону церкви працювати з молоддю, тобто було дозволено релігійне навчання. Держава визнавала правовий статус церкви і надавала свободу в управлінні внутрішніми справами. Щоправда, це внутрішнє упорядкування вже було розпочато, оскільки законопроект був підготовлений ще 1990 р. [Gulácsi, 2009, 24. old.].

Вагомий кроком було те, що під егідою Організації «Товариство Угорської Культури Закарпаття» у 1990 р. започатковане періодичне видання «Карпатоїя» (Kárpátoljaj), на сторінках якого публікувалися новини з життя реформатів краю.

Рубіжною датою в історії Закарпатської Реформатської Церкви є 4 січня 1991 р. коли відбулося відновлення єпархії за старим зразком. Було відновлено діяльність реформатського церковного синоду [Gulácsi, 2009, 24. old.]. В цей час сформовано синодальну раду із шістнадцяти членів із обраних керівників єпархій Унг, Берег, Мараморос-Угоча.

Серед першочергових завдань перед керівництвом церкви були вибори пресвітерів та складання ними присяги, відновлення структури єпархій і відновлення посади деканів. На Закарпатті було відновлено три єпархії Реформатської Церкви: Ужанська єпархія, деканом обрано Ласло Горкая; Березька єпархія, деканом обрано Белу Сабо; Мараморосько-Угочанська єпархія, деканом став Лайош Мігай. Із оформленням єпархій та обранням керівного складу було скасовано одноосібне управління Церквою, яке існувало впродовж 45 років.

Крім деканів єпархіальними радниками стали один священник і двоє мирян. Мета такої структури управлінського апарату – керувати церквою згідно традиційним для кальвіністів синодально-пресвітерськими принципами.

Наступним кроком стали вибори керівництва церковного округу. За спільною рекомендацією духовенства єпископом обрано Пала Форгона. Його заступником і відповідальним за кордонні зв'язки став Лайош Гулачі. Штефан Міклош став касиром церковного округу, а Бела Чирок – парафіяльним інспектором [Gulácsi, 2009, 25. old.]. Окрім церковних осіб керівництво Закарпатською Реформатською Церквою здійснювали світські особи. Світським очільником церковного округу став Шандор Фодо, його заступником Йозеф Шарі, інспекторами Єно Кочіш і Геза Молнар [Gulácsi, 2009, 26. old.]. В цілому,

до Синодально-Пресвітерської колегії Закарпатської Реформатської Церкви входили:

Єпископ Пал Форгон, голова Синоду;
Шандор Фодо, головний староста церковного округу;

Лайош Гулачі, головний нотар;
Йожеф Шарі, головний світський нотар;
Бела Чирок, церковний окружний інспектор;
Єньо Кочиш, церковний окружний інспектор;
Геза Молнар, церковний окружний інспектор;
Міклош Штефан, єпархіальний касир;
Бела Сабо, декан Березького округу;
Бела Надь, Березького окружний староста;
Ласло Шюте, суддя душпастирської ради Березького округу;

Геза Сабо, суддя пасторської ради Ужанського округу;

Міхай Лайош, декан Мараморосько-Угочанського округу;

Балінт Вас, Мараморосько-Угочанський окружний староста;

Пал Ороші, суддя душпастирської ради Мараморосько-Угочанського округу;

Іштван Геренделі, світський радник Мараморосько-Угочанського округу;

Ласло Горкай, декан Ужанського округу;
Ласло Шамай, староста Ужанського округу;

Геза Сабо, світський радник Березького повіту;
Ласло Катко, радник Ужанського округу [Gulácsi, 2009, 26. old.].

Синодальна рада, яка на той момент складалася з двадцяти членів, була керівним органом Закарпатської Реформованої Церкви. Обиралася вона строком на чотири роки.

Із сподіваннями на позитивні зміни і вільну церковно-релігійну діяльність зустріли лідери Реформатської Церкви проголошення незалежності України і врешті розпад СРСР. Політичні події вселяли надію у вірників на краще життя і початок нового етапу в історії Церкви.

Безперечно, кардинальні політичні події в країні пожвавили громадське життя, у тому числі і релігійне. До різного роду церковно-релігійних заходів активно долучається молодь. На території Закарпатської області неодноразово проводили молодіжні конференції, у яких брали участь сотні юнаків та дівчат. Безперешкодно реформатська молодь могла брати участь у християнських таборі в Угорщині містечку Тісанадьфалу, а також на тренінгах молодіжного лідерства у Берекфюрдо.

Пожвавилися закордонні зв'язки. До Закарпаття все частіше навідувалися представники реформатських організацій та громад з Нідерландів, Швейцарії, Англії, Німеччини, США тощо [Gulácsi, 2009, 23. old.]. Завдяки підтримці, у тому числі і фінансовій, зарубіжних фондів вдалося відремонтувати низку церков, встановити дзвони, налагодити катехизацію молоді.

За інформацією Лайоша Гулачі, станом на 1992 р. Закарпатська Реформатська Церква налічувала близько 130 000 вірників, з них 9 тисяч дітей були залучені до катехизації [Gulácsi, 2009, 28. old.].

13 травня 1994 р. новим єпископом був обраний

Лайош Гулачі.

Лайош Гулачі народився 8 січня 1925 р. у селі Тівадарфалва на Угочанщині [Miklos, 2022, 87. old.]. Після закінчення школи переїхав до Будапешту, де працював на літакобудівному заводі. Після Другої світової війни Гулачі повернувся на батьківщину, але втікаючи від масових депортацій угорського населення переїхав до Дебрецена. Невдовзі записався до Теологічної академії, але не зміг розпочати повноцінне навчання, повернувся до Закарпаття, де став помічником священника в Мукачеві та інших населених пунктах області [Fodor, 2017, 369. old.]. У 1949 р. був арештований і звинувачений в антирадянській діяльності. Лайоша Гулачі засудили на 10 років таборів [Az egyházak kisebbségben, 1991, 146. old.]. Вийшов на волю 4 травня 1956 р. та повернувся до Закарпаття. Пройшло чимало часу до того, як Гулачі отримав дозвіл проводити священницьку діяльність. Тільки влітку 1979 р. склав іспити і отримав дозвіл на роботу реформатським священником [Miklós, 2022, 88. old.]. Після цього служив у кількох місцях, останнім часом у центрі Мукачева, Ракошині та Кайданові. З червня 1987 р. був єпископським радником і викладачем церковної історії для пастирської підготовки. У тому ж році він був призначений деканом Березького округу, потім став головним нотарем церковного округу.

Після розпаду СРСР Лайош Гулачі відіграв вагому роль у створенні реформатських ліцеїв у Великих Берегах, Великому Доброні та в Пийтерфолві, а також Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II у Берегові [Gulácsi, 2009, 27. old.]. Під час його єпископства було засновано Дияконський центр, два дитячих будинки та п'ять церков для ромів, відкрито реформатський будинок для літніх людей.

Висновки. Закарпатська Реформатська Церква та її вірники пройшли тривале випробування на стійкість у радянську добу. Репресії, заборони спонукали лідерів церкви прийняли позицію «приспонування». Це врятувало церкву від знищення. У період кризи радянської тоталітарної системи кардинальних змін у політиці державного атеїзму не відбулося, але деякі зрушення сталися у внутрішньому житті Реформатської церкви.

Громадське та повсякденне життя громадян було повністю пронизане атеїстичною пропагандою, що проникла в установи освіти, культури та навіть медицини. Попри докладені радянською владою зусилля, перемога над своїм ідейним противником – релігією, так і не настала. Під час перебудови і демократизації суспільного життя стало помітно, що державна політика стосовно релігії та церкви почала повертатися до більш нормального стану. Призупинився процес руйнування храмів та іншого сакрального майна.

У 1990 – 1991 рр. стало зрозумілим, що влада «програла» у боротьбі за тотальний атеїзм, задушити потяг людей до релігії було неможливо. Вже, наприкінці 1980 рр. помітно пожвавлюється діяльність Закарпатської Реформатської Церкви. Загальні суспільні настрої підштовхнули лідерів церкви до відкритих і більш рішучих дій, спрямованих на відродження церковного життя. Помітні зрушення у налагодженні контактів із зарубіжними реформат-

ськими організаціями. Молодь отримує можливість катехизації та навіть навчання у закордонних Теологічних академіях, зокрема в Угорщині.

З розпадом Радянського Союзу розпочався новий етап в історії Закарпатської Реформатської Церкви. Відбулися зміни в системі управління, з одноосібного

керівництва перейшли на синодально-пресвітеріське керівництво. Новообраним єпископом Закарпатської Реформатської Церкви став Пал Форгон, якому вдалося відродити церковно-релігійне життя реформатських вірників у краї.

Список використаних джерел

- Az egyházak kisebbségben, 1991. Intervju, *Régio – Kisebbségtudományi Szemle*, 2 évf. 3. sz. 139–166. old.
- Bilke. URL: <http://refua.tirek.hu/hir/mutat/50225/> (дата звернення 25.09.2023).
- Fodor, Gusztáv, 2017. *Akik a nagy nyomorúságból jöttek...*, A sztálini diktatura koncepciói perei kárpátaljai református lelkészek ellen a KGB ungvári levéltárának dokumentumai alapján. Peranyagok, életrajzok, adatok, Debrecen, 660 old.
- Gulácsi, Lajos, 2009. *A mélyégből a magasba. Bizonyágtétel az elmúlt időkről*, Gulácsi Lajos önéletrésa. Második, bővített kiadás. / Szerkesztő, Marton Erzsébet. Megjelent a szerző magánkiadásában, Munkács, 46 old. URL: <http://mek.niif.hu/03500/03531/html/index.htm> (дата звернення 25.09.2023).
- Királyháza. URL: <http://refua.tirek.hu/lap/kiralyhaza/cikk/mutat/agyulekezettortenete/> (дата звернення 25.09.2023).
- Miklos, Péter, 2022. „A pokol szele érintette meg az embert”. Gulácsi Lajos református püspök a Gulágon. „Te benned bíztunk eleitől fogva...”, *Egyházi személyek a GULAG fogságában*. Konferencia kötet, Budapest, 86–93. old.
- Péterfalva. URL: <http://refua.tirek.hu/hir/mutat/51422/> (дата звернення 25.09.2023).
- Tekeháza. URL: <http://refua.tirek.hu/hir/mutat/47834/> (дата звернення 25.09.2023).
- Verbóc. URL: <http://refua.tirek.hu/hir/mutat/51422/> (дата звернення 25.09.2023).
- Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. р-1490, оп. 4д, спр. 72, на 31 арк.
- ДАЗО, ф. р-1490, оп. 4д, спр. 85, на 28 арк.
- Бондарчук, П. М., Даниленко, В. М., Крушина, В. О., Кубальський, О. Н., 2010. *Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин*, К.: Інститут історії України НАН України, 210 с.
- Закон України «Про свободу совісті і релігійні організації», *Відомості Верховної Ради УРСР (БВР)*, 1991, № 25, ст. 283. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (дата звернення 25.09.2023).
- Капітан, Л. І., 2012. Ліквідація Греко-католицької церкви у Закарпатті, 1945 – 1949 рр.: ідеолого-пропагандистська складова, *Краєзнавство*, №3, с. 71–83.
- Капітан, Л. І., 2013а. Антирелігійний курс радянського керівництва щодо Римо-католицької церкви на Закарпатті (1945 – 1955 рр.), *Український історичний журнал*, №5, с. 157–168.
- Капітан, Л. І., 2013б. *Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянізації краю, 1944 – 1964 рр.*, К.: Видавництво «Варта», 583 с.
- Капітан, Л. І., 2013в. Внутрішні трансформації Римо-католицької церкви в повоєнному Закарпатті, *Наука. Релігія. Суспільство*, № 3, с. 8–15.
- Капітан, Л. І., 2013г. Процес реєстрації реформатських громад в повоєнному Закарпатті: прояв лояльності чи політична гра, *Краєзнавство*, № 2, с. 139–145.
- Капітан, Л. І., 2013д. Реформатська церква Закарпаття у контексті антирелігійної політики радянської адміністрації повоєнних років, *Гуржіївські історичні читання*, вип. 6, с. 240–244.
- Капітан, Л. І., 2013е. А. Генче – очільник реформатської церкви Закарпаття, *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. XXXV, с.184–187.
- Конституція України, *Відомості Верховної Ради України (БВР)*, 1996, № 30, ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 25.09.2023).
- Лешко, О. В., 2002а. Протестанти Закарпаття: погляд у минуле. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, вип. 7, Ужгород: Вид-во В. Падяка, с. 79–83.
- Лешко, О. В., 2002б. Державна політика і протестантські громади Закарпаття в 1946 – 1949 роках, *Carpatika – Карпатика*, вип. 20, Ужгород, с. 105–114.
- Лешко, О. В., 2003а. Реформатське духовенство Закарпаття в другій половині 40-50 х роках, *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Історія*, вип. 9, Ужгород: Вид-во УжНУ, с. 74–82.
- Лешко, О. В., 2003б. Становище єговиєтських громад Закарпаття в 1946 – 2002 роках, *Держава і церква: уроки минулого і проблеми сьогодення. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф.*, Ужгород: Ліра, с. 126–132.
- Лешко, О. В., Фенич, В. І., 2003. Опозиційний рух у релігійних громадах євангельських християн-баптистів 60-х – першої половини 70-х років ХХ століття, *Carpatika – Карпатика*, вип. 28, Ужгород, с. 119–132.
- Помаз, Ю. В., 2010. Особливості атеїстичної політики і стан об'єктів культового призначення в середині 1960-х – на початку 1970-х років в Україні, *Філософські обрії*, 2010, № 24, с. 194–208.
- Самборовскі-Нодь, Ібоя, 2022а. Зміни в організаційній структурі Закарпатської Реформатської Церкви (1946 – 1949), *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*/ Гол. ред. Ігор Соляр; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Львів, вип. 35, с. 174–185. DOI: <https://doi.org/10.33402/ukr.2022-35-174-185>.
- Самборовскі-Нодь, Ібоя, 2022б. Обрання обласного уповноваженого від Закарпатської реформатської церкви та наслідки цього процесу, *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, вип. 40. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука, Вінниця: ВДПУ, с. 68–75. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-40-68-75>
- Сергієнко, В. Б., 2023. Антирелігійна кампанія радянської влади у 1950 – 1960-х роках, *Актуальні питання історії України, всесвітньої історії та методики їх викладання*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Рівне, 19 травня 2023 р., с. 49–53.

References

- Az egyházak kisebbségben, 1991. Intervju, *Régio – Kisebbségtudományi Szemle*, 2 évf. 3. sz. 139–166. old. (in Hungarian).
 Bilke URL: <http://refua.tirek.hu/hir/mutat/50225/> (25.09.2023). (in Hungarian).

Bondarchuk, P. M., Danylenko, V. M., Krupyna, V. O., Kubalskyi, O. N., 2010. *Relihiina polityka v Ukraini u 1960-kh – 1980-kh rokakh i suchasna praktyka mizhkonfesiinykh vidnosyn* [Religious policy in Ukraine in the 1960s – 1980s and the modern practice of interfaith relations.], K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 210 s. (in Ukrainian).

DAZO, f. r-1490, op. 4, spr. 85, na 28 ark. (in Ukrainian).

Derzhavnyi Arkhiv Zakarpatskoi Oblasti. (DAZO), f. r-1490, op. 4, spr. 72, na 31 ark. (in Ukrainian).

Fodor, Gusztáv, 2017. *Akik a nagy nyomorúságból jöttek...*, A sztálini diktatura koncepciój s pereikárpátaljai református lelkészek ellen a KGB ungvári levéltárának dokumentumai alapján. Peranyagok, életrajzok, adatok, Debrecen, 660 old. (in Hungarian).

Gulácsi, Lajos, 2009. *A mélységből a magasba. Bizonyágtétel az elmúlt időkről*, Gulácsy Lajos önéletrajza. Második, bővített kiadás. / Szerkesztő, Marton Erzsébet. Megjelent a szerző magánkiadásában, Munkács, 46 old. URL: <http://mek.niif.hu/03500/03531/html/index.htm> (25.09.2023). (in Hungarian).

Kapitan, L. I., 2012. Likvidatsiia Hreko-katolytskoi tserkvy u Zakarpatti, 1945 – 1949 rr.: ideolo-ho-propahandystska skladova [Liquidation of the Greek Catholic Church in Transcarpathia, 1945 – 1949: ideological and propaganda component], *Kraieznavstvo*, №3, s. 71–83 (in Ukrainian).

Kapitan, L. I., 2013a. Antyrelihiinyi kurs radianskoho kerivnytstva shchodo Rymo-katolytskoi tserkvy na Zakarpatti (1945 – 1955 rr.) [The anti-religious course of the Soviet leadership regarding the Roman Catholic Church in Transcarpathia (1945 – 1955)], *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, №5, s. 157–168. (in Ukrainian).

Kapitan, L. I., 2013b. *Etokulturnyi rozvytok Zakarpattia u konteksti radianizatsii kraiu, 1944 – 1964 rr.* [Ethnocultural development of Transcarpathia in the context of Sovietization of the region, 1944 – 1964], K.: Vydavnytstvo «Varta», 583 s. (in Ukrainian).

Kapitan, L. I., 2013d. Reformatska tserkva Zakarpattia u konteksti antyrelihiinoi polityky radianskoi administratsii povoiennykh rokiv [The Reformed Church of Transcarpathia in the context of the anti-religious policy of the Soviet administration in the postwar years], *Hurzhiivski istorychni chytannia*, vyp. 6, s. 240–244. (in Ukrainian).

Kapitan, L. I., 2013h. Protses reiestratsii reformatskykh hromad v povoiennomu Zakarpatti: proiav loialnosti chy politychna hra [The process of registration of Reformed communities in post-war Transcarpathia: a manifestation of loyalty or a political game], *Kraieznavstvo*, № 2, s. 139–145. (in Ukrainian).

Kapitan, L. I., 2013v. Vnutrishni transformatsii Rymo-katolytskoi tserkvy v povoiennomu Zakarpatti [Internal transformations of the Roman Catholic Church in military Transcarpathia], *Nauka. Relihiia. Suspilstvo*, № 3, s. 8–15. (in Ukrainian).

Kapitan, L. I., 2013e. A. Henche – ochilnyk reformatskoi tserkvy Zakarpattia [A. Genche – head of the Reformed Church of Transcarpathia], *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, vyp. XXXV, s. 184–187. (in Ukrainian).

Királyháza. URL: <http://refua.tirek.hu/lap/kiralyhaza/cikk/mutat/agyulekezettortene/> (25.09.2023). (in Hungarian).

Konstytutsiia Ukrainy, *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, 1996, № 30, st. 141. [Constitution of Ukraine. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR), 1996, No. 30, Art. 141.] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (25.09.2023). (in Ukrainian).

Leshko, O. V., 2002a. Protestanty Zakarpattia: pohliad u mynule [Protestants of Transcarpathia: a look into the past], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Istorii*, vyp. 7, Uzhhorod: Vyd-vo V. Padiaka, s. 79–83. (in Ukrainian).

Leshko, O. V., 2002b. Derzhavna polityka i protestantski hromady Zakarpattia v 1946 – 1949 rokakh [State policy and Protestant communities of Transcarpathia in 1946 – 1949], *Carpatika – Karpatyka*, vyp. 20, Uzhhorod, s. 105–114. (in Ukrainian).

Leshko, O. V. 2003a. Reformatske dukhovenstvo Zakarpattia v druhii polovyni 40–50 kh rokakh [Reformed clergy of Transcarpathia in the second half of the 40s and 50s.], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Istorii*, vyp. 9, Uzhhorod: Vyd-vo UzhNU, s. 74–82. (in Ukrainian).

Leshko, O. V., 2003b. Stanovyshche yehovistskykh hromad Zakarpattia v 1946 – 2002 rokakh [The position of Yehovist communities of Transcarpathia in 1946 – 2002], *Derzhava i tserkva: uroky mynulo-ho i problemy sohoddennia*. Materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf., Uzhhorod: Lira, s. 126–132. (in Ukrainian).

Leshko, O. V., Fenysh, V. I., 2003. Opozytsiinyi rukh u relihiinykh hromadakh yevanhelskykh khrystyian-baptystiv 60-kh – pershoi polovyny 70-kh rokiv XX stolittia [Opposition movement in the religious communities of Evangelical Baptist Christians in the 60s – the first half of the 70s of the 20th century], *Carpatika – Karpatyka*, vyp. 28, Uzhhorod, s.119–132. (in Ukrainian).

Miklos, Péter, 2022. „A pokol szele érintette meg az embert”. Gulácsi Lajos református püspök a Gulágon. „Te benne bíztunk eleitől fogva...” *Egyházi személyek a GULAG fogságában*. Konferencia kötet, Budapest, 86–93. old. (in Hungarian).

Péterfalva. URL: <http://refua.tirek.hu/hir/mutat/51422/> (25.09.2023). (in Hungarian).

Pomaz, Yu. V., 2010. Osoblyvosti ateistychnoi polityky i stan obiektiv kultovoho pryznachennia v seredyni 1960-kh – na pochatku 1970-kh rokiv v Ukraini [Peculiarities of atheist policy and the state of objects of religious purpose in the mid – 1960s and early 1970s in Ukraine], *Filosofski obrii*, 2010, № 24, s. 194–208. (in Ukrainian).

Samborovski-Nod, Iboia, 2022a. Zminy v orhanizatsiinii strukturi Zakarpatskoi Reformatskoi Tserkvy (1946 – 1949) [Changes in the organizational structure of the Transcarpathian Reformed Church (1946 – 1949)], *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* / Hol. red. Ihor Soliar; NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakovycha, Lviv, vyp. 35, s. 174–185. (in Ukrainian).

Samborovski-Nod, Iboia, 2022b. Obrannia oblasnoho upovnovazhenoho vid Zakarpatskoi reformatskoi tserkvy ta naslidky tshoho protsesu [Election of the regional representative of the Transcarpathian Reformed Church and the consequences of this process], *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*, serii: istorii, vyp. 40. Zbirnyk naukovykh prats / Za zah. red. O. A. Melnychuka, Vinnytsia: VDPU, s. 68–75. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-40-68-75>. (in Ukrainian).

Serhiienko, V. B., 2023. Antyrelihiina kampaniia radianskoi vlady u 1950 – 1960-kh rokakh [The anti-religious campaign of the Soviet government in the 1950s and 1960s], *Aktualni pytannia istorii Ukrainy, vsesvitnoi istorii ta metodyky yikh vykladannia*. Materialy Vseukrainskoi nauko-ho-praktychnoi konferentsii, m. Rivne, 19 travnia 2023 r., s. 49–53 (in Ukrainian).

Tekeháza. URL: <http://refua.tirek.hu/hir/mutat/47834/> (25.09.2023). (in Hungarian).

Verbócs. URL: <http://refua.tirek.hu/hir/mutat/51422/> (25.09.2023). (in Hungarian).

Zakon Ukrainy «Pro svobodu sovisti i relihiini orhanizatsii», *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR (VVR)*, 1991, № 25, st. 283 [Law of Ukraine "On Freedom of Conscience and Religious Organizations". Information of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR 1991, No. 25, Article 283.] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (25.09.2023). (in Ukrainian).

Klaudiia-Stefania Ferkov

Post-graduate student of the Department of Modern History of Ukraine and foreign countries,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

THE TRANSCARPATHIAN REFORMED CHURCH IN THE CONDITIONS OF CRISIS AND THE CALL OF THE SOVIET SYSTEM (LATE 1960S – EARLY 1990S)

This article examines several issues of religious life in the 1960s – 1990s. The religious policy of the Soviet authorities regarding the Transcarpathian Reformed Church is highlighted. In the late 1960s, in connection with the improvement of state-church relations, the Soviet authorities eased the pressure on the church. In 1965, the Council for the Affairs of Religious Cults and the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church were reorganized into a single body - the Council for the Affairs of Religions, which existed until 1991. However, the course on atheist education remained unchanged. The removal from the leadership of M. Khrushchev led to the liberalization of politics in the field of religion. The authorities have abandoned pronounced actions against the church and believers and are trying to cover up anti-religious actions by law. The authorities gradually moved from a crude and direct struggle with the church to more sophisticated methods - reducing the number of believers through anti-religious propaganda and anti-religious education. The reconstruction initiated by M. Gorbachev marked the beginning of the state's religious policy. The last third of the 1980s can be considered a turning point in relations between the state and church institutions. In fact, in a few years, the state went from implementing an anti-religious policy to promoting the development of church institutions. The general political situation in the country on the eve and in the year of independence had a positive effect on the life of the Reformed people of Transcarpathia. Contacts with Protestant, in particular, Reformed (Calvinist) religious and secular organizations in Europe were revived. The religious education of the youth was resumed, and the training of new priests became possible again. The churches confiscated by the state were returned to the communities, and the construction of new churches began on the site of damaged or destroyed ones. There were changes in the management system, from single leadership to synodal-presbyterial management.

Keywords: Religious policy, Transcarpathian Reformed Church District, Reformed Calvinists, Reformed Church.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 94(477.81/82):911.375“18”]:314.02

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(49\).2023.290614](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(49).2023.290614)

УРЯДОВА СТАТИСТИКА ПРО МІСТА ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДО 1870-Х РОКІВ)

Оксана Карліна

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії, Волинський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк

E-mail: karlina.oxana@vnu.edu.ua

Researcher ID: 3173402/oksana-karlina

<https://orcid.org/0000-0001-8706-942X>

Розглянуто статистичні видання XIX ст. (до 1870-х років), в яких містяться відомості про волинські міста. Виділено етапи формування державної статистики в Російській імперії в контексті збору даних про міські поселення і міську економіку. Докладно проаналізовано зміст статистичних джерел, виданих міністерством внутрішніх справ; вказано на особливості та недоліки кожної з цих публікацій. Зазначено, що перша робота вченого-статистика Карла Германа за своїм змістом була історико-статистичним дослідженням компілятивного характеру. Значно повніші статистичні відомості про міські поселення, в тому числі й у Волинській губернії, містились у публікації, підготовленій під керівництвом Матвія Штерна. Її можна назвати основою для укладання наступних збірників, надрукованих у 1830-х – 1840-х роках. У них у табличній формі подано узагальнену статистичну інформацію про міське населення. У статистичних таблицях, опублікованих у 1858 р., включено широке коло матеріалів про міста соціально-економічного і культурного змісту, достовірність яких опирається на щорічні звіти губернаторів імператорові. Підкреслено, що у наступному виданні укладачі не обмежилися лише складанням таблиць, але й провели їх ґрунтовний аналіз. У статті зазначається, що підготовка реформи міського управління потребувала від центральної влади планової роботи щодо збору відомостей про міську економіку. За результатами цієї роботи вийшло два об'ємні статистичні довідники, які слугують важливим джерелом для вивчення історії міст до реформи 1870 р. Їх доповнила докладна інформація про міську економіку на початок 1860-х років, яка міститься ще в одному виданні, підготовленому міністерством внутрішніх справ. Зауважено, що досліднику, який займається міською тематикою першої половини XIX ст., треба брати до уваги неоднорідність, неповноту і неточність статистичних відомостей унаслідок відсутності тривалої практики ведення державної статистики у Російській імперії. У той же час статистичні джерела залишаються дуже значимими для історичної урбаністики.

Ключові слова: Волинська губернія, статистичні джерела, міські поселення, міністерство внутрішніх справ, державна статистика.

Постановка проблеми. Історія українських міст займає вагомe місце у вітчизняній історіографії, тому вивчення джерельної бази, яка поглиблює наші знання про цей предмет, залишається актуальною. Дослідження міської історії Волинської губернії кінця XVIII – середини XIX ст. потребує пошуку репрезентативного корпусу джерел, їх систематизації, з'ясування достовірності відомостей, які в них містяться, оцінки і визначення пріоритетності з погляду значимості для досягнення поставленої мети і завдань дослідження. В історичній урбаністиці цінними є джерела, що містять відомості соціально-економічного і культурного змісту: про населення, становий поділ, зайнятість, міське господарство, освіту, повсякденність. До таких належать опубліковані статистичні джерела, укладачами яких були чиновники вищих органів влади. До уваги треба взяти той факт, що статистичні матеріали мають стійкі загальні ознаки форми і змісту внаслідок їхніх соціальних функцій, а також вони є поліваріативними за своєю суттю. Крім того, ці джерела написані російською мовою, тому серед методичних прийомів важливо якомога точніше

перекласти оригінали з урахуванням специфіки лексики і термінології.

Література. Зазначена проблема не була предметом окремого дослідження. Дотичною до неї є стаття Сергія Добржанського, в якій розглянуто висвітлення розвитку волинських міст другої половини XIX – початку XX ст. у довідкових виданнях [Добржанський, 2019]. До такого виду публікацій автор зарахував як статистичні матеріали, підготовлені чиновниками військового відомства й міністерства внутрішніх справ, так і розвідки краєзнавців того часу (М. Теодоровича, Т. Вержицького, М. Зуца) та огляди Волинської губернії, які слугували додатками до щорічних звітів волинського губернатора імператорові. Очевидно, що не всі перелічені видання можна відносити до довідкових, маючи на увазі мету їх створення.

Військово-топографічні описи XIX ст., як важливі джерела з історії українських губерній, проаналізовано у кількох роботах Інни Петрової [Петрова, 2008; Петрова, 2013; Петрова, 2019.]. Автор висвітлила процес створення цих документів, встановила рівень

їхніх інформаційних можливостей та функціонування в документальному середовищі в різні історичні часи. Наступна джерелознавче дослідження цієї авторки присвячене вивченню системи фондоутворення, зберігання та використання описово-статистичних джерел останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. (топографічних й камеральних описів, економічних приміток до картографічних матеріалів Генерального межування, військово-топографічних описів, матеріалів первинного обліку населення, знаних як ревізії «сказки») [Петрова, 2020.].

Науковою новизною запропонованої статті є узагальнення урядової статистичної інформації про міські поселення Волинської губернії, опублікованої до 1870 р. у виданнях, укладачами яких були міністерські чиновники.

Дослідження базується на критичному аналізі статистичних джерел з метою з'ясування їхньої достовірності. Для цього розкривається мета, об'єкти підрахунку, територія й організація збору статистичних даних, способи обробки та перевірки отриманих відомостей; зазначається, які дані, що цікавлять історика, не увійшли у розроблені статистичні таблиці. Також використано методи джерелознавчого аналізу: порівняльний, кореляції даних.

Мета дослідження. Визначити повноту й достовірність інформаційного наповнення збірників статистичних матеріалів, підготовлених вищими органами державної влади до початку міської реформи 1870 р., з ціллю їх потенційного використання в ході дослідження соціально-економічної та культурної історії міст Волинської губернії.

Виклад основного матеріалу. Одними з важливих джерел, що відображають розвиток волинських міст, залишаються статистичні матеріали, як неопубліковані, так і опубліковані в офіційних статистичних оглядах і збірниках різних міністерств XIX ст. Насамперед йдеться про міністерство внутрішніх справ, у складі якого в 1819 р. було утворено статистичне відділення. До його завдань входили збір і систематизація даних, отриманих від губернських статистичних комітетів [Высшие и центральные..., 2001, с. 48–49; Высочайше утвержденные..., 1835, с. 280–283].

Перші комплексні роботи за своїм змістом були історико-статистичними. У своїй більшості матеріал носив компілятивний характер, але в той же час містив відомості щодо формування статистичних даних, каналів їх надходження.

Одним із перших видань стала робота начальника статистичного відділення міністерства внутрішніх справ, відомого вченого-статистика Карла Германа, яка є фактично збірником систематизованих і дещо доповнених статей зі статистики населення, опублікованих раніше [Герман, 1819]. У вступі автор підкреслив, що «статистичні дослідження знайомлять із землею, з виробами землеробства і промисловості держави, з освітою народу і рівнем благополуччя, досягнутим останнім» [Герман, 1819, с. 1]. Серед використаних К. Германом джерел були матеріали п'ятої (1795 р.) і шостої (1811 р.) ревізій, а також надіслані губернаторами на запит міністерства поліції відомості про стан благоустрою в містах на 1811 р.

Зібрані матеріали послужили основою для складання таблиць міських поселень у губерніях, які об'єднані в економічні райони. У розділі «Про народонаселення і вигляд міст Російської імперії» узагальнено відомості про кількість міст, чисельність міських мешканців і поділ їх за станами, а також про міські будівлі [Герман, 1819, с. 213–325]. З цією публікацією дізнаємось, у Волинській губернії за 5-ою ревізією налічувалось 910 купців і 33093 міщан, за 6-ою – 433 купців і 33422 міщан [Герман, 1819, с. 156]. У переліку міст з поділом на губернські, повітові й заштатні Волинську губернію автор пропустив, не вказав відомостей про будівлі у волинських містах, але подав список зі 36 містечок із численними помилками в їхніх назвах [Герман, 1819, с. 234–244].

Через десять років статистичні відомості про міста опублікував Матвій Штер, директор департаменту поліції, завідувач статистичним відділом при міністерстві внутрішніх справ [Штер, 1829]. У формі таблиць він виклав такі дані: губернія, до якої належить місто, на якій річці розташоване, чисельність мешканців з поділом за статтю, чисельність купців, кількість будинків мурованих і дерев'яних, церков і монастирів, навчальних і благочинних закладів, заводів і фабрик, торгових яток або ринків, трактирних закладів, лазень і міських садів. У цій публікації знаходимо таку інформацію про Луцьк (до прикладу): в місті мешкало 5985 осіб обох статей, з яких 20 належали до купецького стану, налічувалось 28 мурованих, 367 дерев'яних будівель, дві церкви, сім монастирів, два навчальні заклади, чотири благочинні заклади, одна фабрика, 17 торгових яток, два трактири, 44 корчми («питні заклади»), дві лазні, садів не було [Штер, 1829, с. 42–43]. У цьому виданні знаходимо також статистичні відомості про містечко Олика, яке віднесене до категорії «заштатних» (тобто не повітових) міст [Штер, 1829, с. 58–59].

У 1834 р. міністерство внутрішніх справ випустило нову версію статистики про міста, в якій містяться деякі додаткові дані порівно з попередньою роботою [Обозрение состояния..., 1834]. Так, у цьому збірнику (також у формі таблиць) повідомляється чисельність осіб купецького стану з поділом за статтю у кожній з трьох гільдій, кількість церков мурованих і дерев'яних, духовних і світських навчальних закладів (з чисельністю учнів), чисельність робітників на фабриках і заводах. Привертає увагу розміщена у кінці цього видання окрема таблиця з узагальненою статистичною інформацією про містечка в кожній губернії. З цієї таблиці дізнаємось, що у Волинській губернії налічувалося 131 містечко і два «посади», в яких мешкало 195 502 особи, налічувалось 12 осіб купецького стану 1-ої гільдії, 23 особи – 2-ої гільдії, 1214 осіб – 3-ої гільдії, працювало три духовні (з 1004 учнями) й чотири світські (з 49 учнями) навчальні заклади [Обозрение состояния..., 1834, с. 66–67].

На початку 1840-х років вийшли дві публікації про стан міст [Статистические таблицы о состоянии..., 1840; Статистические таблицы о состоянии..., 1842]. У кожній із них подано соціально-демографічні і соціально-економічні дані. Статистичні таблиці, оприлюднені в 1840 р., не вирізнялися точністю, тому після перевірки відомостей у губерніях вони були

надруковані вдруге в 1842 р. У табличній формі повідомляються такі дані: загальна чисельність мешканців (з поділом за статтю), в тому числі духовенства, дворян, чиновників, почесних «граждан», купців (з поділом за гільдіями і статтю), міщан; кількість церков мурованих і дерев'яних, будинків мурованих і дерев'яних, навчальних закладів духовних і світських, учнів у них, фабрик і заводів, робітників у них, торгових яток, трактирних закладів, корчм («питних закладів»), виправних закладів; міські доходи. У цьому виданні є таблиця, яка показує відсоток міських мешканців у загальній чисельності населення губернії, а в містах – відсоток дворян, купців і міщан у чисельності мешканців міста, а також скільки мешканців пересічно припадало на один будинок [Статистические таблицы о состоянии..., 1842, с. 72]. Особливе зацікавлення викликає інформація про суми міських доходів (в рублях сріблом). Впадає в око, що у Волинській губернії, крім повітових міст, подана статистична інформація про Бердичів із зазначенням його статусу як «містечко». На той час у Бердичіві мешкало 35,5 тис. осіб, що удвічі більше, ніж у губернському Житомирі, з яких 2823 особи належали до купецького стану, що складало 65% від загальної чисельності купецтва в губернії [Статистические таблицы о состоянии..., 1842, с. 6–7]. Тоді Бердичів був найбільшим торгово-економічним центром всіх південно-західних губерній.

Нова версія таблиць вийшла в 1852 р. і містила відомості про міста на 1 травня 1847 р. [Статистические таблицы о состоянии..., 1852]. Крім додавання однієї граfi «цінність виробів на фабриках і заводах» (тобто вартість виробленої продукції), її рубрикація відповідала повністю попередньому виданню.

Таблиці, опубліковані в 1858 р., включають широке коло матеріалів, які відносяться до 1856 р. [Статистические таблицы..., 1858]. У першій частині є інформація про площу губернії, кількість міських і сільських поселень у ній за видами, навчальних закладів і чисельність учнів у них, вартість виробленої продукції на фабриках і заводах губернії, загальна сума оголошеного купецького капіталу, чисельність мешканців у містах і в повітах за статтю, чисельність народжених і померлих та кількість шлюбів протягом 1856 р., кількість церков, будинків, яток у містах; сума міських доходів. Вперше додано статистичну інформацію про прикордонне містечко Радзивилів, в якому розташовувалась найбільша митниця на російсько-австрійському кордоні [Статистические таблицы..., 1858, с. 20–21]. Цікаво, що відомості про міста були запозичені із додатків до губернаторських звітів імператорові [Статистические таблицы..., 1858, с. 250].

Друга частина містить загальні таблиці по всій імперії, в яких статистичні матеріали груповані по губерніях. В деяких з них відображена міська тематика. Наприклад, у таблиці «Народна освіта, фабричне й заводське виробництво, торгові капітали, міські доходи» є такі граfi: «Число оголошених торгових капіталів» з поділом на три гільдії і разом, «Міські доходи» із загальною сумою всіх доходів міських поселень губернії. З таблиці «Список міст Російської імперії за 1856 рік, розташованих за порядком їхньої

населеності» можна з'ясувати, яке місце займає кожне місто серед усіх міст держави за чисельністю жителів; також у цій таблиці вказані суми доходів міського бюджету [Статистические таблицы..., 1858, 216–217, 222–230]. Так, губернський Житомир займав 24-е місце з 29 350 мешканцями і 14 111 рублів сріблом доходів, а повітовий Луцьк – 229-е з 6524 мешканцями і 2361 рубль доходів серед усіх міст імперії [Статистические таблицы..., 1858, с. 222, 226].

Зміст третього розділу складають аналітичні статті, підготовлені як за даними, викладеними у попередніх частинах, так і за іншими статистичними відомостями. Вказано, що в 1854 р. господарський відділ міністерства внутрішніх справ приступив до складання повного списку міських поселень із поділом їх на міста і містечка. До цього видання відомості про кількість міст і містечок запозичені з поданих щорічних звітів губернаторів імператорові за 1856 р. [Статистические таблицы..., 1858, с. 249–250]. Інтерес викликають розрахунки про співвідношення між чисельністю жителів міст і жителів повітів.

Уточнені та виправлені статистичні дані за 1858 р. вийшли друком у 1863 р. [Статистические таблицы..., 1863]. На цей раз укладачі не обмежилися лише складанням таблиць, але й провели їх аналіз. Видання має п'ять розділів: 1. «Простір», 2. «Населені місцевості», 3. «Населення», 4. «Віросповідання» і 5. «Стани». Найважливішу інформацію, яка характеризує соціально-економічне становище міст, можна знайти у другому, третьому й п'ятому. Так, зокрема, у розділі «Населені місцевості» розглянуто терміни на означення основних видів міських і сільських поселень [Статистические таблицы..., 1863, с. 70–89]. Далі наведено адміністративну та економічну класифікацію населених пунктів. Із таблиць цієї частини можна дізнатись, що у Волинській губернії налічувалось аж 267 міських поселень, з яких 12 міст, 142 містечка, 10 передмість міст і містечок, 103 промислові заклади (буди, рудні, тартаки тощо, які «стоячи на нижчих ступенях заводської промисловості і майже на межі сільських промислів, не включені в загальне число фабрик і заводів») [Статистические таблицы..., 1863, с. 90–91, 104].

Розділ «Населення» починається з огляду методів обліку населення, використовуваних у середині XIX ст. З нього стає зрозумілим, що дані, викладені у таблицях, були отримані від місцевих поліцейських органів, які передавали щорічно відомості в губернські статистичні комітети; вони склали основу робіт центрального статистичного комітету. Поліція вела власні списки населення і могла порівнювати їхні цифрові дані з такими джерелами, як дворянські родословні книги, консисторські списки духовенства, окладні книги тощо. Автори видання оцінили надані поліцією відомості як ті, що «найбільше наближаються до істини» і навели чотири аргументи на підтвердження свого висновку [Статистические таблицы..., 1863, с. 156–157]. Далі в цій частині знаходимо таблицю з чисельністю міського і сільського населення (а також відсоткове співвідношення між міським і сільським населенням). У Волинській губернії воно складало відповідно 110 245 і 1 418 083 особи, або 7,2% і 92,8% у загальній чисельності населення

губернії [Статистические таблицы..., 1863, с. 182–183].

У розділі «Стани» зазначається, що на кінець 1850-х років в державі налічувалось не менше 68 станових груп, серед яких вісім належало до міських [Статистические таблицы..., 1863, с. 264]. Укладачі звели становий поділ до восьми рубрик: дворянство і чиновники, духовенство всіх конфесій, міські стани, сільські стани, військові стани, «іногородці», різночинці або особи, що не належать до вище перелічених груп, іноземні піддані [Статистические таблицы..., 1863, с. 266]. З таблиці «Міські стани» можна дізнатися про чисельність спадкових і особистих почесних «граждан», купців (без поділу на гільдії), міщан, цехових ремісників у Волинській губернії [Статистические таблицы..., 1863, с. 270–271]. Оскільки між поняттями «міські стани» і «міські мешканці» тоді існували суттєві відмінності, то важливу інформацію про соціальну структуру міського населення знаходимо в таблиці «Зведена таблиця основних станів в Європейській Росії», де показано загальну чисельність усіх станових груп у містах Волинської губернії [Статистические таблицы..., 1863, с. 276–291].

У 1840-х – 1850-х роках інформацію про соціально-економічні показники розвитку міст збирав господарський департамент міністерства внутрішніх справ, у складі якого був організований «Тимчасовий відділ для облаштування міського управління і господарства». Поява цього відділу була викликана підготовкою попереднього проекту міської реформи [Дитятин, 1877, с. 384–388]. У 1843 р. був складений «План адміністративної статистики міст», відповідно до якого відділ мав підготувати інвентарний опис кожного міста за такими пунктами: площа і розташування міста та міських земель, населення, будівлі, господарство міських мешканців, навчальні, благочинні і виправні заклади, громадські повинності, міське управління, «обіг сум громадського господарства» (тобто бюджет міста) [План адміністративной..., 1854].

За результатами цієї роботи було опубліковано два статистичні видання: «Громадське облаштування і господарство міст» [Общественное устройство..., 1859] і «Міські поселення в Російській імперії» [Городские поселения..., 1860]. У першій роботі викладені відомості про міські фінанси (доходи, видатки, надлишок або дефіцит, капітали, недоїмки, борги) губернського й повітових міст за 1838–1853 рр. (у першому томі) і за 1854, 1856 – 1858 рр. (у другому). Щодо волинських міст, то в першому томі немає відповідних даних про приватновласницькі міста (у Волинській губернії такими були повітові міста Дубно, Заслав, Острог, Рівне, Старокостянтинів), а в другому, крім міст, додано ще статистичну інформацію про містечка Радзивилів і Олику.

Найбільшу зацікавленість викликає друге видання, оскільки включає докладні результати статистичної роботи господарського департаменту. Довідник «Міські поселення Російської імперії» містить відомості про міські населені пункти по губерніях, розташованих в алфавітному порядку. Матеріал по Волинській губернії опублікований у першому томі

[Городские поселения..., 1860]. Для кожного населеного пункту вказані законодавчі акти, якій вийшли до 1 січня 1860 р. і стосувалися адміністративних питань, будівництва, міських доходів, видатків і повинностей, станових прав міських мешканців. Відомості про населення (відносяться до 1858 р.) були запозичені в центрального статистичного комітету, а про міські бюджети на цей же рік взяті із звітів міських дум. Включення інформації з офіційних документів, які не увійшли в «Полное собрание законов Российской империи», надає цьому виданню ще більшу джерельну цінність. В межах губернії відомості викладені (за абеткою) спочатку про губернське та інші міста, потім про містечка. Довідки про міста структуровані за схемою: рік надання адміністративних функцій, герб, план, будівельна частина, постанови про міські доходи і видатки, пільги, квартирна повинність, міські органи влади, населення і бюджет міста на 1858 р., землі, які належать місту. Щодо містечок, то вказується, в чий власності вони знаходяться.

Ще одна публікація міської статистики також була зумовлена підготовкою реформи міського управління. Перш ніж подати законопроект про самоврядування міст, міністерство вирішило «познайомитися з їхніми місцевими особливостями, і з цією метою вимагало, через губернські начальства, місцеві пропозиції щодо цього предмету, надавши [право] складення цих міркувань, по даній для цього програмі, особливим комісіям із депутатів від міських мешканців, щоб таким чином отримати вірніші відомості про дійсні потреби міст» [Проект представления..., 1877]. Зібраний таким шляхом матеріал увійшов до видання «Економічний стан міських поселень Європейської Росії в 1861 – 1862 рр.» у двох частинах. Дані про міста Волинської губернії опубліковані в першій частині в розділі VIII [Экономическое состояние, 1863].

Програма, за якою були зібрані відомості, включала топографічний опис розташування міста разом із найближчими до нього сільськими поселеннями (хуторами або слободами). Відомості про чисельність жителів вказані як загальні, так і з поділом за станами, при цьому окремо зазначається чисельність жителів, приписаних до міста за останньою десятою ревізією, і окремо – чисельність наявних мешканців у 1861 р., в тому числі офіційно не приписаних; чисельність власників нерухомості в межах міста. Далі подана докладна інформація про міську економіку: торгівлю (загальний обіг, основні товари ввозу і вивозу, вартість купецьких капіталів з поділом за гільдіями, торговельні заклади, базари, ринки, терміни проведення ярмарок, готелі, постоялі двори), ремесло (галузі, кількість ремісничих закладів, чисельність ремісників за спеціальностями, місця збуту ремісничих виробів), фабрики й заводи за галузями (фізичний обсяг виробленої продукції, кількість робітників), промисли, сільськогосподарські заняття мешканців (чисельність зайнятих із поділом на стани). Фінансове становище міста характеризують відомості про доходи і видатки місцевого бюджету (за основними статтями на 1862 р.), капітали і майно міста, про міський благоустрій, видатки на утримання навчальних закладів і лікарень.

Висновки. Отже, до 1870 р. було видано декілька

об'ємних збірників статистичних матеріалів, підготовлених чиновниками міністерства внутрішніх справ. У них міститься важлива інформація, необхідна для дослідження соціально-економічної та культурної історії міст Волинської губернії. Уже в публікаціях 1830-х – 1840-х років знаходимо дані про чисельність населення міст із поділом за станами, кількість житлових, культових і навчальних будівель, торгових і виробничих закладів. Статистичні таблиці, що вийшли друком у наступних десятиліттях, включають широке коло матеріалів економічного характеру, які були запозичені з вірогідного джерела – з додатків до губернаторських звітів імператорові. Увагу привертають додані до них аналітичні статті про адміністративну та економічну класифікацію населених пунктів, методи обліку населення, становий поділ населення у державі.

Найбільшу зацікавленість викликають статистичні видання, підготовлені чиновниками господарського

департаменту міністерства внутрішніх справ у зв'язку з підготовкою попереднього проекту міської реформи. У них містяться ґрунтовні довідки соціально-економічного змісту не тільки про повітові міста, але й про приватновласницькі містечка, що важливо з огляду на їхню кількісну перевагу у структурі міських поселень Волинської губернії. Викладені в цих виданнях відомості, зібрані відповідно до розробленої програми, добре систематизовані.

Загалом аналіз основних статистичних джерел, які характеризують розвиток міст Волинської губернії до реформи 1870 р., належить до складних науково-дослідницьких завдань. До уваги треба брати неоднорідність, неповноту й неточність відомостей, оскільки практика регулярної статистичної звітності місцевих органів влади тільки зароджувалася. У той же час статистичні джерела залишаються дуже значимими для історичної урбаністики.

Список використаних джерел

Высочайше утвержденные правила для Статистического отделения при Совете Министерства внутренних дел и Статистических комитетов в губерниях. 1834. Декабря 20, Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Санкт-Петербург: тип. II Отд. собственной е. и. в. канцелярии, 1835. Т. IX. Отд. 2. № 7684, с. 280–283.

Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801 – 1917: в 4 т. Санкт-Петербург: Наука, 2001. Т. 2: Центральные государственные учреждения, 260 с.

Герман, К. Ф., 1819. Статистические исследования относительно Российской империи. Ч. 1. О народонаселении, Санкт-Петербург: Имп. Акад. наук, [2], V, XI, [1], 325, [7] с.

Городские поселения в Российской империи: в 7 т. Санкт-Петербург: тип. общества «Общественная польза», 1860. Т.1: [Арханг., Астрах., Амур., Вилен., Витеб., Владим., Волог., Волын., Воронеж, губ.]. XVI, 587 с.

Дитятин, И. И., 1877. Устройство и управление городов России. Ярославль: тип. П. П. Меркулева; в тип. Г. В. Фальк. Т. 2: Городское самоуправление в настоящем столетии. 4, IV, 565 с.

Добржанський, С., 2019. Міста Волинської губернії у довідкових виданнях другої половини XIX – початку XX ст., *Краєзнавство*, (4), с. 6–14.

Обозрение состояния городов Российской империи в 1833 году, Санкт-Петербург: тип. К. Крайя, 1834, [2], 70, IX с.

Общественное устройство и хозяйство городов: в 2 т., Санкт-Петербург: тип. 2 отд-ния собственной е.и.в. канцелярии 1859. Т.1. 13, 705 с.; Т. 2. [5], 516 с.

Петрова, І., 2008. Військово-топографічні описи XIX ст. як джерело з історії матеріальної та духовної культури українського народу, *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки*, (6), с. 172–181.

Петрова, І., 2013. Реконструкція джерельної бази військово-топографічних описів України кінця 40-х - початку 50-х рр. XIX ст., *Схід*. (5), с. 158–164.

Петрова, І. В., 2019. *Військово-топографічні описи України XIX ст. (методика створення, джерельна база, інформаційні можливості)*, Вінниця: Видавництво ФОП Кушнір Ю. В., 572 с.

Петрова, І., 2020. *Описово-статистичні джерела з історії України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст.: етапи упорядкування документів*, Вінниця: Видавництво ФОП Кушнір Ю. В., 490 с.

План административной статистики городов. Сборник циркуляров и инструкций Министерства внутренних дел, с учреждения министерства по 1 октября 1853 г., Санкт-Петербург: [Б. м.], 1854. Т. 1. Приложения, с. 268–270.

Проект представления Министерства внутренних дел об устройстве городского общественного управления (составленный в 1864 году). *Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах империи*, Санкт-Петербург: Хоз. деп. М-ва вн. дел, 1877, Т. 1, с. 173–174.

Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, составленные в Статистическом отделении совета Министерства внутренних дел, Санкт-Петербург: тип. К. Крайя, 1840, 69 с.

Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, Великого княжества Финляндского и Царства Польского, составленные в Статистическом отделении совета Министерства внутренних дел, Санкт-Петербург: тип. К. Крайя, 1842. [1], 74, [2], VI с.

Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, составленные в Статистическом отделении совета Министерства внутренних дел, Санкт-Петербург: тип. Мин-ва внутр. дел, 1852 [1], 39, [4] с.

Статистические таблицы Российской империи, за 1856-й год, составленные и изданные по распоряжению министра внутренних дел, Статистическим отделом Центрального статистического комитета, Санкт-Петербург: тип. II-го отд. собственной е. и. в. канцелярии, 1858. XXI, 300 с.

Статистические таблицы Российской империи, издаваемые по распоряжению министра внутренних дел Центральным статистическим комитетом, Санкт-Петербург: тип. К. Вульфа, 1863. Вып. 2. Наличное население империи за 1858 год. X, 330 с.

[Штер, М. П.], 1829. *Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год, составленное из официальных сведений под руководством директора департамента полиции исполнительной тайного советника Штера*, Санкт-Петербург: тип. И. Глазунова, 95 с.

Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861 – 1862 гг.: материалы для составления предложений об улучшении общественного управления в городах, Санкт-Петербург: тип. К. Вульфа, 1863. Ч. 1: [Архангельская – Новгородская], 910 с.

References

Vysochaishe utverzhdeniye pravila dla Statisticheskogo ondeleniia pri Sovete Ministerstva vnutrennikh del i Statisticheskikh komitetov v guberniakh [The highest approved rules for the Statistical Department under the Council of the Ministry of Internal Affairs and the Statistical Committees in the provinces], 1834. December 20, *Polnoie sobraniiye zakonov Rossiiskoi imperii. Sobraniiye vtoroie*, Sankt-Petersburg, 1835, t. IX, otdeleniye 2, № 7684, s. 280–283. (in Russian).

Vysshiie i centralnyie gosudarstvennyie uchrezhdeniia Rossii. 1801 – 1917: v 4 tomakh. T. 2: Centralnyie gosudarstvennyie uchrezhdeniia [Higher and central government institutions of Russia. 1801–1917: in 4 volumes. V. 2: Central government institutions], Sankt-Petersburg: Nauka, 2001, 260 s. (in Russian).

German, K. F., 1819. *Statisticheskie issledovaniia otositelno Rossiiskoi imperii*. Chast 1. O narodonaselenii [Statistical studies regarding the Russian Empire. Part 1. About population], Sankt-Petersburg: Imperatorskaia Akademiia Nauk, [2], V, XI, [1], 325, [7] s. (in Russian).

Gorodskie poseleniia v Rossiiskoi imperii: v 7 tomakh. T. 1. Arkhangel'skaia, Astrakhanskaia, Amurskaia, Vilenskaia, Vitebskaia, Vladimirskaia, Vologodskaia, Volynskaia, Voronezhskaia gubernii [Urban settlements in the Russian Empire: in 7 volumes. V.1: [Arkhangel'sk, Astrakhan, Amur, Vilna, Vitebsk, Vladimir, Vologda, Volyn, Voronezh provinces], Sankt-Petersburg: tip. obshchestva "Obshchestvennaia polza", 1860, XVI, 587 s. (in Russian).

Ditiatin, I. I., 1877. *Ustroistvo i upravleniie gorodov Rossii*. T. 2: Gorodskoie samouravlenie v nastoiashchem stoletii [Structure and management of Russian cities. T. 2: City government in the present century], Yaroslavl: tip. P.P. Merkuleva; v tip. G. V. Falk, 4, IV, 565 s. (in Russian).

Dobrzhanskii, S., 2019. Mista Volynskoi gubernii u dovidkovykh vydanniakh druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Cities of the Volyn province in reference publications of the second half of the 19th and early 20th centuries], *Kraieznavstvo*, (4), s. 6–14. (in Ukrainian).

Obozreniie sostoianniia gorodov Rossiiskoi imperii v 1833 godu [Review of the state of the cities of the Russian Empire in 1833], Sankt-Petersburg: tip. K. Kraiia, 1834, [2], 70, IX s. (in Russian).

Obshchestvennoie ustroistvo i khoziaistvo gorodov: v 2 t. [Social structure and economy of cities: in 2 volumes], Sankt-Petersburg, 1859, t. 1, 13, 705 s.; t. 2, 2, [5], 516 s. (in Russian).

Petrova, I., 2008. Viiskovo-topografichni opisy XIX st. yak dzherelo z istorii materialnoi ta dukhovnoi kultury ukrainskoho narodu [Military topographical descriptions of the 19th century. as a source from the history of the material and spiritual culture of the Ukrainian people], *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Seriia 6. Istorychni nauky*, (6), s. 172–181. (in Ukrainian).

Petrova, I., 2013. Rekonstruktsiia dzherelnoi bazy viiskovo-topografichnykh opysiv Ukrainy kintsia 40-kh – pochatku 50-kh rr. XIX st. [Reconstruction of the source base of military topographical descriptions of Ukraine in the late 40s - early 50s of the 19th century], *Skhid*, (5), s. 158–164. (in Ukrainian).

Petrova, I., 2019. Viiskovo-topografichni opisy Ukrainy XIX st. (metodyka stvorennya, dzherelna baza, informacii mozhlyvosti) [Military and topographical descriptions of Ukraine in the 19th century. (methodology of creation, source base, information capabilities)], Vinnytsia: Vydavnytstvo FOP Kushnir Yu. V., 572 s. (in Ukrainian).

Petrova, I., 2020. Opysovo-statystychni dzherela z istorii Ukrainy ostannoii chverti XVIII – pershoi polovyny XIX st.: etapy uporiadkuvannia dokumentiv [Descriptive and statistical sources from the history of Ukraine in the last quarter of the 18th – the first half of the 19th century: stages of organizing documents], Vinnytsia: Vydavnytstvo FOP Kushnir Yu. V., 490 s. (in Ukrainian).

Plan administrativnoi statistiki gorodov [Plan of administrative statistics of cities], *Sbornik tsikularov i instruktsii Ministerstva vnutrennikh del, s uchrezhdeniia ministerstva po 1 oktiabria 1853 g.* Sankt-Petersburg, 1854, t. 1: Prilozheniia, s. 268–270. (in Russian).

Proiekt predstavleniia Ministerstva vnutrennikh del ob ustroistve gorodskogo obshchestvennogo upravleniia (sostavlennyi v 1864 godu) [Draft presentation of the Ministry of Internal Affairs on the structure of urban public administration (drawn up in 1864)], *Materialy, otnosiashchiesia do novogo obshchestvennogo ustroistva v gorodakh*, Sankt-Petersburg: Khoziaistvennyi department Ministerstva vnutrennikh del, 1877, t 1, s. 173–174. (in Russian).

Statisticheskie tablitsy o sostoianii gorodov Rossiiskoi imperii, sostavlennyye v Statisticheskom otdelenii soveta Ministerstva vnutrennikh del [Statistical tables on the state of the cities of the Russian Empire, compiled by the Statistical Department of the Council of the Ministry of Internal Affairs], Sankt-Petersburg: tip. K. Kraiia, 1840, 69 s. (in Russian).

Statisticheskie tablitsy o sostoianii gorodov Rossiiskoi imperii, Velikogo kniazhestva Finlandskogo i Tsarstva Polskogo, sostavlennyye v Statisticheskom otdelenii soveta Ministerstva vnutrennikh del [Statistical tables on the state of the cities of the Russian Empire, the Grand Duchy of Finland and the Kingdom of Poland, compiled by the Statistical Department of the Council of the Ministry of Internal Affairs], Sankt-Petersburg: tip. K. Kraiia, 1842, 74, [2], VI s. (in Russian).

Statisticheskie tablitsy o sostoianii gorodov Rossiiskoi imperii, sostavlennyye v Statisticheskom otdelenii soveta Ministerstva vnutrennikh del [Statistical tables on the state of the cities of the Russian Empire, compiled by the Statistical Department of the Council of the Ministry of Internal Affairs], Sankt-Petersburg: tip. Ministerstva vnutrennikh del, 1852, [1], 39, [4] s. (in Russian).

Statisticheskie tablitsy Rossiiskoi imperii, za 1856-i god, sostavlennyye i izdannyye po rasporyazheniiu ministra vnutrennikh del, Statisticheskim otdelom Tsentralnogo statisticheskogo komiteta [Statistical tables of the Russian Empire, for the year 1856, compiled and published by order of the Minister of Internal Affairs, by the Statistical Department of the Central Statistical Committee], Sankt-Petersburg, 1858, XXI, 300 s. (in Russian).

Statisticheskie tablitsy Rossiiskoi imperii, izdavaiemye po rasporyazheniiu ministra vnutrennikh del Tsentralnym statisticheskim komitetom. Vypusk 2: Nalichnoie naseleniie za 1858 god [Statistical tables of the Russian Empire, published by order of the Minister of Internal Affairs by the Central Statistical Committee. Issue 2. Current population of the empire for 1858], Sankt-Petersburg: tip. K. Vulfa, 1863, X, 330 s. (in Russian).

[Sther, M. P.], 1829. Statisticheskoie izobrazheniie gorodov i posadov Rossiiskoi imperii po 1825 god, sostavlennoie iz ofitsialnykh svedenii pod rukovodstvom direktora departamenta polotsii ispolnitelnoi tainogo sovetnika Stehra [Statistical image of the cities and towns of the Russian Empire by 1825, compiled from official information under the leadership of the director of the police department, executive privy councillor Stehr], Sankt-Petersburg: tip. I. Glazunova, 95 s. (in Russian).

Ekonomicheskoe sostoianiiie gorodskikh poselenii Yevropeiskoi Rossii v 1861–1862 gg.: materialy dlia sostavleniia predlozhenii ob ulechshenii obshchestvennogo upravleniia v gorodakh. Chast1:[Arkhangelskaia – Novgorodskaia] [Economic state of urban settlements in European Russia in 1861–1862: materials for drawing up proposals for improving public administration in cities. Part 1: [Arkhangelsk – Novgorod], Sankt-Petersburg: tip. K. Vulfa, 1863, 910 s. (in Russian).

Oksana Karlina

Candidate of History, Docent, Docent of the Department of the Word History, Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk

GOVERNMENT STATISTICS ON CITIES OF VOLYN PROVINCE (UNTIL THE 1870S)

Statistical editions of the 19th century (until the 1870s), which contain information about Volyn cities, were considered. The stages of the formation of state statistics in the Russian Empire in the context of data collection on urban settlements and the urban economy were singled out. We analyzed in detail the content of statistical sources issued by the Ministry of Internal Affairs and indicated the features and shortcomings of each of these publications. It was noted that the first work of the statistician Karl German was a historical-statistical research of a compilative nature. More extensive statistical information about urban settlements (including those in the Volyn province) was contained in a publication prepared under the leadership of Matvyi Shtern. It served as a foundation for future collections that were printed in the 1830s and 1840s. The urban population's statistical information has been summarized in tabular form. The statistical tables published in 1858 include a wide range of materials about the cities of socio-economic and cultural content, the reliability of which is based on the annual reports of the governors to the emperor. It was emphasized that in the next edition, the compilers did not limit themselves only to compiling tables but also conducted a thorough analysis of them. According to the article, the reform of city administration needed planning work from the central government to gather information about the city's economy. As a result, this led to the creation of two voluminous statistical reference books, which are valuable sources for studying the history of cities before the reform of 1870. It was supplemented by detailed information about the city economy at the beginning of the 1860s contained in another publication prepared by the Ministry of Internal Affairs. It was noted that a researcher dealing with urban issues of the first half of the 19th century must consider the heterogenic, incomplete, and incorrect nature of statistical information due to the lack of consistent practice of keeping state statistics in the Russian Empire. At the same time, statistical sources remain very significant for historical urbanism.

Keywords: Volyn province, statistical sources, urban settlements, Ministry of Internal Affairs, state statistics.

УДК 94 (477.87):281.961+94(73)
[https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(49\).2023.290702](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(49).2023.290702)

АРХІЄПІСКОП АДАМ (ФИЛИПОВСЬКИЙ): НОВІ ДОКУМЕНТИ ПРО ВІЗИТ НА ПІДКАРПАТСЬКУ РУСЬ

Юрій Данилець

кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри археології, етнології та культурології, ДВНЗ

«Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 56032318300

Researcher ID: P-6617-2017

<https://orcid.org/0000-0003-0592-3907>

У статті вперше вводяться в науковий обіг документи про візит єпископа Адама (Филиповського) в червні 1926 р. на Підкарпатську Русь. Автор залучив до аналізу джерела з кількох архівів різних країн. Серед них документи Державного архіву Закарпатської області, Національного архіву Чеської Республіки та Архіву Канцелярії Президента Республіки в Празі. Певний інтерес також представляє епістолярна спадщина чеського єпископа Горазда (Павліка), котра зберігається в Архіві Оломоуцько-Брненської єпархії в Оломоуці. Документальні джерела доповнює періодика. У статті використано публікацію з ужгородської газети «Novoje vretja», котра видавалася латинкою. У тексті подається коротка характеристика життєвого шляху єпископа Адама, відображено його зв'язки з окремими мешканцями Підкарпатської Русі. Автор наголошує, що діяльність згаданого архієрея відіграла важливу роль в житті американського православ'я першої половини ХХ ст. Вивчення біографії Филиповського дає підстави стверджувати, що його діяльність недостатньо розроблена в історіографії, а сам візит на Підкарпатську Русь навіть не згадується істориками. Автор прослідковує становлення Адама (Филиповського), його освітній рівень та професійну діяльність. Підкреслено, що він був випускником Львівського університету, займався журналістикою, згодом пройшов по всіх щаблях священничої кар'єри. Ініціатором його хіротонії в 1922 р. був єпископ Пітсбурзький Стефан (Дзюбай), котрий хотів укріпити свої позиції в Канаді у протистоянні з митрополитом Платоном (Рождественським). Єпископ Адам очолив громади карпаторосів, котрі проживали в ряді міст Канади, а потім поширив свою юрисдикцію також на американські парафії вихідців із «старого краю». Програвши митрополиту та отримавши заборону РПЦ єпископ залишив за собою значний вплив і домогся визнання своєї єпархії Карловацьким Синодом. До статті додаються кілька документів із фондів ДАЗО, котрі характеризують політику чехословацької влади щодо православної церкви та описують хід візиту єпископа на Підкарпатську Русь.

Ключові слова: Адам (Филиповський), єпископ, православна церква, Підкарпатська Русь, США.

Постановка проблеми. Православна церква на Підкарпатській Русі (Закарпатті) в 1920 – 1930 рр. перебувала на стадії інституційної розбудови. Створення у 1921 р. на прохання чехословацького уряду сербської юрисдикції мало на меті домогтися заснуванню автокефальної церкви в країні. Непорозуміння Праги та Белграду сприяло заснуванню в 1923 р. Веселенським патріархатом альтернативної юрисдикції – Празької архієпископії, котра повинна була реалізувати раніше задуманий проект. Розділення православних не сприяло упорядкуванню церковного життя, а під тиском белградського уряду і Сербської православної церкви (далі – СПЦ) Т. Масарик відмовився від підтримки архієпископа Савватія (Врабец), визнавши в 1926 р. остаточно сербський напрямок. У подальші роки чехи намагалися втілити у життя план автокефальної церкви, однак в 1931 р. змушені були погодитися на утворення Мукачівсько-Пряшівської єпархії. Цей крок завершив інституційне впорядкування православної церкви в Чехословаччині, котра складалася таким чином з двох кафедр: Чеської та Мукачівсько-Пряшівської.

Відсутність постійного архієрея від СПЦ до 1931 р. сприяла налагодженню контактів підкарпатських православних з єпископами поза меж ЧСР. Знайдено документи про молитовні зв'язки з пред-

ставниками РПЦ, американським архієреями різних юрисдикцій та навіть з «тихонівською» церквою. Невідомим фактом є візит в червні 1926 р. на Підкарпатську Русь єпископа Адама (Филиповського), котрий проживав у США.

Автор ставить собі за мету ввести в науковий обіг раніше невідомі документи про приїзд американського православного архієрея в ЧСР та показати реакцію на цей візит офіційної влади.

Джерела та література. Історіографія діяльності єпископа Адама (Филиповського) наразі є надзвичайно бідною. Не опубліковано жодної узагальнюючої монографії про його життя, не говорячи вже про поїздку архієрея на Закарпаття. Якщо говорити про окремі статті, то слід виокремити публікацію американського дослідника Майкла Верла [Woerl]. Доступним є також некролог, опублікований після смерті архієпископа Адама на шпальтах газети «The Philadelphia Inquirer» [The Philadelphia Inquirer, 1956, р. 35]. Найповнішою статтею про діяльність архієпископа Адама до 1938 р. є робота Юрія Данильця, опублікована нещодавно на сторінках словацького наукового видання «Pravoslavny teologický sborník» [Данилець, 2023]. Разом з тим, про діяльність владики Филиповського згадують у своїх працях Пантелеймон Божик [Божик, 1927], Іван Красовський [Красовський,

1992], Роман Дубец [Dubec, 2011].

Джерельною основою даної публікації прослужили неопубліковані раніше документи Архіву Канцелярії Президента Республіки в Празі, Національного архіву Чеської Республіки в Празі, Архіву Оломоуцько-Брненської єпархії в Оломоуці, Державного архіву Закарпатської області.

Слід зауважити, що біографістика архієреїв православної церкви зараз дуже активно розвивається. Вийшли монографічні видання присвячені архієпископу Савватію (Врабецу) [Marek, Bureha, Danilec, 2009], єпископу Горазду (Павліку) [Marek, 2019], митрополиту Досифею (Васичу) [Marek, 2020], митрополиту Володимиру (Громадському) [Борщевич, 2021] і т.д.

Виклад основного матеріалу. Майбутній архієрей народився в 1881 р. в с. Руда (нині Стрийського району Львівської області) в родині греко-католицького священника. Вищу освіту здобував на богословському, а потім на юридичному факультеті Львівського університету, який закінчив (з перервами) в 1906 р. У період з 1903 р. по 1905 р. перебував у США, працював журналістом та співав у архієрейському хорі [Данилець, 2023, с. 140–141]. Одружився на вдові, що пізніше створювало для нього проблему в священничому служінні [Canadian Orthodox History Project]. Отримавши диплом знову повертається до Америки. 14 вересня 1912 р. рукоположений у сан диякона, а 17 вересня – у сан священника єпископом Олександром (Немолівським). Обслуговував різні парафії в штатах Нью-Джерсі та Нью-Йорк, редагував газету «Свѣтъ», викладав у духовній семінарії в Тенафлаї [Woerl].

В 1916 р. керуючий Північноамериканською єпархією Російської православної церкви архієпископ Євдоким (Мещерський) призначив Адама деканом православних парафій у Канаді [Свобода, с. 4]. Наступного року Филиповський посів посаду настоятеля Свято-Троїцького собору у Вінніпезі. Як вдівець пострижений у чернецтво та зведений у сан архімандрита [Woerl]. 25 жовтня 1922 р. відбулася хіротонія архімандрита Адама в єпископи для Канадської кафедри. Її здійснили єпископ Пітсбурзький Стефан (Дзюбай) та єпископ Моравсько-Сілезький Горазд (Павлік) [Три Владьки], [Учасники літургійної служби]. Митрополит Платон (Рождественський) не визнав канонічну дійсність єпископської хіротонії єпископа Адама, що призвело до затяжного конфлікту між архієреями. Архієрейський Собор РПЦЗ у жовтні 1924 р. підтримав позицію митрополита та заборонив Адама у служінні [Послання Собора, 1924, с. 3].

П. Божик зазначає, що на початку 1926 р. єпископ Адам виїхав зі скаргою на митрополита Платона до Сремських Карловців [Божик, 1927, с. 295]. Внаслідок складних домовленостей у вересні того ж року Синод РПЦЗ зняв з єпископа Адама заборону [Опредѣлення, 1926, с. 8]. На нашу думку, для архієреїв у Сремських Карловцях цей акт розцінювався як протипапа митрополиту Платону, котрий ввійшов у конфлікт з Синодом. До весни 1927 р. єпископ Адам перебував у Європі, проживаючи переважно у Польщі. Однак, вже у травні він повернувся до Канади, порушивши при

цьому обіцянки надані керівництву РПЦЗ. Подальша біографія архієрея є складною та суперечливою. У 1936 р. зведений у сан архієпископа. Він кілька разів змінював юрисдикцію та врешті опинився під протекцією Московського патріарха. Після Другої світової війни відіграв важливу роль у житті православної церкви в Північній Америці. Помер 29 квітня 1956 р. [The Philadelphia Inquirer, 1956, р. 35].

Під час своєї поїздки до Європи в 1926 – 1927 рр. єпископ Адам (Филиповський) відвідав Підкарпатську Русь. Сам візит не відображений в біографічних розвідках про американського архієрея. Невеликий фрагмент спільної українсько-американської історії знайшов відображення у джерелах кількох архівів та у періодиці. Газета «Novoje vremja» повідомляла, що єпископ приїхав до Ужгороду 19 червня 1926 р. із Галичини. Редакція підкреслювала, що «для чого А. Филиповський приїхав на Підкарпатську Русь і що у нього на думці, покаже найближче майбутнє» (додаток 1) [Novoje vremja, 1926, s. 2].

Головнослужний Мукачівського округу Соліч того ж дня відрепортував Жупанатському уряду, що 20 червня 1926 р. о пів на 10 годину очікується приїзд «православного єпископа Адама Филиповського, владики Канадського, із Сполучених Штатів Америки» [ДАЗО, ф. 16, оп. 1, спр. 239, арк. 1]. Жандарми слідували за пересуванням єпископа по території Підкарпатської Русі надзвичайно прискіпливо. Буквально через 30 хв після прибуття архієрея до с. Великі Лучки жандармський начальник телеграфував до Мукачєва. Він повідомив, що єпископ прибув на авто з директором Руського народного банку в Ужгороді та двома жінками. Зустрічав гостей православний священник Дмитро Беляков [Там само, арк. 2]. 22 червня жупан через телеграф передав отриману інформацію до Президії Політичного управління Підкарпатської Русі в Ужгороді. Документ містив додаткову інформацію про літургію та присутність на ній близько 5000 вірників [Там само, арк. 3].

Більш об'ємний звіт окружний уряд в Мукачєві надіслав до жупанату 22 червня 1926 р. (додаток 2). У ньому йшлося про відправлення єпископом Адамом літургії в сільському храмі с. Великі Лучки. Особливу увагу жандарми звертали на зміст проповіді, окремі цитати з якої наводилися у звіті [Там само, арк. 4–4 зв.]. Зокрема, єпископ заявив, сказав, що «*приїхав з Америки на прохання тамтешніх русинів, щоб передати привітання православним братам і сестрам*» [Там само, арк. 4]. Після спільного обіду на фарі владики відбув разом із священником Д. Беляковим до сусіднього села Горонда. Цей маршрут також був вивчений жандармерією. У звіті від 23 червня 1926 р. окружний начальник Соліч повідомляв, що єпископ поїхав до о. Д. Белякова, адже знав його ще з часів перебування священнослужителя в Америці. Дійсно Беляков навчався в духовній семінарії в Тенафлаї, коли там викладав Адам (Филиповський). В Горонді архієрей також служив літургію, потім перебував у будинку священника та спілкувався виключно з його родиною [Там само, арк. 5].

Листування віцегубернатора з жупанським урядом

в Мукачеві свідчить, що Антоніна Розсипала цікавила в першу чергу мета візиту американського єпископа та документи, за якими він потрапив до Чехословаччини [Там само, арк. 6]. Зібравши доступну інформацію віцегубернатор негайно відзвітував до Праги. В Архіві Канцелярії Президента Республіки та у фондах Національного архіву в Празі виявлено лист А. Розсипала від 23 червня 1926 р., котрий було адресовано Президії Міністерства внутрішніх справ, Президії Ради Міністрів, Канцелярії Президента Республіки та Міністерству шкільництва та народної освіти. Ретранслюючи інформацію із звітів окружного начальника та жупанату він доповнював її новими фактами. Зокрема у звіті йдеться, що єпископ прибув у с. Великі Лучки о 9 год. 30 хв. у супроводі директора типографії «Школьная помощь» Іларіона Цуркановича та директора «Руського національного банку» в Ужгороді Петра Гаталяка. Крім того, з ними у автівці приїхали дві жінки, очевидно дружини згаданих вище осіб. Глава Політичного управління краю не знав мету приїзду архієрея та заплановану тривалість його перебування на Підкарпатській Русі. Загалом чиновник негативно оцінював даний візит. Він переконував, що через непорядкованість місцевої релігійної ситуації часті візити закордонних єпископів можуть призвести ще до більшого хаосу [Archiv KPR 1, NA Praha 1].

Черговий звіт окружного начальника до жупанатського управління датований 28 червня 1926 р. (додаток 3). У ньому йшлося про від'їзд єпископа 24 червня до Львова. Окремо у документі наводяться не точні відомості про релігійну приналежність батька Филиповського, про його мандрівку до Австрії, маршрут пересування з США до Польщі. Соліч наголосив, що *«ніякої політичної активності владика тут не виявляв»* [ДАЗО, ф. 16, оп. 1, спр. 239, арк. 7].

12 липня 1926 р. Президія Політичного управління Підкарпатської Русі підготувала новий звіт, на цей раз адресований Президії Міністерства внутрішніх справ. У кінці документу зазначалося, що його копію необхідно надіслати до Президії Ради Міністрів, Канцелярії Президента Республіки, Міністерства шкільництва та народної освіти й Міністерства закордонних справ. Звіт підписав не А. Розсипал, а хтось із чиновників канцелярії [Archiv KPR 2, NA Praha 2]. Підготовка даного документу носила узагальнюючий характер, нічого нового крім згадки про поїздку до Польщі для відвідин родичів, він не містить. Важливим є приписка в шапці документу, де вказано, що це є відповідь на лист від 26 червня 1926 р. Таким чином, можна зробити висновок, що з боку МВС також надсилалися документи в Ужгород, які очевидно мали на меті прояснити ситуацію з приїздом єпископа Адама. Однак вони не збереглися в архівних фондах.

Цікавилось діяльністю американського архієрея й чехословацьке МЗС. У листуванні канцелярії віцегубернатора та жупанатського уряду в Мукачеві від 15 липня 1926 р. згадується декрет Міністерства закордонних справ від 2 липня 1926 р. Згідно із ним, від жупана вимагали в прискореному темпі подати звіт про те, яким паспортом користувався православний єпископ та яке чехословацьке посольство надало йому візу на в'їзд до республіки [ДАЗО, ф. 16, оп. 1, спр. 239,

арк. 8].

Жупан переадресував декрет по вертикалі вниз, вимагаючи 19 липня того ж року від окружного начальника негайно з'ясувати необхідну інформацію [Там само, арк. 9]. Датування документів свідчить про надмірну бюрократичність процесу управління в Першій Чехословацькій Республіці. Хоча вимога жупанату йшла під грифом «velmi nutné», окружний начальник виконував його десять днів. Лише 29 липня 1926 р. до жупанату надійшла відповідь від окружного уряду. У документі під числом 2061 окружний начальник повідомляв, що американський архієрей можливо отримав візу від *«чехословацького посольства у Львові або у Белграді»*. Таким чином, точною інформацією Соліч так і не володів [Там само, арк. 10]. Крім того, до листа додавалася копія документу за №1830 від 29 червня 1926 р. (додаток 4). У ньому йшлося про візит єпископа Адама 24 червня того ж року до публічного державного нотаря в Мукачеві. Очевидно після бесіди з нотарем окружний начальник з'ясував, що Адам був громадянином США та використовував американський закордонний паспорт. Крім того, у листі йдеться про приїзд архієрея нібито на прохання вихідців із с. Великі Лучки, котрі проживали в американському Пітсбурзі [Там само, арк. 11]. Можна припустити, що донесення №1830 раніше не було взято до уваги жупанатом, тому до нього знову довелося повертатися.

3 серпня 1926 р. жупанат телеграфом передав здобуті відомості до Політичного управління Підкарпатської Русі в Ужгороді. Згадуючи про візит до публічного державного нотаря в Мукачеві, жупан називає його прізвище: доктор Олександр Гассай [Там само, арк. 12]. Щоб зрозуміти причину зустрічі єпископа Адама з нотарем необхідно звернутися до додаткових джерел. Виявляється, що О. Гассай (1879 – 19??) походив із Лемківщини [Дуфанец, 1997, с. 3]. Він працював адвокатом в Мушині, редагував газету «Лемко», був секретарем та головою Руської бурси ім. Венедикта Мійського в Новому Сончі [Горбаль, 2020]. На початку Першої світової війни він був заарештований та засуджений до страти за звинуваченням у державній зраді на другому віденському процесі проти москвофілів (25 вересня 1916 р. – 17 лютого 1917 р.). За словами буковинського історика Віталія Гайсенюка, всі засуджені на процесі отримали амністією імператора Карла I у 1917 р. [Гайсенюк, 2017, с. 230]. Цікаво, що на цьому ж процесі серед підсудних фігурував й Іларіон Цурканович, котрий, як згадувалося вище, також відвідував єпископа в с. Великі Лучки. Можна припустити, що Адам (Филиповський) був знайомий з обома москвофілами ще раніше, в період свого проживання в Галичині.

Інформація про візит владики Адама на Підкарпатську Русь збереглася також в Архіві Оломоуцько-Бренської єпархії в Чехії. У листуванні священника Д. Беякова з єпископом Гораздом (Павліком) нами виявлено згадку про приїзд архієрея до с. Горонда. 25 червня 1926 р. Беяков пише у листі, що до нього приїхав Филиповський, котрий гостював у селі три дні і поїхав до Польщі [AUEROBE Olomouc 1, арк. 2]. Припускаємо, що архієрей агітував Беякова повер-

нутися з ним до США, адже у тексті священник пише про наміри покинути Підкарпатську Русь, якщо не буде завершено інституційне впорядкування єпархії.

У документах Сербської православної церкви приїзд єпископа Адама (Филиповського) зовсім не згадується. Очевидно серби не вважали його візит посяганням на їхню канонічну територію, вважаючи архієрея приналежним до Карловацького Синоду.

Висновки. Отже, аналіз нововиявлених документів дає підстави говорити про те, що візит єпископа Адама (Филиповського) на Підкарпатську Русь носив дружній та символічний характер. З одного боку, він морально підтримав частину вірників, котрі тривалий період часу не бачили православного архієрея. З другого боку, перебування американського єпископа серйозно не вплинуло на інституційне впорядкування церкви. Можна припустити, що о. Дмитро Беляков, який був членом Духовної консисторії автономної Карпаторуської православної церкви, узгоджував можливість візиту з делегатом СПЦ єпископом Досифеєм (Васичем). Останній, хоч і не міг заїхати на

територію єпархії з 1924 р. через конфлікт з чехословацьким урядом, вважався канонічним керівником сербської юрисдикції на Підкарпатській Русі. Однак ці документи нами не виявлені. Переписка чехословацьких урядовців різного рівня свідчить про те, що влада була серйозно стурбована візитом православного єпископа з США. Віцегубернатор А. Розсипал вважав сам факт приїзду іноземних єпископів шкідливим для інституційного впорядкування життя православної церкви на Підкарпатській Русі. Можна припустити, що чехословацький МЗС знав про конфлікт між єпископом Адамом та митрополитом Платоном, а також про складні відносини обох архієреїв з Синодом в Сремських Карловцях. Спроби митрополита Антонія (Храповицького) поширити свою владу на Підкарпатську Русь очевидно не були забуті Прагою, що і спонукало її до тотального контролю за кроками єпископа Адама на території республіки. Проблематика, котра піднята нами у статті заслуговує на подальше дослідження із залученням ширшого кола документів.

Список використаних джерел

- Adam Filippovskij, 1926, *Novoje vremja*, 24 junija, s. 2.
- Archiv KPR 1 – Archiv Kanceláře prezidenta republiky, Praha. Archiv KPR, f. KPR – protokol PR (Podkarpatská Rus), (1919), sign. PR 713, inv. č. 895. PR 364/26. Віцегубернатор А. Розсипал до Канцелярії Президента, МШіНО, Президії Ради Міністрів та МВС, 23.06.1926.
- Archiv KPR 2 – Archiv KPR, f. KPR – protokol PR (Podkarpatská Rus), (1919), sign. PR 713, inv. č. 895. PR 375/26. Президія Політичного управління Підкарпатської Русі до Міністерства внутрішніх справ, 12.07.1926.
- AUEROBE Olomouc 1 – Archiv úřadu eparchiální rady olomoucko-brněnské eparchie Pravoslavné církve v českých zemích a na Slovensku, Olomouc. AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd. Složka Korespondence Podkarpatská Rus. Лист о. Д. Белякова до єпископа Горазда (Павліка), 25.06.1926, на 2 арк.
- Canadian Orthodox History Project. URL: <http://archbishop-of-ottawa.org/content/canadian-orthodox-church-history-project> (дата звернення: 24.09.2023).
- Dubec, R., 2011. *Z dziejów parafii prawosławnych na lemkowskiźnie w okresie międzywojennym*, Gorlice: Diecezjalny Ośrodek Kultury Prawosławnej «Elpis», 238 s.
- Marek, P., 2019. *Biskup Gorazd (Pavlik). Životní příběh hledání ideální církve pro 20. století*, Olomouc: Univerzita Palackého, 698 s.
- Marek, P., 2020. «Obtížný cizinec». *Vladyka srbské pravoslavné církve Dositej a meziválečné Československo (1920 – 1939)*, Olomouc: UP v Olomouci, 390 s.
- Marek, P., Bureha, V., Danilec, J., 2009. *Arcibiskup Sawatij (1880 – 1959). Nástin života a díla zakladatelské postavy pravoslavné církve v Československé republice*. K 50. výročí úmrtí (1959 – 2009), Olomouc: Univerzita Palackého, 250 s.
- NA Praha 1 – Národní archiv, Praha. NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 143, sv. 4, č. j. 3923/26. Віцегубернатор А. Розсипал до Канцелярії Президента, МШіНО, Президії Ради Міністрів та МВС, 23.06.1926.
- NA Praha 2 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 143, sv. 4, č. j. 4293/26. Президія Політичного управління Підкарпатської Русі до Міністерства внутрішніх справ, 12.07.1926.
- Narodowe Archiwum Cyfrowe, Warszawa, sygn. 1-R-959. URL: <https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/125398/h:520/> (дата звернення: 24.09.2023).
- Philippovsky Dies; Russian Archbishop, 75. 1956, *The Philadelphia Inquirer*, 1 May, p. 35.
- Woerl, M. Archbishop Adam (Phillipovsky, d. April 1956) of Philadelphia. URL: <https://www.rocorstudies.org/2015/10/08/archbishop-adam-adam-apolinarievich-phillipovsky-philipenko-30-january-1881-29-april-1956/#r+2122+1+6> (дата звернення: 24.09.2023).
- Божик, П., 1927. *Церков українців в Канаді: причинки до історії укр. церковного життя в Бритійській домінії Канаді, за час від 1890 – 1927*, Вінніпег, Манітоба: [б.в.], 336 с.
- Борщевич, В., 2021. *Митрополит Олексій (Громадський) в історії українського православ'я першої половини ХХ ст.*, Рівне: Волин. обереги, 1012 с.
- Гайсенюк, В., 2017. *Початок кінця. Москвафіли у Великій війні (1914 – 1918)*, Чернівці: Друк Арт, 304 с.
- Горбаль, Б., 2020. Санч як Центр Західної Лемковини, *Річник Русской Бурсы*, р. 16, с. 45–133. <https://doi.org/10.12797/RRB.16.2020.16.02>
- Данилець, Ю., 2023. Архієпископ Адам (Филиповський): історичний портрет та діяльність до кінця 1938 р., *Pravoslavny teologický sborník*, XLIX/34, Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Pravoslávna bohoslovecká fakulta, с. 140–174.
- Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. 16, оп. 1, спр. 239, на 12 арк.
- Дуфанец, Теодор, 1997. Лемкы в Чехословакии, *Карпатська Русь*, Юнкес, 6 июня, с. 3–4.
- Красовський, І., 1992. *Тільки з рідним народом... Про ситуація в середовищі карпатських русинів*, Львів: Редакційно-видавничий відділ обласного управління по пресі, 41 с.
- Луцик редактором «Свѣта», 1916, *Свобода*, 5 серпня, с. 4.

Определения Архирейскаго Синода Русской Православной Церкви за границей, отъ 27 августа / 9 сентября 1926 года, 1926, *Церковныя вѣдомости*, № 17/18, с. 8.

Послание Собора Архиреевъ Русской Православной Церкви за границей ко всемъ чадамъ Православной Русской Греко-Кафолической Церкви въ Америкѣ, 1924, *Церковныя вѣдомости*, № 19/20, с. 3.

Три Владыки, *ROCMAS Календарь на годъ 1923*. URL: <http://carpatho-russian-almanacs.org/ROCMAS/ROCMAS1923/ThreeLeaders.php> (дата звернення: 24.09.2023).

Участники литургийной службы, подчасъ которой Архимандритъ Адамъ Филипповскій возведенъ былъ во Епископа Канадійскаго, *ROCMAS Календарь на годъ 1923*. URL: <http://carpatho-russian-almanacs.org/ROCMAS/ROCMAS1923/Liturgu.php> (дата звернення: 24.09.2023).

References

- Adam Filippovskij, 1926, *Novoje vremja*, 24 junija, s. 2. (in Russian).
- Archiv KPR 1 – Archiv Kanceláře prezidenta republiky, Praha. Archiv KPR, f. KPR – protokol PR (Podkarpatská Rus), (1919), sign. PR 713, inv. č. 895. PR 364/26. Vítšubernator A. Rozsypal do Kantseliarii Prezydenta, MShiNO, Prezydii Rady Ministriv ta MVS, 23.06.1926. (in Czech).
- Archiv KPR 2 – Archiv KPR, f. KPR – protokol PR (Podkarpatská Rus), (1919), sign. PR 713, inv. č. 895. PR 375/26. Prezydiiia Politychnoho upravlinnia Pidkarpatskoi Rusi do Ministerstva vnutrishnikh sprav, 12.07.1926. (in Czech).
- AUEROBE Olomouc 1 – Archiv úřadu eparchiální rady olomoucko-brněnské eparchie Pravoslavné církve v českých zemích a na Slovensku, Olomouc. AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd. Složka Korespondence Podkarpatská Rus. Lyst o. D. Beliakova do yepyskopa Horazda (Pavlika), 25.06.1926, na 2 ark. (in Russian).
- Borshchevych, V., 2021. *Mytropolyt Oleksii (Hromadskiy) v istorii ukrainskoho pravoslavlia pershoi polovyny XX st.* [The Church of Ukrainians in Canada: reasons for the history of Ukrainian church life in the British Dominion of Canada, from 1890 to 1927], Rivne: Volyn. oberehy, 1012 s. (in Ukrainian).
- Bozhyk, P., 1927. *Tserkov ukrainsiv v Kanadi: prychnyky do istorii ukr. tserkovnoho zhyttia v Brytiskii dominii Kanadi, za chas vid 1890 – 1927* [The Church of Ukrainians in Canada: reasons for the history of Ukrainian church life in the British Dominion of Canada, from 1890 to 1927], Vinnipeg, Manitoba: [b.v.], 336 s. (in Ukrainian).
- Canadian Orthodox History Project. URL: <http://archbishop-of-ottawa.org/content/canadian-orthodox-church-history-project> (24.09.2023). (in English).
- Danylets, Yu., 2023. Arkhiiepyskop Adam (Fylypovskiy): istorychnyi portret ta diialnist do kintsia 1938 r. [Archbishop Adam (Filipovskiy): historical portrait and activity until the end of 1938], *Pravoslavny teologicky sbornik*, XLIX/34, Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Pravoslávna bohoslovecká fakulta, s. 140–174. (in Ukrainian).
- Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti (DAZO), f. 16, op. 1, spr. 239, na 12 ark. (in Czech).
- Dubec, R., 2011. *Z dziejów parafii prawosławnych na lemkoowszczyźnie w okresie międzywojennym*, Gorlice: Diecezjalny Ośrodek Kultury Prawosławnej «Elpis», 238 s. (in Polish).
- Dufanets, Teodor, 1997. Lemky v CHEKhoslovakii [Lemki in Czechoslovakia], *Karpatska Rus*, IUnkes, 6 iunija, s. 3–4. (in Russian).
- Haiseniuk, V., 2017. *Pochatok kintsia. Moskvofily u Velykii viini (1914 – 1918)* [The beginning of the end. Muscovites in the Great War (1914 – 1918)], Chernivtsi: Druk Art, 304 s. (in Ukrainian).
- Horbal, B., 2020. Sanch yak Tsentr Zakhidnoi Lemkovyny [Sanch as the Center of Western Lemkivshchyna], *Richnyk Russkoi Bursy*, r. 16, c. 45–133. <https://doi.org/10.12797/RRB.16.2020.16.02> (in Ukrainian).
- Krasovskiy, I., 1992. *Tilky z ridnym narodom... Pro sytuatsiiia v seredovyskhi karpatskykh rusyniv* [Only with native people... About the situation among the Carpathian Ruthenians], Lviv: Redaktsiino-vydavnychiy viddil oblasnoho upravlinnia po presi, 41 s. (in Ukrainian).
- Lutsyk redaktorom «Svita» [Lutsik as the editor of «Svit»], 1916, *Svoboda*, 5 serpnia, s. 4. (in Ukrainian).
- Marek, P., 2019. *Biskup Gorazd (Pavlik). Životní příběh hledání ideální církve pro 20. století*, Olomouc: Univerzita Palackého, 698 s. (in Czech).
- Marek, P., 2020. «Obtížný cizinec». *Vladyka srbské pravoslavné církve Dositej a meziválečné Československo (1920 – 1939)*, Olomouc: UP v Olomouci, 390 s. (in Czech).
- Marek, P., Bureha, V., Danilec, J., 2009. *Arcibiskup Sawatij (1880 – 1959). Nástin života a díla zakladatelské postavy pravoslavné církve v Československé republice*. K 50. výročí úmrtí (1959 – 2009), Olomouc: Univerzita Palackého, 250 s. (in Czech).
- NA Praha 1 – Národní archiv, Praha. NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 143, sv. 4, č. j. 3923/26. Vítšubernator A. Rozsypal do Kantseliarii Prezydenta, MShiNO, Prezydii Rady Ministriv ta MVS, 23.06.1926. (in Czech).
- NA Praha 2 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 143, sv. 4, č. j. 4293/26. Prezydiiia Politychnoho upravlinnia Pidkarpatskoi Rusi do Ministerstva vnutrishnikh sprav, 12.07.1926. (in Czech).
- Narodowe Archiwum Cyfrowe, Warszawa, sygn. 1-R-959. URL: <https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/125398/h:520/> (24.09.2023). (in Polish).
- Opredeleniia Arkhiereiskago Sinoa Russkoi Pravoslavnoi TSerkvi zagranitsej otie 27 avgusta / 9 sentiabria 1926 goda [Definitions of the Synod of Bishops of the Russian Orthodox Church Outside of Russia, August 27 / September 9], 1926, *TSerkovnyia vedomosti*, №17/18, s. 8. (in Russian).
- Philippovsky Dies; Russian Archbishop, 75. 1956, *The Philadelphia Inquirer*, 1 May, p. 35. (in English).
- Poslanie Sobora Arkhiereev Russkoi Pravoslavnoi TSerkvi zagranitsej ko vsem chadam Pravoslavnoi Russkoi Greko-Kafolicheskoi TSerkvi v Amerike [Message of the Council of Bishops of the Russian Orthodox Church Abroad to all the children of the Orthodox Russian Greek Catholic Church in America], 1924, *TSerkovnyia vedomosti*, № 19/20, s. 3. (in Russian).
- Tri Vladyki [Three Lords] *ROCMAS Kalendar na god 1923*. URL: <http://carpatho-russian-almanacs.org/ROCMAS/ROCMAS1923/ThreeLeaders.php> (24.09.2023). (in Russian).
- Uchastniki liturgiinoi sluzhby podchase ktoroi Arkhimandrit Adam Fillipovskii vozvedenyi byl vo Episkopa Kanadijskogo [Participants in the liturgical service, sometimes in which Archimandrite Adam Fillipovsky was elevated to Bishop of Canada], *ROCMAS Kalendar na god 1923* URL: <http://carpatho-russian-almanacs.org/ROCMAS/ROCMAS1923/Liturgu.php> (data zvernennia: 24.09.2023). (in Russian).

Woerl, M. Archbishop Adam (Phillipovsky, d. April 1956) of Philadelphia. URL: <https://www.rocorstudies.org/2015/10/08/archbishop-adam-adam-apolinarievich-phillipovsky-philipenko-30-january-1881-29-april-1956/#r+2122+1+6> (24.09.2023). (in English).

ДОДАТКИ

Додаток 1

Стаття в газеті «Новоје времја», 24 червня 1926 р.

Adam Filippovskij. V noč na 19. junija s. h. V Užhorod prijichal iz Halicii imenujušij sebe jepiskopom Adam Filippovskij. Ličnost' eta zasluživajet toho, čtoby skazati o nej niskolko slov. V 1925 h. A. Filippovskij vzbudil dilo protiv Mitropolita Platona ob otorvanii Sv. Nikolajevskoho Sobora v New Yorki. Nečistoplotnost' prijemov dovedena byla do takoj stepeni, čto sud'ja prihovori A. Filippovskoho iadvokata jeho jevreja Glůcka k arestu na 1 misiac i strafu 250 doll. Iz Sobora, peredannoho sudom zakonnoj cerkovnoj vlasti – mitropolitu Platonu, A. Filippovskij byl preprovožden v tūrjmu. Za vremja chozjajničanja v Sobori i mitropoličich pokojach vse bylo privedeno v polnijšij bezporjadok, pri čem pri provirki obnaruženo dylo pochiščenije mnohich predmetov, v tom čisli i cerkovnych. V voskresenije, 20. junija A. Filippovskij pojichal na avtomobili v Vel. Lučki, a v poned'ilnik byl v Gorondi. Začim A. Filippovskij prijichal v Podkarpatsku Rus i čto u neho za missija, pokažet nedalekoje buduščeye.

[Adam Filippovskij, 1926, *Novoje vremja*, 24 junija, s. 2].

Додаток 2

Звіт Мукачівського окружного начальника до Президії жупанського уряду в Мукачеві, 22 червня 1926 р.

HLAVNOSLUŽNOVSKÝ ÚŘAD MUKACEVO.
УРЯДЪ ОКРУЖНОГО НАЧАЛЬНИКА МУКАЧЕВО.

Čis. 1755 pres. ai 26. v Mukačevě, dne 22. června 1926.

Předmět: Adam Filipovský-Kanadský řecko-vých. biskup příjezd do Vel. Luček.

Presidiu županského úradu v Mukačevě.

Dodatkem ku zdej. oznámení ze dne 19. a 20. června 1926 číslo 1736 a 1737 pres oznamuji, že biskup byl uvítán s veškorými poctami, procesím a zvoněním, za účasti asi 5000 osob a uveden do lučanského kostela, kde sloužil mši.

Po mši dršel dlouhé kázání. Předem sdělil biskup přítomným, že přichází z Ameriky na popud tamních Rusínů, aby zde tlumočil pozdravy všem známým bratrům a sestřím pravoslavným.

Při dalším kázání řečnil v duchu náboženském, pak přešel na nepříznivé poválečné poměry a konečné řekl přítomným: «Nic si nikdo z nynějších poměrů nedělejte a buďte si dobře vědomi co praví staré pořekadlo. «Ruský člověk má 7 škyr /kozí/, když mu sderou jednu, zůstane juch 6 a když mu vezmou ještě jednu, zůstane mu ještě 5 a přece jen se nepoddá a vše vzdorovitě vydrží».

Po ukončení mše, odebral se na farau v Luckách, ku společnému obědu a o 17 hod. odjel pak povozem společně a řecko-vých. knezem Dimitrijem Biljákem do Gorondy. Auto na němž biskup přijel, odejelo o 16. hod. do Užhorodu. Znacka auta jest P.R. 54.

Dle doslechu cestuje biskup Adam z Ameriky do Polska, odtud do Juhoslavi, ČSR, pak zase do Polska, odtud do Švýcar a pak zpět do Ameriky. Pittsburgh. Jak dlouho se zdrží na zdej. území – není známo.

Hlavní služný: Zsolič

Штамп

Županský úrad v Mukačevě.

Жупанское управление въ Мукачевѣ.

Došlo dne: 22.06.1926.

Дошло дня:

Číslo pres.

№.....4730

Základní číslo: 4664

Referent: Референт: підпис нерозбірливо.

[ДАЗО, ф. 16, оп. 1, спр. 239, арк. 4–4 зв.].

Додаток 3

Звіт Мукачівського окружного начальника до Президії жупанського уряду в Мукачеві, 28 червня 1926 р.

HLAVNOSLUŽNOVSKÝ ÚŘAD MUKACEVO.
УРЯДЪ ОКРУЖНОГО НАЧАЛЬНИКА МУКАЧЕВО.

Čis. 1812 pres. ai 26. v Mukačevě, dne 28. června 1926.

Předmět: Adam Filipovský, Kanadský řecko-vých. biskup.

Presidiu županského úradu v Mukačevě.

Dodatkem k mojemu oznámení ze dne 23. června 1926 číslo 1771 pres. ai 26 oznamují, že rúsky pravoslavný biskup Adam Filipovský dne 24. června 1926 o 9. hod. odejel z Gorondy k Mukačevu a odtud pak dále do Lvova v Polsku.

Důvěrně bylo zjištěno, že biskup Filipovský má doktorát práv, jehož dosáhl na některá universitě v byv. Rakousko-Uhresku. Otec jeho byl pravoslavný duchovní kdesi v Haliči a ve světové válce byl rakouskými úřady pro své rusofilské smýšlení internován ve Štýrském Hradci, kdež také zemřel.

Biskup Filipovský byl nyní též ve Štýrském Hradci, kdež protestoval u rakouských úřadů proti zrušení hřbitova internovaných Rusinů.

Při své návštěvě Evropy byl biskup Filipovský v Bělehradě, pak v Cařihradě, odkud do Bukurešti přicestoval aeroplánem.

Při odjezdu ze Strabišova-Gorondy byl biskup Filipovský až do Mukačeva doprovázen pravoslavným duchovním Bilákem z Gorondy.

Politickou činnost zde biskup žádnou neprojevil a ani s nikým z obyvatelstva – vyjma duchovního Biláká a jeho rodiny – se nestýkal.

Hlavní služný: Zsolič

Штамп

Жупанский уряд в Мукачевѣ.

Жупанское управление въ Мукачевѣ.

Došlo dne: 28.06.1926.

Дошло дня:

Číslo pres.

№.....4878

Základní číslo: 4664

Referent: Референт: підпис нерозбірливо.

[ДАЗО, ф. 16, оп. 1, спр. 239, арк. 7].

Додаток 4

Звіт Мукачівського окружного начальника до Президії жупанського уряду в Мукачеві, 29 червня 1926 р.

HLAVNOSLUŽNOVSKÝ ÚŘAD MUKACEVO.
УРЯДЪ ОКРУЖНОГО НАЧАЛЬНИКА МУКАЧЕВО.

Čis. 1830 pres. ai 26. v Mukačevě, dne 29. června 1926.

Předmět: Pravoslavné hnutí na Podk. Rusi, příjezd biskupa Adama Filipovského.

Odpověď k číslu 1830 pres ze dne/ со дня 29.06.1926.

Presidiu županského úradu v Mukačevě.

Oznamují, že biskup Adam Filipovský při odjezdu z Gorondy dne 24.6.1926 zastavil se v Mukačevě u státního veřejného notáře. Kdy odcestoval není známo. Týž byl vysvěcen biskupem Gorazdem českým, a Stefanem biskupem americkým v Pittsburghu v r. 1922. Jest americkým státním občanem a měl americký cestovní pas. Rodem je Velkorus.

Velké Lučky navštívil na přání občanů z Vel. Luček zamestnaných v Pittsburghu v Americe, aby zde vyřídil pozdrav a odsloužil bonoslužby.

Více zde není známo.

Hlavní služný: Zsolič

[ДАЗО, ф. 16, оп. 1, спр. 239, арк. 11].

Додаток 5

Світлина єпископа Адама (Філіповського) під час його візиту до Варшави, 1926 р.

Narodowe Archiwum Cyfrowe, Warszawa, sygn. 1-R-959. URL:
<https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/125398/h:520/> (дата звернення: 24.09.2023).

Yurii Danylets

Candidate of History, Docent;

Docent of the Department of the Archaeology, Ethnology and Cultural Studies, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

ARCHBISHOP ADAM (PHILIPOVSKY): NEW DOCUMENTS ABOUT HIS VISIT TO SUBCARPATHIAN RUS

In the article, for the first time, documents about the visit of Bishop Adam (Philipovsky) to Subcarpathian Rus in June 1926 are introduced into scientific circulation. The author was involved in the analysis of sources from several archives of different countries. Among them are the documents of the State Archives of the Transcarpathian Region, the National Archives of the Czech Republic, and the Archives of the Office of the President of the Republic in Prague. The epistolary legacy of the Czech bishop Gorazd (Pavlik), which is kept in the Archives of the Olomouc-Brno Diocese in Olomouc, is also of some interest. Periodicals also supplement documentary sources. The article uses a publication from the Uzhhorod newspaper «Novoje vremja», which was published in Latin. The text provides a brief description of the life path of Bishop Adam, and his connections with individual residents of Subcarpathian Rus are reflected. The author emphasizes that the activities of the aforementioned bishop played an essential role in the life of American Orthodoxy in the first half of the 20th century. The study of Philipovsky's biography gives grounds for asserting that his work is not

sufficiently studied historiographically, and historians do not even mention the visit to Subcarpathian Rus. The author traces the development of Adam Philipovsky, his educational level, and his professional activity. It is emphasized that he was a graduate of Lviv University, engaged in journalism, and later went through all levels of the priestly career. The initiator of his ordination in 1922 was Bishop Stefan (Dzubay) of Pittsburgh, who wanted to strengthen his position in Canada in a confrontation with Metropolitan Platon (Rozhdestvenskyi). Bishop Adam led the communities of Carpathians who lived in several Canadian cities and then extended his jurisdiction to American parishes of the «old land» as well. Having lost to the metropolitan and received a ban from the ROCOR, the bishop left behind a significant influence and achieved recognition of his diocese by the Karlovy Vary Synod. Several documents from the SATR funds are attached to the article, which characterizes the policy of the Czechoslovak authorities towards the Orthodox Church and describes the course of the bishop's visit to Subcarpathian Rus.

Keywords: Adam (Philipovsky), bishop, Orthodox Church, Subcarpathian Rus, USA.

УДК 930-051Шашел Кос(497.4):94(398)](048.8)
DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(49\).2023.290727](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(49).2023.290727)

ІЛІРІЙСЬКА ПРОБЛЕМАТИКА В АНГЛОМОВНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ МАР'ЄТИ ШАШЕЛ КОС

Ярослав Алешкевич

кандидат історичних наук, доцент кафедри Античності, Середньовіччя
та історії України домодерної доби,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: yaroslav.aleshkevych@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-3042-7307>

У статті здійснюється історіографічний огляд та аналіз окремих англomовних публікацій сучасної словенської дослідниці Мар'єти Шашел Кос (Marjeta Šašel Kos) на іллірійську проблематику. Проблеми, пов'язані із гіпотезами щодо походження іллірійців, знакові події їх внутрішньої історії, досягнення в різних галузях культури та об'єктивна оцінка їх відносини із греко-римським світом є базою для поглибленого вивчення стародавнього населення західних Балкан, Центральної та Південно-Західної Європи. Світ іллірійських племен – мешканців східного узбережжя Адріатичного моря, північно-західної частини Балканського півострова та південно-східної частини Альпійського регіону перебував у безпосередній близькості до кордонів поширення греко-римської цивілізації та її культури. Чисельні племена іллірійців, сформовані північною та південною етнокультурною зоною східного Гальштату, були найдавнішими з племінних утворень варварського світу Європи (Rex Barbaricum). Світ іллірійських племен намагалися пізнати стародавні греки, а за ними й римляни. Однак, контакти між представниками двох діаметрально протилежних за своєю сутністю світів завершилися конфронтацією та поглинанням. Після чисельних та кривавих зіткнень світ іллірійців втратив свою ідентичність, зазнав потужної еллінізації та романізації й набув ознак глибокої провінційності. Автор статті, таким чином, намагається не лише познакомити читача із досягненнями окремих яскравих та талановитих представників сучасної іллірології, а й популяризує їх науковий доробок. Наукова творчість Мар'єти Шашел Кос є різнобічною та продуктивною (декілька об'ємних та змістовних монографій та понад 70 наукових статей). Словенська дослідниця базує свої погляди на археологічному та епіграфічному матеріалах, співставленні інформації, вдається до порівнянь та обґрунтованої критики античних істориків та географів. Усі ці тенденції переслідують цілком конкретну мету: подолати стереотип сприйняття представників племінного світу давньої Європи, який був сформований греко-римською письмовою традицією. Огляд її окремих англomовних праць на іллірійську проблематику демонструє те, що словенська та європейська іллірологія активно розвиваються, що дозволяє нам пізнати та зрозуміти специфіку історичного розвитку стародавніх іллірійців.

Ключові слова: іллірологія, історіографія, іллірійці, варварський світ, давня історія Балкан, доба Античності.

Постановка проблеми. Мар'єта Шашел Кос (Marjeta Šašel Kos) (1954 р.н.) у 1980 р. здобула ступінь магістра археології філософського факультету Університету Любляни, а у 1989 р. здобула докторську ступінь з класичної філології факультету мистецтв у цьому ж університеті. З 1987 р. дослідниця працювала науковим співробітником в Інституті археології Наукового центру Словенської академії наук та мистецтв. У 2005 р. її наукові здобутки у галузі археології були винагородженні членством у Словенському археологічному товаристві (SAD, Slovensko arheološko društvo). У 2006 р. Мар'єта Шашел Кос стала лауреаткою премії Зоїса (Zoisova nagrada) за видатні досягнення у галузі стародавньої історії та отримала почесну золоту відзнаку Науково-дослідницького центру Словенської академії наук і мистецтв (ZRC, Znanstvenoraziskovalni center slovenske akademije znanosti in umetnosti). Має статус радника (znanstvena svetnica), працювала та працює у багатьох редакційних колегіях різноманітних наукових збірників, а саме: редколегії журналу класичної філології «Kerja», редколегії журналу «Aquila Nostra», редколегії «Археологічного журналу». Окрім наукових інституцій Республіки Словенія Мар'єта

Шашел Кос відома своєю активною діяльністю й у європейському науковому просторі. Вона є членом комітету Міжнародної асоціації грецької та римської епіграфіки (Association Internationale d'Epigraphie Grecque et Latine), членом-кореспонденткою Австрійського археологічного інституту у Відні (Österreichisches archäologisches Institut), членом-кореспонденткою Німецького археологічного інституту в Берліні (Deutsches Archäologisches Institut). Сферою наукових інтересів Мар'єти Шашел Кос є літературні пам'ятки доби Античності з історії Балкан та Центральної Європи, латинська епіграфіка Словенії, історія Словенії в добу Античності. Також дослідниця вивчає античну міфологію, релігію, історичну географію Словенії, військову та адміністративну історію своєї країни та загалом західної частини Балкан. Значна частина наукового доробку Мар'єти Шашел Кос присвячена стародавнім іллірійцям, їх історії та взаємовідносинам із греко-римською (Античною) цивілізацією. Більшість її наукових досліджень, які присвячені історії іллірійських племен, їх відносин із греко-римським світом є англomовними, хоча окремі праці є двомовними (словенсько-англійська адаптація). Зазначу, що окрім праць

англійською мовою дослідниця публікувала монографії та різноманітні статті словенською та французькою мовами.

Мета статті: елементарна популяризація наукового доробку дослідників європейського рівня, знавців історії стародавнього населення західних Балкан, зокрема, іллірійського сегменту так званого варварського світу (*Rex Barbaricum*). Сподіваюся, що дана публікація допоможе не лише зрозуміти сутність підходів та спрямованість сучасних дослідників, а й стимулюватиме науковий інтерес до вивчення історії іллірійських племен, їх культури й ментальності, перебігу та наслідків взаємовідносин із греко-римським світом у вітчизняному науковому просторі. Таким чином, на мою суб'єктивну думку, буде змінена тенденція щодо масштабів вивчення іллірійського племенного світу, яка існує в сучасній українській історичній науці.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Виходячи із мети даної публікації, слід констатувати наступне: в сучасному українському науковому просторі існує доволі багато досліджень, автори яких вивчають історію та культуру представників європейського *Rex Barbaricum* – скіфів, фракійців, кельтів та германців. На цьому тлі історія іллірійців теж викликає помітний інтерес. Але, зауважу, що іллірійська проблематика переважно вивчається у контексті аналізу проявів балканського вектору зовнішньої політики окремих народів чи країн, коли іллірійці та іллірійські протодержавні об'єднання, згадуються фрагментарно і лише у якості військових супротивників (чи, традиційно, у якості жертв військової експансії) стародавніх греків, римлян чи кельтів. Така тенденція, зокрема, яскраво продемонстрована у творчості дослідників Ігоря Зомбора [Зомбор, 2001] та Олександра Бандровського [Бандровський, 2012]. Наприклад, стаття Олександра Бандровського присвячена аналізу чисельних джерел, що розкривають суть оригінальної системи багатогранних контактів Римської імперії з племенами Подунав'я за часів правління Августа та Тіберія. Олександр Бандровський констатує той факт, що зовнішня експансія римлян, створення нових провінцій, клієнтських та буферних держав стали новими формами регіональних відносин. В результаті цілеспрямованої та агресивної експансії римляни досягли кінцевої мети – виходу до Дунаю. Після подолання кризи, пов'язаної з паннонсько-далматинським повстанням, римляни починають формувати нову політику, яка була пов'язана з утворенням дунайського лімесу [Бандровський, 2012, с. 40]. У статті видатного українського спеціаліста з історії кельтів Геннадія Казакевича зазначається беззаперечний факт того, що «Кельтська навала дестабілізувала ілліро-фракійські племенні утворення у Подунав'ї, завдала потужного удару елліністичним державам та грецьким полісам у Македонії та Фракії,…» [Казакевич, 2013, с. 18]. Дослідниця Вікторія Абрамова присвятила декілька своїх публікацій проблематиці взаємин між представниками варварського світу та греко-римської цивілізації. Наприклад, в статті «Варварська дипломатія епохи Еллінізму» науковиця констатує той факт, що

«формування основних методів дипломатії племенних народів Балканського півострову почалося ще в період класичної античності, із моменту початку розкладу первісного суспільства і появи перших елементів державності у іллірійців і фракійців у V ст. до н.е. Поштовхом цього стало розширення й активізація військово-політичних контактів варварських племен спочатку з грецькими державами, а пізніше з Македонією» [Абрамова, 2002а, с. 37]. А у статті «Варварські найманці в елліністичних арміях» дослідниця подає докладний опис цілого ряду племен Балканського півострова, представники яких служили в арміях різних елліністичних правителів: «На території Балканського півострова мешкала значна кількість племенних народів. Через розвиток політичних подій міжнародного масштабу, пов'язаних з боротьбою елліністичних держав за панування в регіоні Середземномор'я, вони стали учасниками міждержавних конфліктів. Значна кількість з них складала наймані контингенти в елліністичних арміях» [Абрамова, 2002б, с. 205]. Щодо схильності іллірійців до найманства, то авторка констатує наступне: «У цілому найманство серед іллірійців було менше розвинуте, ніж серед кельтів і фракійців. Іллірійські найманці значно поступалися їм чисельністю і, як правило, були присутні лише в арміях балканських держав. Винятком було іллірійське плем'я тралів» [Абрамова, 2002б, с. 208]. Наведені приклади в чергове підтверджують факт відсутності в українській історичній науці досліджень, які б характеризували процес становлення та внутрішній розвиток іллірійського світу. Брак вітчизняних досліджень стимулює нас до пошуку інформації, яка міститься у працях іноземних істориків, зокрема, словенського класичного філолога, історика, археолога та ілліролога Мар'єти Шашел Кос.

Виклад основного матеріалу. Як вже зазначалося раніше, значна частина наукових досліджень Мар'єти Шашел Кос на іллірійську проблематику опубліковані у різні роки та у різних виданнях, але переважно англійською мовою. Свідоме використання авторкою англійської мови на тлі беззаперечної якості та цінності її наукового доробку сприяють доволі високому рівню цитування дослідниці в публікаціях та монографіях інших науковців. Вашій увазі пропонується характеристика її провідних англомовних досліджень (монографій та наукових статей) на іллірійську проблематику.

Почнемо з монографій.

У 1999 р. виданням «Народного музею Словенії» (*Narodni muzej Slovenije*) було опубліковано першу англомовну монографію Мар'єти Шашел Кос «Доримські божества Східних Альп і Адриатики» («*Pre-Roman Divinities of the Eastern Alps and Adriatic*») [Šašel Kos, 1999]. Цінність цього дослідження беззаперечна, оскільки в нашому розпорядженні є лише уривчасті відомості про культу та вірування населення зазначених регіонів. Така ситуація на пряму пов'язана з відсутністю епіграфічних джерел інформації та доволі обмеженої кількості археологічних знахідок іконографічного спрямування. Книга містить вступні положення, вісім розділів, які не пов'язані між собою (три з них перевидані з доопрацюваннями та

додатковими текстами) та бібліографію цитованих праць.

У першому розділі представлено огляд релігійних культів, які були поширені у давні часи серед тодішнього населення регіону. Авторка зазначає, що місцеве населення відзначалося етнічною строкатістю (чисельні кельтські племена, а також племена лібурнів, істрів та венетів, які, вочевидь мали іллірійське коріння, але піддалися тотальній кельтизації). Окрім цього в розділі перераховано давніх богів, які мали місцеве та «імпортоване» походження. Щодо географічних орієнтирів (зауважимо, що Мар'єта Шашел Кос постійно акцентує увагу на історичній географії), то для дослідження було взято територію, яка майже співпадає із контурами сучасної Словенії: між Тімавою (річка на крайньому сході Італії, її назва є похідною від римської назви місця, де було споруджено святилище на честь річкового бога Тімавуса) до Саварії (місто, яке було засновано римлянами у 45 р. до н.е., столиця римської провінції Паннонія, сучасне угорське місто Сомбатгей / Szombathely на крайньому заході країни).

Другий та третій розділи монографії присвячені характеристикам декількох богинь, зокрема, богині Екорни (Aescorna) та богинь, які мали істрійське та лібурнське походження. Згадані у розділах богині були покровительками родючості.

Зміст четвертого розділу є доволі оригінальним і стосується поширенню культу богині Кібели у місті Салона. Як нам відомо, Кібела – персонаж давньогрецької міфології фригійського походження, «велика матір богів». А Салона (Salona / Σάλωνα) – це місто, яке заснували далмати – одне з найпотужніших іллірійських племен, мешканці східного узбережжя Адріатичного моря. У IV ст. до н.е. місто захопили греки, а пізніше – римляни, які у 27 р. до н.е. дарували місту статус колонії (Martia Iulia Salona). До складу громадянської спільноти колонії входили як грецькі, так й іллірійські мешканці. З часом Салона стала столицею римської провінції Далмація. В наш час це хорватське місто Спліт. На прикладі матеріалу зазначеного розділу ми бачимо як іллірійське населення Далмації активно еллінізувалося та романізувалося, запозичуючи культу різноманітних богів (богинь).

П'ятий розділ монографії присвячений святилищам бога Савуса та богині Адсаллуті. Названі персонажі були божественною парою, покровителями води. Недаремно їх культ був поширений в районах вздовж річки Сави. Названі боги уособлювали цю річку (вірогідніше за все, й назва річки є похідною від імені Савус), вони дбали про безпеку мандрівників та торговців. В наш час річка Сава є північним кордоном Балканського півострова та західним кордоном Паннонської рівнини. В давні часи річка була зручним сполученням між Італією та Дунаєм та природним кордоном між римськими провінціями Норік та Паннонія.

Заключні розділи монографії (6–8) присвячені процесу поширення по крайньому заходу Балканського півострова культу Юпітера Руйнівника (Iupiter Depulsor), характеристики культів з району міста Целеї (Celeia) й прилеглих до нього територій та культу

Nutrices Augustae Deae (культу священних матрон). Щодо Юпітера руйнівника, то Мар'єта Шашел Кос задається декількома запитанням: чи мав цей локальний культ кельтське походження, чи не трансформувався він у еkleктичне кельто-іллирійське божество? Щодо міста Целея, то воно відомо ще з доримських часів як відносно невелике поселення у передгір'ї Альп. Після приєднання до Римської імперії у 15 р. до н.е. поселення отримало офіційну назву Civitas Celeia і стало квітучою римською колонією. В наш час це словенське місто Целе.

У висновках до монографії Мар'єта Шашел Кос констатує факт поліетнічності та полікультурності населення західних Балкан у давні часи. Іллирійська складова присутня, але вона перебувала під потужним впливом з початку кельтської, а пізніше – римської релігії. Свідченням останнього стало поширення на іллирійські землі культів богів давньоримського пантеону. Окрім цього було підмічено той факт, що відбувався й зворотній процес: римські колоністи, які переселялися на підкорені території, доволі часто підпадали під вплив місцевих традицій та культів і серед них можна було помітити доволі активних шанувальників місцевих богів.

У 2005 р. у серії «Ситула» («Situla») видавництва Національного музею Словенії (Razprave Narodnega muzeja Slovenije) була опублікована ще одна англійська монографія дослідниці із назвою «Аппіан та Іллірікум» («Appian and Illyricum») [Šašel Kos, 2005]. Назване дослідження являє собою велику за обсягом фундаментальну працю, унікальне наукове дослідження, побудоване на використанні відомостей давньоримського історика Аппіана.

Сучасний український історик Олег Петречко надав характеристику названого історика та його творчості у колективному збірнику «Лексикон античної словесності» [Лексикон античної словесності, 2014, с. 72–73]. Отже, історик Аппіан (бл. 100 – 180 рр.) мав грецьке походження. Народився в Александрії Єгипетській у знатній родині, займав різні адміністративні посади. Згодом переселився до Риму, отримав римське громадянство та був зарахований до стану вершників. Перебував на різноманітних урядових посадах: імператорський адвокат, імператорський прокурор. Високого становища у Римі досягнув не лише завдячуючи своїм здібностям, але і за допомогою впливових друзів. Написав грецькою мовою твір «Римська історія» (грец. «Ρωμαϊκά / Ρωμαϊκή ἱστορία» / лат. «Historia Romana») у 24-х книгах. Твір розповідає про історію Риму, завоювання ним країн та народів. За основу оповідання було взято не хронологічний, а територіальний принцип. Порядок визначається черговістю завоювання римлянами того чи іншого регіону. Фактично кожна книга є завершеним історичним твором. Для нашої проблематики найбільшу цінність має Книга X. Події в Іллірії (або у грецькому варіанті – «Ілліріка» / «ІЛЛІРІКН») (до нашого часу збереглося 5 частин цієї книги, які розподілені на 30 фрагментів). У Олега Петречка книга має назву «Іллирійські війни» [Лексикон античної словесності, 2014, с. 72]. Праця Аппіана містить величезний масив історичного матеріалу, що не трапляється у працях інших істориків.

Мар'єта Шашел Кос у своєму дослідженні розповідає про доволі драматичну історію західних Балкан та їх мешканців – племена іллірійців. Слідуючи за Аппіаном, дослідниця скрупульозно характеризує та коментує перебіг подій регіону елліністичної та ранньоримської доби. Перший розділ присвячено життю, творчості Аппіана [Šašel Kos, 2005, p. 17–52]. Зокрема, подано інформацію про кар'єру історика, подано загальну характеристику його праці, змалювано так званий географічний простір «Римської історії». Дуже позитивним є те, що дослідниця подає характеристику джерельної бази творчості Аппіана (грецькі та римські попередники). Завершується розділ визначенням стилю написання твору, метою та окресленням цільової аудиторії. Далі йде текст Книги X. «Іллірика» та його переклад на англійську мову [Šašel Kos, 2005, p. 52–83]. Наступні розділи – це послідовний опис Іллірії як територіальної одиниці (знову присутній, традиційний для дослідниці, географічний сегмент), опис походження іллірійців на підставі міфології, характеризується період почергового домінування серед іллірійців різноманітних племінних об'єднань (скордисків, трибалів, ардієїв, автаріатів), розповідається про навалу кельтів (галатів).

Доволі цікавим є розділ монографії, присвячений характеристиці контактів іллірійців із стародавніми греками та римлянами і періодів запеклої військової конфронтації іллірійського та греко-римського світів. Багато уваги дослідниця приділила Іллірійським війнам [Šašel Kos, 2005, p. 249–291]. Цікаво, що поряд із відомостями Аппіана про причини та перебіг конфронтації подано відомості й інших істориків (наприклад, Полібія, Діона Кассія, Тита Лівія). В окремому розділі охарактеризовано діяльність різноманітних іллірійських правителів (Агрона, Теути, Піннеса, Генція та ін.). В ряді розділів подана інформація про завойовницькі кампанії проти іллірійських племен, які були організовані цілим рядом видатних давньоримських полководців – Юлієм Цезарем, Октавіаном, Ватінієм та ін. У монографії також йдеться про завоювання та романізацію Паннонії, Норіка та Ретії, а також Мезії. Дослідження закінчується довгим додатком із коментарями до інших важливих епізодів з історії Іллірії.

Безумовно, Мар'єта Шашел Кос здійснила велику працю. Монографії, що охоплюють таке широке коло питань у просторі та часі, надзвичайно рідкісні в словенській та міжнародній історіографії. Книга «Аппіан та Іллірик» однаково розрахована як на дослідників із країн Південно-Східної Європи, так і на широку наукову громадськість світу. Тому вона поміщена у світовому науковому просторі як вищий і фундаментальний довідник і водночас є стимулом для багатьох нових досліджень. На мою суб'єктивну думку, назване дослідження за обсягом, змістом та стилем можна сміливо співставити із фундаментальною працею британського історика та археолога з Лондонського університету Д. Вілкса «Іллірійці» [Wilkes, 1992]. Фундаментальна праця Д. Вілкса містить у собі інформацію про розвиток іллірознавства, її автор, спираючись на археологічні данні та класичні тексти, досліджує історію, матеріальну

культуру, релігію та звичаї племен, що проживали між Адриатикою та Дунаєм (т.т. іллірійські племена). Дослідник постійно пов'язує історію з географією, що співпадає з підходами Мар'єти Шашел Кос.

Перейдемо до огляду окремих наукових статей дослідниці. За період з 1978 р. і донині Мар'єта Шашел Кос опублікувала понад 70 статей на різноманітну проблематику у різних виданнях словенською та англійською мовами. Зміст та обсяг цих статей є доволі різним, що засвідчує різноманітну спрямованість дослідниці, яка демонструє свою обізнаність як в археології, історичній географії та епіграфії, так і в історії Античної цивілізації та різноманітних представників *Rex Barbaricum*. Для нас, у зазначеному в назві нашої статті контексті, найбільшу цінність представляють ті публікації, які безпосередньо стосуються внутрішньої історії іллірійських племен і опубліковані англійською мовою. На нашу думку, характеризувати усі статті не доцільно і тому ми пропонуємо зупинитися лише на обраних публікаціях, огляду яких буде достатньо для формування наших уявлень про підходи дослідниці, аналітику та її стиль. Пропонуємо характеристику тих публікацій, які стосуються внутрішнього розвитку племен іллірійського світу, їх географічної локації, походження назви тощо.

Для прикладу візьмемо такі статті: «Міфічні історії про Іллірію та її назву» («Mythological stories concerning Illyria and its name») [Šašel Kos, 2004], «Іллірійський цар Баллеос – деякі історичні аспекти» («The Illyrian king Ballaeus – some historical aspects») [Šašel Kos, 2007], «Народи на північних окраїнах грецького світу: Іллірія за Страбонем» («Peoples on the northern fringes of the Greek world: Illyria as seen by Strabo») [Šašel Kos, 2008], «Іллірія та іллірійці» («Illyria and Illyrians») [Šašel Kos, 2012].

Перша з названих статей увійшла до збірника наукових праць «Південна Іллірія та Епір в добу Античності», який вийшов у 2004 р. за результатами IV міжнародної конференції 2002 р. у м. Гренобль (Франція). В мотиваційній частині своєї статті, її авторка справедливо акцентує увагу на тому, що «...іллірійці й досі є загадкою для наукової літератури...» (справжня *terra incognita*) [Šašel Kos, 2004, p. 493], а назва їх території «мала широке та символічне значення...» [Šašel Kos, 2004, p. 493]. Далі Мар'єта Шашел Кос констатує факт того, що чи не єдиним джерелом письмової інформації з історії іллірійців та території їх розселення є вже відомий нам твір історика Аппіана. Не применшуючи значущості його інформації, авторка статті закликає дослідників приділяти підвищену увагу різноманітним міфам та легендам, які безпосередньо пов'язані із Іллірією та пояснюють походження іллірійців. Стаття насичена відомостями з історичної географії: подано характеристику історичних річок західних Балкан, охарактеризовано окремі давні міста та переправи через річки. Доволі детально характеризується міф про Кадма та Гармонію – легендарних батьків Іллірія, діти якого, в свою чергу, стали родоначальниками усіх іллірійських племен [Šašel Kos, 2004, p. 499]. Авторка статті наводить чисельні приклади інтерпретації цього міфу у творчості різноманітних поетів та істориків

доби Античності. Заключна частина статті присвячена характеристиці творчості історика Аппіана та його версії походження іллірійців [Šašel Kos, 2004, p. 501–504].

У 2007 р. Мар'єта Шашел Кос опублікувала статтю про іллірійського царя (короля) Баллеоса (Ballaeus), який керував племенем ардієїв. Баллеоса вважають могутнім та впливовим царем, про що свідчить велика кількість його срібних та золотих монет, знайдених на узбережжі Адріатики. Столицею його держави було місто Різон (Rhizon).

Цінність даної публікації значна, оскільки до сих пір факт існування та успіх правління названого царя засвідчується лише його зображеннями на монетах. Дослідниця наводить цікаві факти про ці монети (присутні зображення), на окремих з яких були викарбувані надписи «BASIAEOS ΒΑΑΑΑΙΟΥ» (монети з довгою легендою, які можливо були викарбувані у Різоні) та «ΒΑΑΑΑΙΟΥ» (монети з короткою легендою, які можливо були викарбувані на о. Фарос). Гіпотеза про два монетних двори підтверджується їх стилістичним аналізом, а також недавніми розкопками на території Різона [Šašel Kos, 2007, p. 127]. Нумізматичні дані показують, що Баллеос правив доволі довго; його монети також часто знаходять в Італії, що підтверджує торгові контакти між обома адриатичними узбережжями [Šašel Kos, 2007, p. 128]. Дослідниця констатує факт невизначеності та суперечок між різноманітними науковцями, які прагнуть встановити більш-менш чітку хронологію правління цього іллірійського царя. Прагнучи долучитися до цієї дискусії, Мар'єта Шашел Кос намагається розглянути питання стосовно того, хто міг бути попередником чи сучасником названого правителя [Šašel Kos, 2007, p. 133] і, навіть, задається питанням: «Куди ж з віднести короля Баллеоса, відомого виключно за монетами, які він карбував?» [Šašel Kos, 2007, p. 136]. На її думку «теоретично Баллеос міг бути безпосереднім наступником Піннесуса, але в будь-якому випадку він був царем Ардієйського королівства» [Šašel Kos, 2007, p. 137]. Окремі висновки, до яких прийшла дослідниця, на мою суб'єктивну думку є суперечливими та дискусійними.

Наступна публікація цієї категорії вийшла у світ у 2008 р. і стала частиною чергового збірника наукових праць «Південна Іллірія та Епір в добу Античності», але вже за результатами V міжнародної конференції 2008 р. у м.Гренобль (Франція). Стаття розпочинається розлогою характеристикою постаті та творчості античного географа Страбона (63 р до н.е. – після 23 р. н.е.) [Šašel Kos, 2008, p. 617–618]. Сьома книга його універсального твору «Географія» присвячена Балканам, особливо римській провінції Іллірікум. Далі авторка однозначно підтримує твердження іншого ілліролога Данієля Дзіно (Danijel Dzino), який вважав, що Страбон ідентифікував Іллірію як територію середземноморської напівпериферії, яка поділена на варварську та цивілізаційну частини [Šašel Kos, 2008, p. 619]. На думку Мар'єти Шашел Кос в результаті такої упередженості «...грецькі та римські історики, як члени середземноморських та інших високоцивілізованих спільнот, належали до привілейованої еліти. «Інші» в цьому контексті були народами з менш

розвинутих провінцій та околиць римської імперії; їх однобічна оцінка, відображена в оповіданнях класичних письменників, часто призводила до створення «вигаданих історій» [Šašel Kos, 2008, p. 619]. Дослідниця констатує факт того, що «Такий підхід потребує певних модифікацій, зумовлених складною ситуацією, що стала результатом співіснування різних народів, царств і громад, грецьких колоній різного часу, а також ранніх поселень італійських іммігрантів і римських громадян. Страбон вважав імперію Августа та Pax Romana такими, що мали потужний цивілізаційний вплив на завойовані регіони. На нього, безсумнівно, вплинула ідеологія епохи Августа, спрямована на об'єднання грецької та римської частин імперії...» [Šašel Kos, 2008, p. 620]. Таким чином Мар'єта Шашел Кос піддає критиці стиль Страбона, який буквально пропускав (втрачав) цілі блоки інформації, що спричинило певну плутанину в його оповіданнях.

З точки зору дослідниці «інтригуючою проблемою» творчості Страбона є характеристика піратства, яким активно займалися племена іллірійців, зокрема – ардієї. Авторка статті констатує, що «Піратство можна розуміти як типову варварську ознаку, хоча способи його здійснення сильно відрізнялися в часі та просторі. Піратство може складатися з індивідуального морського грабежу, і в цьому сенсі його можна виправдано розглядати як перешкоду. Однак, з огляду на втрачену історію Страбона, важко судити, наскільки вона розмивала його історичну перспективу» [Šašel Kos, 2008, p. 623]. Наприкінці статті Мар'єта Шашел Кос стверджує, що «Ймовірно, Страбон ніколи не подорожував Ілліріком, принаймні він ніколи не згадував, що сам бачив будь-яке з описаних ним місць. Тому не дивно, що його географічні знання про Балкани в деяких випадках є неточними, оскільки вони повністю залежали від його джерел..., він в основному використовував старі джерела і дуже рідко згадував сучасні події» [Šašel Kos, 2008, p. 628].

Завершує характеристику публікацій цього блоку стаття «Іллірія та іллірійці» («Illyria and Illyrians»), яка була оприлюднена у 2012 р. як довідникова інформація для «Енциклопедії давньої історії» («The Encyclopedia of Ancient History»). Тут подана інформація про поділ історії іллірійців та Іллірії на декілька хронологічних періодів, згадується міф про Кадма та Гармонію, названі місцевості, де, на думку авторки, могли відбутися перші контакти іллірійців із грецькими колоністами.

На мою суб'єктивну думку дуже позитивним виглядає повідомлення про відмінності іллірійців в плані ономастики та матеріальної культури. В довідці перераховані імена істориків (Гекатей Мілетський, Геродот, Псевдо-Скілак), які в різні часи, в різному контексті і у різному обсязі інформації повідомляли про іллірійців. Визнається факт суспільно-політичної зрілості окремих іллірійських племен, окремі з яких спромоглися утворити свої держави та правлячі династії. У стислій формі подано інформацію про перебіг славнозвісних Іллірійських війн, в результаті яких значна частина іллірійських територій стала невід'ємною частиною Римського світу, що «стало джерелом римської концепції Ілліріка» [Šašel Kos,

2012, p. 1].

Закінчується публікація інформацією про іллірійську проблематику в повідомленнях істориків Аппіана та Діона Кассія, про завойовницькі походи Юлія Цезаря та Октавіана Августа. В результаті цілеспрямованої римської експансії та після придушення паннонсько-далматського повстання 9 н. е. Іллірик, можливо, був розділений на верхній і нижній — частини, які офіційно називалися Далмація та Паннонія не пізніше за Веспасіана; після цього поділу жодна римська провінція не носила назву Іллірик. Ступінь акультурації різних народів у цих двох провінціях дуже різнився; однак об'єднуючим чинником були переважно романізація та урбанізація, які слідували місцевим тенденціям, інтенсивність яких була різною від регіону до регіону.

Вже до епохи Августа Іллірик більше не мав нічого спільного з первісною іллірійською територією в південній Далмації та північній Албанії; відтепер цей термін позначав більшу частину північних і центральних Балкан. Назва «Іллірійська» застосовувалася до інших адміністративних одиниць, таких як іллірійська митниця, яка охоплювала величезну територію від Ретії до Чорного моря. За Септимія Севера «іллірійською» («іллірійськими») почали називати армію, розташовану в Балканських і Дунайських провінціях, а пізніше імператорів, що походять звідти. За часів Діоклетіана Іллірик — це неофіційна назва «епархії Паннонії» (*diocesis Pannoniarum*), яка включала чотири Паннонії, дві норіканські провінції та Далмацію. За Феодосія I префектура Іллірик, яка складалася з Дакійської та Македонської епархій, частково відповідала колишньому східному Іллірику [Šašel Kos, 2012, p. 2].

Висновки. На основі проведеного історіогра-

фічного огляду частини англомовних праць словенської дослідниці, видатного антикознавця та ілліролога Мар'єти Шашел Кос автор даної статі приходиться до висновку, що словенська та європейська історична наука проявляє підвищений інтерес до історії представників племінного світу давньої Європи. Реконструкція та поглиблене вивчення внутрішньої історії іллірійських племен супроводжується певними складнощами, наприклад, обмеженою кількістю археологічного матеріалу, різноманітною інтерпретацією історичних фактів у творах античних істориків та географів, історичними та політичними спекуляціями тощо. На підставі здійсненого історіографічного аналізу автор статті констатує наступне: іллірійські племена мали свою унікальну історію та культуру, сприйняття яких, з легкої руки представників цивілізованого античного світу, виглядає дещо спотвореним та однобічним. Завдання сучасної науки, у тому числі й української, об'єктивно оцінити історію та досягнення іллірійців, зруйнувати греко-римське кліше та, певною мірою, відновити історичну справедливість. Враховуючи факт відсутності вітчизняних наукових досліджень на внутрішню іллірійську проблематику, ми повинні ретельно вивчати досвід зарубіжних колег. У своїх нових наукових пошуках автор даної статті планує не лише дослідити інші аспекти творчості Мар'єти Шашел Кос, а й запропонувати історіографічний аналіз творчості інших сучасних іллірологів, оскільки аналіз їх наукового доробку відкриє нові погляди на давню історію західних Балкан та їх мешканців. Опрацьований автором матеріал можна використати для підготовки досліджень з джерелознавства, нумізматики, історії племінного світу давньої Європи та історії Античності.

Список використаних джерел

- Šašel Kos, M., 1999. *Pre-Roman Divinities of the Eastern Alps and Adriatic*, Narodni Muzej Slovenije, 227 p.
- Šašel Kos, M., 2004. Mythological stories concerning Illyria and its name. *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité – IV Actes du IVe colloque international de Grenoble (10–12 octobre 2002)*, Paris, p. 493–504.
- Šašel Kos, M., 2005. *Appian and Illyricum*, Narodni muzej Slovenije, 671 p.
- Šašel Kos, M., 2007. The Illyrian king Ballaeus – some historical aspects, *Émpire, Illyrie, Macédoine: mélanges offerts au professeur Pierre Cabanes*, (Collection Erga, 10), Clermont-Ferrand: Presses universitaires Blaise Pascal, Centre de recherches sur les civilisations antiques, cop., p. 125–138.
- Šašel Kos, M., 2008. Peoples on the northern fringes of the Greek world: Illyria as seen by Strabo, *V Actes du Ve colloque international de Grenoble (8–11 octobre 2008) réunis par Jean-Luc Lamboley et Maria Paola Castiglioni*. De Boccard, p. 617–629.
- Šašel Kos, M., 2012. Illyria and Illyrians, *The Encyclopedia of Ancient History*, First Edition. Edited by Roger S. Bagnall, Kai Brodersen, Craige B. Champion, Andrew Erskine, and Sabine R. Huebner. p. 1–3.
- Wilkes, J., 1992. *The Illyrians*. Blackwell Publisher Ltd., Oxford, 384 p.
- Абрамова, В., 2002а. Варварська дипломатія епохи еллінізму, *Грані*, № 3 (23), с. 37–41.
- Абрамова, В., 2002б. Варварські найманці в елліністичних арміях, *Наукові праці історичного факультету ЗДУ*, вип. XV, Запоріжжя, с. 205–210.
- Бандровський, О., 2012. Дунайські племена та їх роль у зовнішній політиці Римської імперії в добу правління Августа та Тіберія, *Carpatica – Карпатика*. Вип. 41, Ужгород, с. 30–43.
- Зомбор, І., 2001. Завоювання Римом Паннонії, *Carpatica – Карпатика*, Вип. 13, Ужгород, с. 140–144.
- Казакевич, Г., 2013. Балканські походи кельтів 279 – 277 рр. до н.е.: погляд з точки зору соціальної антропології, *Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка*. Серія Історія, 2 (115), Київ, с. 18–22.
- Лексикон античної словесності*, 2014. За ред. М. Борецького, В. Зварича, Дрогобич: Коло, 730 с.

References

- Šašel Kos, M., 1999. *Pre-Roman Divinities of the Eastern Alps and Adriatic*, Narodni Muzej Slovenije, 227 p.
- Šašel Kos, M., 2004. Mythological stories concerning Illyria and its name. *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité – IV Actes du IVe colloque international de Grenoble (10–12 octobre 2002)*, Paris, p. 493–504. (in English).
- Šašel Kos, M., 2005. *Appian and Illyricum*, Narodni muzej Slovenije, 671 p. (in English).

Šašel Kos, M., 2007. The Illyrian king Ballaeus – some historical aspects, *Émpire, Illyrie, Macédoine: mélanges offerts au professeur Pierre Cabanes*, (Collection Erga, 10). Clermont-Ferrand: Presses universitaires Blaise Pascal, Centre de recherches sur les civilisations antiques, cop., p. 125–138. (in English).

Šašel Kos, M., 2008. Peoples on the northern fringes of the Greek world: Illyria as seen by Strabo. *V Actes du Ve colloque international de Grenoble* (8–11 octobre 2008) réunis par Jean-Luc Lamboley et Maria Paola Castiglioni. De Boccard, p. 617–629. (in English).

Šašel Kos, M., 2012. Illyria and Illyrians, *The Encyclopedia of Ancient History, First Edition*. Edited by Roger S. Bagnall, Kai Brodersen, Craig B. Champion, Andrew Erskine, and Sabine R. Huebner, p. 1–3. (in English).

Wilkes, J., 1992. *The Illyrians*. Blackwell Publisher Ltd., Oxford, 384 p. (in English).

Abramova, V., 2002a. Varvarska dyplomatia epokhy ellinizmu [Barbarian diplomacy of the Hellenistic era], *Hrani*, № 3 (23), s. 37–41. (in Ukrainian).

Abramova, V., 2002b. Varvarski naimantsi v ellinistychnykh armiiakh [Barbarian mercenaries in Hellenistic armies], *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu ZDU*, vyp. XV, Zaporizhzhia, s. 205–210. (in Ukrainian).

Bandrovsk'kyj, O., 2012. Dunajs'ki plemena ta ikh rol' u zovnishnij politytsi Ryms'koi imperii v dobu pravlinnia Augusta ta Tiberiia [Danube Tribes and Their Role in the Foreign Policy of the Roman Empire during the Rule of Augustus and Tiberius], *Carpatica – Karpatyka*, Vyp. 41, Uzhhorod, s. 30–43. (in Ukrainian).

Zombor, I., 2001. *Zavojuvannia Rymom Pannonii* [Conquest of Pannonia by Rome], *Carpatica – Karpatyka*, Vyp. 13, Uzhhorod, s. 140–144. (in Ukrainian).

Kazakevych, H., 2013. Balkans'ki pokhody kel'tiv 279 – 277 rr. do n.e.: pohliad z tochky zoru sotsial'noi antropologii [The Celtic invasion of the Balkan in 279 – 277 BC from the Social Anthropological point of view], *Visnyk Kyivs'koho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Serii Istorii*, 2 (115), Kyiv, s. 18–22. (in Ukrainian).

Leksykon antychnoi slovesnosti [Lexicon of ancient literature], 2014. Za red. M. Borets'koho, V. Zvarycha, Drohobych: Kolo, 730 s. (in Ukrainian).

Yaroslav Aleshkevych

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Antiquity, Middle Ages and History of Pre-modern Ukraine,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

ILLYRIAN ISSUES IN THE ENGLISH-LANGUAGE STUDIES OF MARJETA ŠAŠEL KOS

The article provides a historiographical overview and analysis of specific English-language publications by contemporary Slovenian researcher Marjeta Šašel Kos on the Illyrian issue. Issues related to hypotheses about the origin of the Illyrians, significant events in their internal history, achievements in various fields of culture, and an objective assessment of their relationship with the Greco-Roman world form the basis for an in-depth study of the ancient population of the Western Balkans, Central and Southwestern Europe. The world of Illyrian tribes, who were inhabitants of the eastern coast of the Adriatic Sea, the northwestern part of the Balkan Peninsula, and the southeastern part of the Alpine region, was in close proximity to the borders of the spread of the Greco-Roman civilization and its culture. Numerous Illyrian tribes, formed in the northern and southern ethno-cultural zone of the Eastern Hallstatt, were among the oldest tribal formations in the barbarian world of Europe (Pax Barbaricum). The world of the Illyrian tribes was sought to be understood by the ancient Greeks, followed by the Romans. However, contacts between representatives of these two diametrically opposite worlds ended in confrontation and assimilation. After numerous and bloody clashes, the world of the Illyrians lost its identity, underwent powerful Hellenization and Romanization, and acquired signs of deep provinciality. Therefore, the article's author seeks to introduce the reader to the achievements of individual bright and talented representatives of contemporary Illyriology and popularize their scientific work. Marjeta Šašel Kos's scientific work is diverse and productive (several extensive and substantive monographs and more than 70 scientific articles). The Slovenian researcher bases her views on archaeological and epigraphic materials, information comparisons, and reasoned criticism of ancient historians and geographers. All of these trends pursue a particular goal: to overcome the stereotype of perceiving representatives of the tribal world of ancient Europe, which was shaped by Greco-Roman written tradition. The review of her English-language works on the Illyrian issue demonstrates that Slovenian and European Illyriology are actively developing, allowing us to get to know and understand the specifics of the historical development of the ancient Illyrians.

Keywords: Illyriology, historiography, Illyrians, barbarian world, ancient Balkan history, Antiquity.

ВІДГУКИ, ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ

ІСТОРІЯ ЗАКАРПАТТЯ. СПАДЩИНА ТА ВИКЛИКИ.

HISTORY OF TRANSCARPATHIA. LEGACY AND CHALLENGES

Історія Закарпаття. Спадщина та виклики. Наукове видання (колективна монографія) Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II / Редакційна колегія: Василь Брензович (голова редакційної колегії), Юрій Чотарі (головний редактор), Мелінда Орбан, Олександр Добош (відповідальні редактори), Ібоя Самборовські-Нодь, Імре Сакаль та Ласло Брун (члени редакційної колегії)ю Автори: Абальберт Рац, Адам Шушлік, Борнобаш Кейс, Єлизавета Молнар Д., Ібоя Самборовські-Нодь, Ільдико Орос, Імре Сакаль, Іштван Часар, Кароліна Дорчі, Корнелія Гіреш-Ласлов, Ласло Браун, Наталія Вароді, Юрій Данч та Юрій Чотарі, Берегове – Ужгород: ЗУІ ім. Ф.Ракоці II – ТОВ «РІК-У», 2021. 788 с. (угорською мовою)

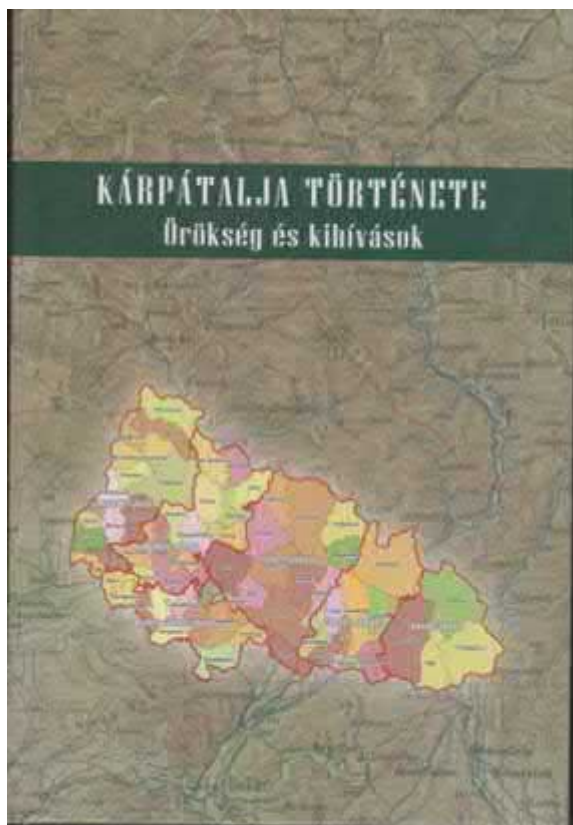
Kárpátalja története örökség és kihívások. Monográfia. II. RF KMF – „RIK-U” Kft. Beregszász – Ungvár, 2021. 788 old.

Оксана Ферков

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: oksana.ferkov@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-8546-401X>

Oksana Ferkov

Candidate of History, Docent; Doctoral student, Docent of the Department of the Archaeology, Ethnology and Cultural Studies,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Прагнення пізнати минуле свого краю, життя минулих поколінь, спробувати зрозуміти специфіку мирного співжиття різних етносів і різних конфесій, розкрити таємниці повсякденного життя, духовності і культури притаманне кожній свідомій людині. Любов до свого рідного краю та Батьківщини зароджується, міцніє, примножується через пізнання історії. Знати минуле свого рідного краю, свого народу та інших народів, які проживали з давніх часів спільно на території нашого краю є обов'язком кожного свідомого громадянина. Отож, вітаємо появу солідної краєзнавчої монографії дослідницької команди Угорського інституту імені Ференца Ракоці II в місті Берегове. Автори своєю увагою охопили багатомісячну історію нашого краю – Закарпаття.

Автори накреслили перед собою доволі складну мету, адже охопити минуле в «в різних історичних періодах, знайти і визначити той історичний простір, який найточніше охоплює сучасну територію Закарпаття» в межах однієї монографії край не легко.

Колективна монографія репрезентує історію Закарпаття від найдавніших часів і до сучасності. Праця має узагальнюючий характер, показані найважливіші проблеми минулого Закарпаття. Масштабність роботи колективу показує об'єм праці та його структура – це 16 розділів, кожен з яких має кілька параграфів. Об'єми розділів і параграфів далеко не пропорційні. Давня, середньовічна та ранньо нова історія займає трохи більше

як об'єм розділу 5, присвяченого подіям довгого дев'ятнадцятого століття. Подіям і процесам ХХ століття виділено майже 400 сторінок монографії. Звичайно, ми свідомі того, що для ХІХ – ХХ століття в історії нашого краю характерне бурхливе суспільно-політичне життя тощо. Втім, при такому викладу матеріалу стає менш помітним історія краю до ХІХ століття. Викликає зауваження також різний стиль викладу матеріалу – від легкого популярного стилю до обтяженого фактажем, датами, подіями наукового стилю.

Не маємо намір робити деталізований аналіз колективної монографії. Обмежимося характеристикою тих розділів, тематика яких є близькою нам за проблематикою. Свідомо не беремося до аналізу розділів присвячених ХХ століттю і особливо сучасності. Втім, зауважимо, що при викладі подій і процесів сучасності (десятиліття незалежності) автори оцінюють ситуацію тенденційно, з точки зору/сприйняття угорської національної спільноти Закарпаття та її лідерів.

Своєрідною преамбулою виступає перший розділ, який має розлогий заголовок: Адміністративна історія Закарпаття, етнодемографічні зміни та врегулювання назв населених пунктів (*Kárpátalja közigazgatás története, etnodemográfiai változásai és községnévrendezései*). Автори показали зміни адміністративно-територіального устрою сучасного Закарпаття. Для візуалізації подані кілька карт, зокрема ті що демонструють адміністративно-територіальні зміни 2020 р. у контексті децентралізації. Метою такого розлогого вступу до монографії, мабуть, було прагнення авторів пояснити читачеві тривалий і складний процес формування території сучасного Закарпаття як адміністративно-територіальної одиниці і акцентувати специфіку географічно-історичного регіону.

Окремий параграф демонструє динаміку народонаселення Закарпаття від часів здобуття угорцями батьківщини (*гонфоглалаш honfoglalás*, кінець IX ст.). Не менш інформативним є параграф 1.3., який акцентує увагу на зміні назв населених пунктів краю починаючи вік кінця ХІХ і до початку ХХІ ст., коли переважна більшість населених пунктів із переважаючим угорським населенням повернули свої історичні назви.

Другий розділ «Давня історія території сучасного Закарпаття» (*A mai Kárpátalja területének őstörténete*) починається з історії археологічних досліджень території нашого краю. Центральною фігурою у цих розповідях опиняється Тиводар Легоцький (1830 – 1915) – юрист Мукачівсько-Чинадівської домінії графів Шенборнів, археолог-аматор і дослідник історії Березького комітату. Т. Легоцький із середини ХІХ ст. активно збирав артефакти давньої історії краю і заклав підвалини розвитку археології на Закарпатті. Опис археологічних періодів супроводжується відповідним ілюстративним матеріалом. Автор цього розділу колективної монографії порушив питання етнічної ідентичності населення Верхнього Потисся V – IX ст., слов'яни цього регіону могли належати до східної чи південної гілки (див. с. 98–99). Автор підкреслює, що С. Пеняк та П. Пеняк відносили слов'ян Верхнього Потисся VIII – IX ст. до культури типу Луки-Райковецької, а ось Й. Кобаль вважає, що ані писемними, ані археологічними джерелами неможливо довести приналежність слов'ян Верхнього Потисся до східної гілки спільноти. На сьогодні залишається чимало дискусійних питань стосовно слов'янської ідентичності носіїв низки археологічних культур. Не розкрито також питання державної приналежності території Закарпаття в «слов'янську добу». На жаль, автор розділу не наважується сформулювати думку чи гіпотезу стосовно цієї проблеми. Беззаперечним фактом вважає, що кочові угорські племена наприкінці IX ст. у низинних та передгірських районах Закарпаття зустріли слов'янське населення «ймовірно представників не східно-слов'янських племен, а носіїв культури західних або південних слов'ян» (с. 99). Таким припущенням і завершує характеристику дописемної історії Закарпаття.

Третій розділ «Середньовіччя Північно-Східної Угорщини (від гонфоглалагу до 1526 р.)» (*Északkelet-Magyarország középkora (a honfoglalástól 1526-ig)*). Для кращого розуміння походження і шляхів приходу угорських до Європи автор подає коротку характеристику давньої історії угорців, зауважує, що в наукових колах існують дві концепції походження угорців. Згідно першої угорці виділилися із середовища фіно-угорських племен і прабатьківщина ймовірно знаходилася у Західному Сибіру, у долині ріки Об. За іншою концепцією угорські племена сформувалися з тюркських народів євразійських степів не виключають спорідненість із гунами. Автор зауважує, що ця суперечність підсилюється і тим, що угорську мову вважають фіно-угорського походження, а за своїм генофондом та антропологічними рисами угорці ближчі до тюркських народів (с. 103). Та й приходиться до компромісного висновку – «угорська культура багатокоренева».

Автор розділу окреслює маршрут давньоугорських племен з Сибіру до Карпатського басейну: близько 500 – 550 рр. переселилися в Магна Гунгарія (сучасна Башкирія), звідти у VIII ст. рушили до Леведії, а в IX ст. до Етелкеза і відповідно у середині 890-х років перейшли Карпатські гори. Критично сприймає думку про існування племінного об'єднання білих хорватів на території Верхнього Потисся та заперечує приналежність краю до Київської Русі, а також про автономні провінції Руська Крайна (*Marchia Ruthenorum*) у перші століття утворення угорської держави. Не погоджується також із висловлюваннями істориків попередніх десятиліть (зокрема і радянських) про те, що кочові угорці наприкінці IX ст. пройшли територією Верхнього Потисся, і їхнє розселення тут проходило не раніше ХІІ – ХІІІ ст. (с. 105).

Кочові угорці у Верхньому Потиссі зустріли нечисельне населення – болгарське і так звану панонно-слов'янську людність. Автор пояснює, що край був малозаселений через те, що у період переселення народів ті нові народи, які проходили через Верецький перевал, винищували місцевий люд. Угорці скористалися такою ситуацією, тобто слабкою заселеністю і створили тут своєрідну прикордонну оборонну смугу (с. 107). названо найвідоміші археологічні пам'ятки, які ідентифікуються як давньоугорські – Сольва (Свалява), Чома.

Похвально, що автор подає коротку характеристику концепції так званого подвійного здобуття угорцями батьківщини, яка висловлена угорським істориком Дюла Ласло у середині 1960-х рр.

Після такого детального знайомства до європейською історією угорців автор розділу вписує минуле сучасного Закарпаття у процес утворення угорського королівства та розбудови адміністративно-територіальної структури держави. Описуючи процес формування комітатів автор стверджує, що комітат Унг джерела згадують у 1085 р. На жаль не називає, які саме джерела згадують таку ранню дату, бо ж традиційно утворення Ужанського комітату відносимо до початку ХІІІ ст. Не можемо погодитися із думкою автора про те, що Другети приєднали

до своїх володінь Невицький замок, Унгвар та інші поселення тільки у середині XV ст. (с. 129), адже відомо, що король Карл Роберт у 1328 р. передав Другетам місто Унгвар та домінію.

Не оминув автор розділу своєю увагою чи не найбільш відому постать середньовічної історії Закарпаття – подільського князя Федора Корятовича. Втім, його розповідь занадто лаконічна, не без неточностей. До прикладу, датою вимирання роду Корятовича називає 1414 рік, потім 1418 рік (с. 131, 135).

Із особливою цікавістю знайомилася зі змістом параграфа 3.3.5. присвяченого релігійним орденам, які діяли на території північно-східних комітатів Угорського королівства. Красназавчі праці практично випускають з поля зору цей аспект локальної історії, або спотворюють його (приклад тамплієрів у Середньому). Барнабаш Кес робить спробу окреслити присутність низки католицьких релігійних орденів – францисканців, паулінів-відлюдників, домінікан. Згадав і монастир василіан на Чернечій горі (с. 143). При згадці іншого монастиря східного обряду біля Грушева, на жаль, не уточнив, ані дату заснування, ані статус цієї чернечої обителі. Не викликає у автора розділу сумніву в існування католицьких монастирів в Хусті, Тячеві, Тернові, хоча джерела це не підтверджують. Як беззаперечний факт називає автор місце розташування ужгородського паулінського монастиря в Горянах, що також є доволі дискусійним (с. 141). Втім, надивлячись на кілька неточностей бачимо логічну розповідь про діяльність чернечих осередків у нашому краї.

Автор розділу переходить до розповідей про середньовічні замки. Висловлюється про те, що в нашому краї городища існували вже з бронзового віку (с. 143) і «найзначніші серед таких були городище Боржова (Мезоварі), раннє угварське (ужгородське) та вишківське». Вважає, що Ужгородський замок звели кочові угорці у період гонфоглалашу (с. 143), що не відповідає дійсності. Підживлює також інший міф крайової історії – Середнянський замок збудували тамплієри у XIII ст., а потім в ньому поселилися монахи ордену св. Павла Відлюдника. Археологічні дослідження підтверджують початок зведення Середнянського замку не раніше кінця XV ст. На жаль, чимало подібних неточностей зустрічаємо у цьому параграфі. Фрагментарністю і низкою помилок відзначається параграф про шляхетські сім'ї краю в добу Середньовіччя. Компенсуються такі огріхи ілюстративним матеріалом – фото і схематичні плани замків, герби шляхетних родин тощо.

На нашу думку одним із найбільш вдалих є четвертий розділ колективної монографії, що має заголовок «Північно-Східна Угорщина у ранньому новому часі (1526 – 1790) (Északkelet-Magyarország a kora újkorban)». Побудовано розділ логічно, використано значну джерельну базу. Автор пов'язує події місцевої історії із загальноєвропейськими процесами. Показано специфічне місце нашого краю між Королівською Угорщиною і Трансільванським князівством. Описано процес появи і поширення реформаційних ідей, зокрема читаємо про патронів реформації у нашому краї – баронів Перені, Другетів тощо. Автор вважає, що Берегсас було місцем, яке гарантувало сприятливе середовище для розгортання нового вчення (с. 163). Тут було проведено два важливих для становлення реформатської церкви Синоди (1552). Для детального знайомства з цією проблемою автор відсилає читача до праць свого колеги Густава Фодора.

Інформативним є параграф про п'ять коронних міст Мараморощини, події повстання Іштвана Бочкаї, роки князювання Габора Беглена тощо. Після розповідей про угорських аристократів, які були пов'язані з закарпатськими комітатами автор переходить до історії угварської католицької гімназії (тобто єзуїтського колегіуму, який згодом став світською гімназією). Не оминув увагою надзвичайно важливу подію – Ужгородську унію 1646 р. робить висновок, що «з підписанням унії розпочався тривалий кілька столітній процес, результатом якого греко-католицька віра змогла поширитися на населення комітатів. Паралельно з цим на території сучасного Закарпаття православні вірні надалі могли сповідувати свою віру за східним обрядом» (с. 190).

Завершує розділ параграф про період утвердження Габсбурзького правління на території сучасного Закарпаття після поразки визвольної війни під проводом Ференца Ракоці II. Чітко виокремлено дві проблеми періоду – господарське становище Мукачівсько-Чинадіївської домінії та міст краю; і друга – утворення Мукачівської греко-католицької єпархії та діяльність єпископа Андрія Бачинського. На нашу думку, такий вибір викладу матеріалу є вдалим, адже фокусує увагу читача на кардинальних подіях історії краю.

Довгому дев'ятнадцятому століттю відведено близько 150 сторінок тексту. Хронологічно виділено три етапи: від національного пробудження (угорців!) до кінця доби реформ; події революції 1848 – 1849 рр. та неоабсолютизм; доба дуалізму. Розділ надзвичайно насичений фактологічним матеріалом. Після популярного стилю оповідей про Середньовіччя читач може втомитися від перевантаженого фактажем тексту.

На завершення відзначимо, закарпатська громадськість, не залежно від національної, конфесійної ідентичності, політичних вподобань давно очікує якісного, неупередженого підручника з історії краю. Запропонована колективом авторів Закарпатського Угорського Інституту імені Ференца Ракоці II монографія є хорошою спробою відповісти на попит читацької/наукової/студентської спільноти. Через те, що виклад історії Закарпаття в рецензованій нами книзі має «угорський національний фокус» і мінімізовано український/русинський фактор у подіях і процесах минулого, а характеристика сучасних процесів не позбавлена тенденційних поглядів колективна монографія матиме відповідно особливу читацьку аудиторію.

Втім, це не вказує на меншовагість такого роду праць. Власне, вона має стимулювати інших фахівців-краєзнавців і не тільки до наукових дискусій, нових досліджень і написання праці, яка б доповнила, розширила чи деталізувала ті аспекти, які в рецензованій нами книзі не знайшли належного висвітлення.

НЕКРОЛОГ

ПАМ'ЯТІ РОСТИСЛАВА РОМАНЮКА

IN MEMORY OF ROSTISLAV ROMANYUK

Микола Олашин

кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри античності, середньовіччя та історії України домодерної доби ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: mykola.olashyn@uzhnu.edu.ua

Mykola Olashyn

Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Ancient, Middle Ages and premodern History of Ukraine SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Колектив Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» з глибоким сумом повідомляє про смерть багаторічного завідувача кадрів Ужгородського національного університету **Ростислава Васильовича Романюка**, яка настала 13 вересня 2023 р. на 89 році життя.

Він народився 27 квітня 1934 р. в селі Старий Почаїв (тепер Кременецького району Тернопільської області). Відмінник освіти України (2005). Член Спілки журналістів СРСР (1962).

Ростислав Романюк закінчив факультет журналістики Львівського державного (тепер національний) університету імені Івана Франка (1963). Крім того, заочно здобув спеціальну освіту агронома Кременецького сільськогосподарського технікуму (1961). Працюючи в Ужгородському університеті заочно закінчив аспірантуру по кафедрі історії КПРС (1978).

Трудову діяльність розпочав у липні 1952 р. на посаді літературного редактора почаївської районної газети «До нових перемог». Потім відслужив строкову службу в радянській армії (1954 – 1957). Був завідувачем загальним сектором Почаївського райкому ЛКСМУ (1957 – 1958). Після закінчення університету працював на оперативних посадах у правоохоронних органах в Ужгороді (1963 – 1966) та Чопі (1969 – 1971). Був лектором відділу пропаганди і агітації Ужгородського міського відділу Компартії

України (1966 – 1969). З 1971 р. до 2012 р. працював в Ужгородському університеті: старший методист навчальної частини (1971 – 1980) та завідувач відділу зовнішніх зв'язків (1971 – 1978), заступник начальника навчальної частини (1980 – 1989), начальник відділу кадрів (1989 – 2012). Крім того, працював за сумісництвом старшим викладачем кафедри історії СРСР (1975 – 1984).

Працюючи в університеті Ростислав Васильович брав активну участь в організації навчально-виховного процесу у виші, дбав про розширення міжнародних зв'язків УжНУ (УжДУ). Досліджував актуальні питання міжвузівського співробітництва в інтернаціональному вихованні студентської молоді. Викладав нормативний курс «Історія СРСР», керував написанням студентами курсових і дипломних робіт. Був активним у громадському житті. Допомогав студентам, аспірантам та молодим колегам у вирішенні багатьох питань.

За добросовісну і багаторічну працю був нагороджений медалями «За доблесну працю» (1970), «За сумлінну службу» III ступеня (1971), Почесною грамотою Закарпатської обласної ради (2004, 2009), а також почесним знаком чехословацько-радянської дружби (1977).

Щиро співчуваємо рідним та близьким з приводу непоправної втрати. Світлий образ **Ростислава Васильовича Романюка** назавжди збережеться у серцях рідних, колег, студентів, друзів, усіх тих, хто знав цю непересічну людину, справжнього інтелігента.

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ ПУБЛІКАЦІЇ

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- **постановка проблеми** у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання **мети, цілей статті** (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Назви окремих елементів статті виділяються **жирним шрифтом**.

2. Мова написання рукопису: українська, англійська.

3. Рукопис статті подається до редакції у формі: файлу рукопису, який надсилається на електронну адресу редакції jurij.danilec@uzhnu.edu.ua у форматі «Автор – Назва статті. doc».

4. Наукова стаття подається до редакції в завершеному вигляді, повинна бути ретельно вичитана автором (співавторами) щодо відсутності граматичних і стилістичних помилок та оформлена відповідно до встановлених редакційною колегією вимог. Не допускається виклад матеріалу у публіцистичному стилі. Виклад матеріалу статті повинен бути послідовним, логічно завершеним, із чіткими формулюваннями, що виключають подвійне тлумачення або неправильне розуміння інформації, мова тексту – виразною, лаконічною, такою, що відповідає літературним нормам і науковому стилю.

5. Рішення про можливість публікації статті приймає **редколегія та незалежні рецензенти**. Стаття проходить анонімне рецензування.

6. Загальні вимоги до рукопису статті:

- **обсяг рукопису** – від **12 до 24 сторінок** (як виняток, не більше **30 сторінок**), включаючи рисунки та таблиці;
- стаття повинна бути підготовлена за допомогою редактора **Microsoft Word for Windows** (версії 97, 2000, XP, 2003, 2007, 2010, 2013) або сумісного редактора;
- **формат аркуша** – A4 (210x297), орієнтації сторінки – «книжна»; інтервал між рядками – 1 пт; 14-м кеглем, стилем Times New Roman. У тексті не повинно бути переносів і макросів.
- **поля** (параметри) сторінки наступні: поля – усі 2 см, абзац – 1 см.

7. Розташування структурних елементів статті:

- **індекс УДК**;
- **назва статті**; - не використовувати Caps Lock для набору назви статті.
- **ім'я та прізвище** автора (авторів);
- **науковий ступінь, вчене звання; посада і місце роботи** (подається без скорочень українською та англійською мовою); **e-mail; профілі: ORCID, ResearcherID, Scopus Author ID**.
- **анотація** українською та англійською мовами, **кожна обсягом не менш як 1800 знаків**.
- **Фрази, рекомендовані для написання анотації до наукової статті:** У даній статті розглядається проблема ...; Обґрунтовується ідея про те, що ...; Простежується ...; У статті порушується тема ...; Дається порівняння ...; Стаття присвячена комплексному дослідженню ...; Метою статті є аналіз вивчення ...; Стаття присвячена феномену ...; У статті розкриваються проблеми ...; Особливу увагу приділено ...; У статті аналізується ...; Автор приходиться до висновку, що ...; Основна увага в роботі автор акцентує на ...; Виділяються і описуються характерні особливості ...; У статті з'ясовано особливості ...; На основі вивчення ... встановлено ...; На підставі аналізу ..., а також залучення ... встановлюється, що ...; Стаття присвячена актуальній на сьогоднішній день проблемі ...; Дана проблема мало вивчена і вимагає подальших досліджень; У статті узагальнено новий матеріал з досліджуваної теми, вводяться в науковий обіг; Автором запропоновані ...; Робота має міждисциплінарний характер, написана на стику ...; Основний зміст дослідження становить аналіз ...; Такий погляд буде цікавий фахівцям в області ...; У статті йдеться про ...; Стаття присвячена детальному аналізу ...; Значна увага приділяється ...; На закінчення розкривається ...; Стаття розкриває зміст поняття ...; Автор простежує становлення ...; Узагальнюється практичний досвід ...; У статті досліджуються характерні ознаки ...; У статті розглядаються ключові етапи ...; У статті розкриваються процеси ...; Стаття підводить деякі підсумки вивчення ...; Автор дає узагальнену характеристику ...; Даний напрямок доповнюється також розглядом ...; Обґрунтовується думка про те, що ...; У статті проаналізовано концепції ...; В якості ключового доказу ... використовується ...; статті наведено аналіз поглядів дослідників ...; Дискусійним продовжує залишатися питання про ...; У даній статті зроблена спроба розкрити основні причини ...; У статті викладаються погляди на ...; Автор прагне простежити процес ...; У статті подано аналіз наукових досліджень...
- **ключові слова** українською та англійською мовами;
- **текст статті**.
- **Список використаних джерел.** Наводиться наприкінці статті у алфавітному порядку на мові оригіналу, відповідно до **Harvard Referencing style**. На початку списку подаються праці іноземною мовою в латинському шрифті. Слід також наводити ідентифікатор DOI.

Приклади оформлення:

- Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф. 2, оп. 2, спр. 91, на 202 арк.
- ДАЗО, ф. 21, оп. 9, спр. 237, на 18 арк.
- Конквест, Р., 1993. *Жнива Скорботи. Радянська колективізація і голодомор*, Київ: Либідь, 540 с.
- Тарасенко, О. Ф., 2008. Чернігівський архієпископ Пахомій (Кедров) (1876 – 1937), *Сіверянський літопис*, № 3, с. 43–51.
- Чому перейшов еромонах Серафим Яросевич на католицтво? 1928, *Діло*, 14 жовтня, с. 5.
- Скельчик, С., 2014. Перший кандидат і його вірні діти: як висували в депутати в повоєнному Києві. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1302-serhii-yekelchik-pershyi-kandydat-i-ioho-virmi-dity-yak-vysuvaly-v-deputaty-v-povoiennomu-kyievi> (дата візиту: 24.09.2022).

– **References.** Список літератури транслітерується латинськими літерами (References). Якщо наукова праця написана мовою, що використовує кириличний алфавіт, то її бібліографічний опис необхідно транслітерувати латинськими літерами. Після транслітерованої назви праці зазначається **переклад англійською мовою у квадратних дужках**. Іноземні література і джерела залишаються без змін. Переклад на англійську мову праць на латинському шрифті не потрібний. Після кожного посилання необхідно в дужках указати мову оригіналу джерела, наприклад: (in Ukrainian), (in English), (in Latin), (in Hungarian) і т.д. Якщо всі праці в **списку** на латинському шрифті, тоді **References не потрібно подавати взагалі**.

Зразок:

- Derzhavnyy arkhiv Zakarpats'koyi oblasti (DAZO), f. 2, op. 2, spr. 91, na 202 ark. (in Czech).
- DAZO, f. 117, op. 1, spr. 128, na 2 ark. (in Czech).
- Konkvest, R., 1993. *Zhnyva mskorboty. Radianska kolektyvizatsiia i holodomor*. [Harvest of Sorrows. Soviet collectivization and famine], Kyiv: Lybid, 540 s. (in Ukrainian).
- Tarasenko, O. F., 2008. Chernihivskiy arhiiepyskop Pakhomii (Kedrov) (1876 – 1937) [Chernihiv Archbishop Pahomii (Kedrov) (1876 – 1937)], *Siverianskyi litopys*, № 3, s. 43–51. (in Ukrainian).
- Chomu pereishov yeromonakh Serafym Yarosevych na katolytstvo? [Why did Hieromonk Seraphim Yarosevych convert to Catholicism?], 1928, *Dilo*, 14 zhovtnia, s. 5. (in Ukrainian).
- Yekel'chik, S., 2014. Pershyy kandydat i yoho virni dity: yak vysuvaly v deputaty v povoyennomu Kyievi [The first candidate and his loyal children: how they were nominated for deputies in post-war Kyiv], URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1302-serhii-yekelchik-pershyi-kandydat-i-ioho-virmi-dity-yak-vysuvaly-v-deputaty-v-povoiennomu-kyievi> (24.09.2022). (in Ukrainian).

Література подається у транслітерації (для публікацій українською, російською або іншою кириличною мовою). Необхідно застосовувати тільки рекомендовані транслітератори (після транслітераторів необхідно вручну відкорегувати пунктуацію):

- ДЛЯ УКРАЇНОМОВНИХ ТЕКСТІВ (обираєте вкладку "паспортна")- <http://www.slovyk.ua/translit.php>
- ДЛЯ РОСІЙСЬКОМОВНИХ ТЕКСТІВ - <http://translit-online.ru/pasport.html>

Для транслітерації прізвищ та імен **ОБОВ'ЯЗКОВО** використовувати сервіси за посиланнями:
<https://dmsu.gov.ua/services/transliteration.html> (укр.)
<http://translit-online.ru/pasport.html> (рос.)

8. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [Антонович, 1900, с. 15], інтернет джерела: [Виховання]; [Соловейчик]. Архівні джерела у тексті розкриваються повністю: [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 1, арк. 10].

9. Додаткові вимоги до тексту статті:

- між словами ставити тільки один пробіл;
- не відділяти від попередньої цифри знак градуса, секунди, процента (25°; 30"; 77%);
- відділяти нерозривним пробілом знаки і літери на означення томів, частин, параграфів, пунктів, номерів сторінок тощо від наступної цифри (т. 7; ч. 23; § 5; № 3-4; с. 28–30); загальноприйняті позначення одиниць виміру від попередньої цифри (45 пуд.; 150 грн; 32 км; 6 млн; 45 тис.);
- відділяти нерозривним пробілом ініціали та прізвище (В. М. Іванов); скорочення після переліків (типу і т. п., і т. д.), перед іменами та прізвищами (ім. В. Винниченка), перед географічними назвами (м. Ужгород, с. Ракошино, р. Латориця);
- скорочення типу 80-ті, 2-го друкувати через нерозривний дефіс;
- використовувати парні лапки («»);
- апостроф має виглядати так – ’;
- дати подавати через тире з пробілами. Перед скороченнями р., рр., ст. ставити нерозривний пробіл. У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 1932 – 1933 рр., 40-х – 50-х рр., 1940-

x – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік);

– часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (1–2 липня, липень–серпень; 36–44);

– у цифрових даних, що включають більше чотирьох цифр, ставити нерозривний пробіл (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.);

– у тексті не повинно бути згадки на автора/авторів. Якщо йде примітка, то у дужках вказується курсивом Авт. Наприклад: (авторська примітка. – Авт.); у тексті повинні бути відсутні словосполучення: «автором досліджено», «автором зроблено» і т.ін.; з тексту роботи рецензент не повинен довідатися про особистість автора, що вимагається політикою сліпого рецензування.

10. Рукопис статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються зовнішньою рецензією кандидата або доктора наук за фахом публікації (наукового керівника) або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

11. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

12. Сканований матеріал не приймається. Фотографії для ілюстрацій потрібно надсилати окремими файлами в одному з форматів графічних файлів (наприклад, *.jpg).

13. Сторінки статті не нумеруються.

14. Публікація здійснюється **на платній основі**. Оплата проводиться лише після отримання від редколегії підтвердження про прийняття статті до друку.

15. Відомості про автора (авторів): контактний телефон, відділення Нової пошти.

SUBMISSION REQUIREMENTS AND FORMATTING GUIDE

1. The scientific article should contain the following essential elements:

- **Definition of the problem** in general terms and its connection with important scientific or practical tasks;
 - **analysis of recent studies and publications** which contributed to this subject research and informed the author; statement of previously unresearched or under-researched parts of the general problem to which this article is devoted;
 - formulation of **the tasks of the research** (the tasks statement);
 - **an outline of the main research material with** a full substantiation of the scientific results obtained;
 - **conclusion** from this study and prospects for further research.
- Titles of structural elements of the article are highlighted in bold.

2. The language of the manuscript: Ukrainian, Russian, English.

3. The paper manuscript is submitted to the editorial office in the form of: a manuscript file sent to the e-mail address of the editorial office: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua in the format "**Author – Article title.doc**".

4. The scientific article is submitted to the editorial board in the completed form, must be carefully proofread by the author (co-authors) regarding the absence of grammatical and stylistic mistakes and formatted in accordance with the requirements established by the editorial board. Journalistic style is not accepted. The presentation of the article material should be consistent, logically completed, with clear wording that excludes double interpretation or misunderstanding of information; the language of the text should be expressive, concise, consistent with literary norms and scientific style.

5. The editorial board and independent reviewers will take decision as to the article publication. The article is double blind peer reviewed.

6. General requirements for the manuscript of the article:

- volume of the manuscript – **from 12 to 24 pages** (exception, not more than 30 pages), including drawings and tables;
- the article should be prepared using Microsoft Word for Windows (version 97, 2000, XP, 2003, 2007, 2010, 2013) or a compatible editor;
- a page size is A4 (210x297), "book" orientation of the page; 1 line spacing; font 14 Times New Roman. The text should not contain hyphens and macros.
- the margins (parameters) of the page are as follows: margin – 2 cm, paragraph – 1 cm).

7. Location of the structural elements of the article:

- UDC index;
- the title of the article
- name, patronymic, surname of the author (authors);
- academic degree, academic rank; position and affiliation (to be given without abbreviations in Ukrainian and English); e-mail; Profiles: ORCID, ResearcherID, Scopus Author ID.
- an abstract **in Ukrainian and English, each with a volume of not less than 1800 characters.**
- **Phrases recommended for writing an abstract to a scientific article:** This article addresses the problem ...; The idea is based on the fact that ...; Traced ...; The article breaks the topic ...; A comparison is given ...; The article is devoted to a comprehensive study ...; The purpose of the article is to analyze the study ...; The article is devoted to the phenomenon ...; The article reveals the problems ...; Particular attention is paid ...; The article analyzes ...; The author comes to the conclusion that ...; The focus of the work focuses on ...; Stand out and describe the characteristic features ...; The article clarifies the features ...; Based on the study ... installed ...; The article is devoted to a thorough analysis ...; On the basis of analysis ..., as well as involvement ... it is established that ...; The article is devoted to the current problem ...; This problem is little studied and requires further research; The article summarizes the new material on the topic under study, introduces it into scientific circulation; The author proposed ...; The work has an interdisciplinary character, written at the junction ...; The main content of the study is an analysis ...; Such a view will be of interest to specialists in the field ...; The article is about ...; The article is devoted to detailed analysis ...; Considerable attention is paid ...; In the end it is revealed ...; The article reveals the meaning of the concept ...; The author traces the formation ...; Generalized practical experience ...; The article deals with the characteristic features ...; The article considers the key stages ...; The article reveals the processes ...; The article summarizes some of the study results ...; The author gives a generalized description ...; This direction is supplemented by consideration ...; The argument is based on the fact that ...; The article analyzes the concepts ...; As a key proof ... used ...; The article provides an analysis of the views of researchers ...; The question of ... remains debatable; This article attempts to reveal the main causes ...; The article looks at ...; The author strives to trace the process ...; The article presents the analysis of scientific research ...
- **keywords** in Ukrainian (Russian) and English;
- **the text of the article.**
- **References.** References are given at the end of the article in alphabetical order in the original language, according to Harvard Referencing style. Foreign publications are given at the beginning of the list. The DOI identifier should also be provided.

Examples:

- Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф. 2, оп. 2, спр. 91, на 202 арк.
- ДАЗО, ф. 21, оп. 9, спр. 237, на 18 арк.
- Конквест, Р., 1993. *Жнива Скорботи. Радянська колективізація і голодомор*, Київ: Либідь, 540 с.
- Тарасенко, О. Ф., 2008. Чернігівський архієпископ Пахомій (Кедров) (1876 – 1937), *Сіверянський літопис*, № 3, с. 43–51.
- Чому перейшов еромонах Серафим Яросевич на католицтво? 1928, *Діло*, 14 жовтня, с. 5.
- Скульчик, С., 2014. Перший кандидат і його вірні діти: як висували в депутати в повоєнному Києві. [Online]. Доступно: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1302-serhii-yekelchik-pershyyi-kandydat-i-ioho-virni-dity-yak-vysuvaly-v-deputaty-v-povoiennomu-kyievi> (дата візиту: 24.09.2022).

– **References.** References are transliterated in Latin letters (References). If the scientific work is written in a language using the Cyrillic alphabet, its bibliographic description must be transliterated in Latin letters. The title of the paper in Latin letters is followed by its translation into English in brackets. After each reference, in the parentheses the source language should be indicated, for example: (in Ukrainian), (in English), (in Latin), (in Hungarian). If all works in the list are in Latin script, then References do not need to be submitted at all.

Examples:

- Derzhavnyy arkhiv Zakarpats'koyi oblasti (DAZO), f. 2, op. 2, spr. 91, na 202 ark. (in Czech).
- DAZO, f. 117, op. 1, spr. 128, na 2 ark. (in Czech).
- Konkvest, R., 1993. *Zhnyva mskorboty. Radianska kolektyvizatsiia i holodomor*. [Harvest of Sorrows. Soviet collectivization and famine.], Kyiv: Lybid, 540 s. (in Ukrainian).
- Tarasenko, O. F., 2008. Chernihivskiy arhiiepyskop Pakhomii (Kedrov) (1876 – 1937) [Chernihiv Archbishop Pahomii (Kedrov) (1876 – 1937)], *Siverianskyi litopys*, № 3, s. 43–51. (in Ukrainian).
- Chomu pereishov yeromonakh Serafym Yarosevych na katolytstvo? [Why did Hieromonk Seraphim Yarosevych convert to Catholicism?], 1928, *Dilo*, 14 zhovtnia, s. 5. (in Ukrainian).
- Yekel'chik, S., 2014. Pershyy kandydat i yoho virni dity: yak vysuvaly v deputaty v povoyennomu Kyievi [The first candidate and his loyal children: how they were nominated for deputies in post-war Kyiv], URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1302-serhii-yekelchik-pershyyi-kandydat-i-ioho-virni-dity-yak-vysuvaly-v-deputaty-v-povoiennomu-kyievi> (24.09.2022). (in Ukrainian).

References should be transliterated (for publications in Ukrainian, Russian or other Cyrillic languages). It is necessary to use the recommended transliterators:

<http://www.slovnyk.ua/translit.php> - FOR UKRAINIAN TEXT (passport regime)

<http://translit-online.ru/pasport.html> - FOR RUSSIAN TEXT

8. The references to the sources in the text are presented in the following way: [Антонович, 1900, с. 15], Internet source: [Виховання]; [Соловейчик]. The archival sources in the text are fully described: [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 1, арк. 10].

9. Additional requirements to the text of the article:

- one space between the words;
- do not separate the mark of degree from the previous digit, minute, second, percent (25°; 5'; 30"; 77%);
- for quotes use inverted commas: («»);
- dates are written with a dash with spaces: (1861, 1945 – 1947, (1945 – 1947), XV – XVIII centuries); a slash is used (1997/98 academic year; 2012/13 budget year);
- time and numerical intervals are written through a dash without spaces (July–August 1–2; July–August; 36–44);
- put an inseparable space in numerical data containing more than five digits after each three digits (13 255; 457 357; 46 532,5 kg.).

10. The manuscript of the article, the authors of which have no scientific degree, are accompanied by an external review of the candidate or doctor of sciences on the specialism of publication (scientific supervisor) or extract from the minutes of the department meeting recommending the article for publication. A review or extract from the minutes is submitted scanned by e-mail.

11. The authors of the materials are responsible for the content, accuracy of the submitted facts, quotations, numbers and last names. The editorial office reserves the right to minor edits and shortenings, as well as proofreading the article (preserving the main conclusions and style of the author). The editorial board may not share the authors' ideological beliefs.

12. The scanned material is not accepted. Photographs for illustrations should be sent as individual files in one of the graphic file formats (for example, * .jpg).

13. The article pages are not numbered.

14. Information about the author (authors): contact phone, Nova Poshta office number.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія: Історія
Виходить двічі на рік

Випуск 2 (49)

Верстка та макетування – Тополянський С. І.

Дизайн обкладинки – Кустрьо М. Д.

Статті подані в авторській редакції

У-33 **Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія** / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор та ін.]. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2023. Вип. 2 (49). 134 с.

УДК 001:94 (100) + 94 (477)
У 33

Формат 60 x 84/8. Умов. друк. арк. 15,3. Зам. № 19. Наклад 100 прим.
Видавництво УжНУ «Говерла», м. Ужгород, вул. Капітульна, 18.
e-mail: goverla-print@uzhnu.edu.ua.

*Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції –
Серія 3т № 32*